Известия на музеите в Северозападна България, т. 8

Известия
на
музеите
в
Северозападна
България

Том осми

Наука
и
изкуство

Известия
на
музеите
в
Северозападна
България

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

н. с. Иван Райкински — главен редактор
н. с. Въло Вълов, Гена Тодорова, к. и. н. Димитър Пеков,
Николай Дойнов — секретар, Нинко Заякови
Цветан Симеонов

© Окръжен съвет за култура, Враца, 1983
c/o Jusautor, Sofia

Индекс 00(05)

Известия на музеите в Северозападна България

Том 8

*Наука
и
изкуство
София
1983*

ИЗВЕСТИЯ НА МУЗЕИТЕ
В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Том осми

Рецензенти
Л. Бонева, А. Меламед, К. Живкова,
Е. Георгиева, З. Лаптева
Художествен редактор Николай Александров
Технически редактор Правда Колева
Коректор Мая Недкова

Дадена за набор на 3. II 1983 г. Подписана за печат на 29. IX. 1983 г.
Излязла от печат през септември 1983 г. Формат 60/90/16
Печатни коли 16,50 Издателски коли 16,50
Издателски № 26029. Литературна група II-6
Тираж 630 КОД 02/95312 43411/1814—1—83

Държавно издателство „Наука и изкуство“ — София
Държавна печатница „Васил Александров“ — Враца

Известия на музеите
в Северозападна
България
е орган
на
дирекциите
„Културно-историческо
наследство“
във Видин, Враца,
Михайловград и Плевен

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

1. Ст. н. с., к. и. н. Кънчо Кънчев и к. и. н. Богдан Николов. Оръдия на труда и стопанския живот на селища от халколитната епоха във Врачанско 9
2. Георги Александров, Антична вила № 1 край Михайловград . . 37
3. Спас Машов. Антични паметници от Врачански окръг 83
4. Теодора Ковачева и н. с., к. и. н. Василка Герасимова-Томова. Епиграфски паметници от Сторгозия 103
5. Н. с. Въло Вълов. Из историята на Северозападна България през ранното средновековие 119
6. Маргарита Николова. Женска риза с кръстовидна пазва от Видинско 143
7. Михаил Грънчаров. Плевенската община през Възраждането . . . 163
8. К. и. н. Димитър Пеков и н. с. Иван Райкински. Органи на работническо-селската власт в Северозападна България по време на Септемврийското въстание през 1923 г. 177
9. Невена Стефанова. Ролята на женското движение във Врачанска област за укрепване на народнодемократичната власт (1944—1947) 217

ДОКУМЕНТАЛНО НАСЛЕДСТВО

1. Цветан Симеонов. Нови данни за революционната дейност на Данаил и Кирица Хр. Попови 235
2. Гена Тодорова. Непубликувани писма на ген. Владимир Стоянов Заимов 243

МУЗЕЙНО ДЕЛО

1. Велик Димитров. Към въпроса за експозициите в природонаучните музеи 257

ИЗВЕСТИЯ НА МУЗЕИТЕ В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ, т. 8, 1983 г.

Ст. н. с., к. и. н. Кънчо Кънчев
К. и. н. Богдан Николов

ОРЪДИЯ НА ТРУДА И СТОПАНСКИЯ ЖИВОТ НА СЕЛИЩА ОТ ХАЛКОЛИТНАТА ЕПОХА ВЪВ ВРАЧАНСКО

Халколитната епоха на територията на днешния Врачански окръг е много добре изучена. Открити са повече от тридесет селища и техният инвентар, което ни предоставя възможност да направим една по-точна периодизация и стратиграфия на халколита в този район. Разграничени са два последователни периода на халколитната епоха, в които са се развили две отделни халколитни култури. Това са раннохалколитната култура Градешница и къснохалколитната култура Криводол. На всеки период от халколитната епоха отговаря самостоятелна археологическа култура, която притежава характерните само за нея черти. Откриването и проучването на културите Градешница и Криводол, което се извърши през последните двадесет и пет години, има значение не само за периодизацията и хронологията на халколита в Западна България, но е и важен принос в общата периодизация на Балкано-Дунавската халколитна общност.

Културата Градешница отговаря хронологически на първата половина на халколитната епоха — ранния халколит, а културата Криводол — на втората половина и края на халколитната епоха. Всяка от двете култури има отделни фази на развитие. Периодизирана по този начин, халколитната епоха в нашия етнокултурен район отговаря напълно на типовете селища и техния инвентар, на стиловите особености в керамиката и пластиката и на редица други явления, характерни за нейното общо развитие.

Раннохалколитната култура Градешница има две хронологически подразделения, които маркират нейните фази на възникване и развитие. Първата фаза е илюстрирана най-добре от стратиграфията и археологическите паметници на селищата тип Бреница. Тази фаза лежи стратиграфски над късния неолит и има определени генетически връзки с него. Селищата тип Бреница са разположени на ниски незаливни крайречни тераси. Били са оградени отвън с дървени колове и плет. Втората фаза на ранния халколит обхваща селищата тип Градешница и техния изключително богат инвентар, където е изявено класическото развитие на първия период на халколита. Тези селища се отличават от селищата тип Бреница по това, че са строени на естествено защитени височини и допълнително са укрепени от своите обитатели.[1]

Халколитната култура Криводол има също две фази на развитие. Първата фаза съдържа редица елементи и форми, които са генетически свързани с предходната култура Градешница. Те доказват, че културата Криводол е възникнала на основата на култура Градешница. Характерни за първата фаза на културата Криводол са многобройните находки от селището при Оходен[2] и селището на височината Данева могила при Софрониево.[3] Втората фаза на култура Криводол е проучена много добре и нейните многобройни селища и паметници ни представят последните етапи от развитието на халколитната епоха и нейния най-голям разцвет. Тази фаза включва всички материали от височинните селища при Криводол, Горна Кремена, Галатин, Лесура, Крушовица, Липница, Бъркачево, Камено поле, Ракево, Ребърково, Лиляче и др.

В настоящата публикация са включени оръдията на труда от седем халколитни селища във Врачанско. Те обхващат посочените два периода на халколита и съответните им фази на развитие. Няколко най-общи сведения за тези селища ще допринесат за изясняване на техния характер и степента на проучване.

1.БРЕНИЦА.Селището се намира на 7 км североизточно от селото и е разположено на ниска незаливна тераса по левия бряг на р. Искър върху площ от 15 дка. Проучено е през 1974—1980 г. Културният пласт на селището има средна дебелина 2,20 м и принадлежи на две епохи — края на неолита и началото на халколита. При разкопките са разграничени шест отделни строителни хоризонта. Първите два, броени отдолу нагоре, са от края на късния неолит, а следващите четири са от началото на ранния халколит.[4]

2. БАУРЕНЕ. Селището е в западната част на днешното село, в квартала „Грънчарницата". Останките му са върху невисока тераса, оградена от три страни със стръмни долове и потоци. Проучено е през 1972 г. Културният пласт има дебелина 1 м и се състои от три опожарени строителни хоризонта, разположени един над друг. Селището принадлежи на втората фаза на ранния халколит.[5]

3. БОРОВАН. Селището е разположено върху естествено защитена слънчева тераса до извора Лапчовец на 3 км североизточно от Борован. Видимите му останки обхващат площ от 15 дка. От направения през 1966 г. археологически сондаж се установи, че културният пласт има средна дебелина 0,80 м и се състои от два опожарени строителни хоризонта. Откритите археологически материали дават възможност да бъде отнесено към втората фаза на ранния халколит.[6]

4. ГРАДЕШНИЦА. Селището е открито през 1961 г., през 1963 г. е направен археологически сондаж, а от 1964 до 1977 г. са направени археологически разкопки на площ от 5500 кв. м в местностите Градището и Калето, които са съседни една на друга. Установи се, че културният пласт е от втората фаза на ранния халколит и има дебелина 1,20 м. Състои се от три опожарени жилищни хоризонта, разположени един над друг.[7]

5.СОФРОНИЕВО.На 3,5 км западно от селото на десния бряг на р. Огоста е височината Данева могила с останки от селище, принадлежащо на втората фаза на ранния халколит и първата фаза на късния халколит. Културният пласт на селището е унищожен при риголване на местността за лозе от бившия собственик. Въпреки всичко намерените интересни материали ни дават възможност за правилното му периодизиране.

6. ГОРНА КРЕМЕНА. На естествена висока тераса, наречена Заминец, западно от Горна Кремена са останките на селище от втората фаза на късния халколит. Разкопки са правени през 1973г. Установен е богат културен пласт с дебелина 0,80 м, който се състои от три последователни по време жилищни хоризонта, които са изцяло опожарени.[8]

7. КРИВОДОЛ. През 1946 г. Васил Миков прави разкопки на селището върху височината Градището (Тепето) и открива неизвестна култура от края на халколита.[9] През 1977 г. Богдан Николов направи контролен стратиграфски сондаж, установи стратиграфията на селището и прецизира неговия инвентар. Културният пласт на селището има средна дебелина 2,40 до 2,80 м и се състои от останките на пет последователно съществували селища от края на халколитната епоха, които са загинали от стихиен пожар. Получени бяха абсолютни дати по метода С14. За първия строителен хоризонт абсолютната дата е 3495 г. пр. н. е., а за втория строителен хоризонт 3345 г. пр. н. е. Получените дати са без калибрация. Оръдията на труда от селището при Криводол, приложени тук, са от контролните разкопки през 1977 г.

Обект на настоящето проучване са общо 983 оръдия на труда, които по селища се разпределят както следва: Бреница 104, Бауренe 55, Борован 4, Градешница 664, Софрониево 2, Горна Кремена 54 и Криводол 100 (табл. 1). Оръдията от Градешница са доминиращи по количество и типове и това наложи по-голямо внимание към тях. В нашето изложение се спираме на резултатите от проучването на оръдията в технико-типологически, морфометрически и трасологически аспект. На базата на разкритите функционални предназначения на оръдията се прави характеристика на стопанския живот. Оръдията са разделени на три основни групи: изработени от камък, от кремък и от кост и рог.

I. ОРЪДИЯ ОТ КАМЪК

Делът на каменните оръдия и техните видове спрямо целия работен инвентар в отделните селища е различен. Така за Градешница те са 35,24%, за Криводол 17% и т. н. (табл. 1). Теслите са найчесто срещаните оръдия, поради което описваме първо тях.

1. Тесли

Общият брой на проучените тесли е 115, а тяхното разпределение по селища е показано на табл. 1. Най-многочислени са колекциите от Градешница — 72 броя, или 10,84%, и тези от Бреница —20 броя, или 20,19%. Според досегашната практика обособяваме ти-

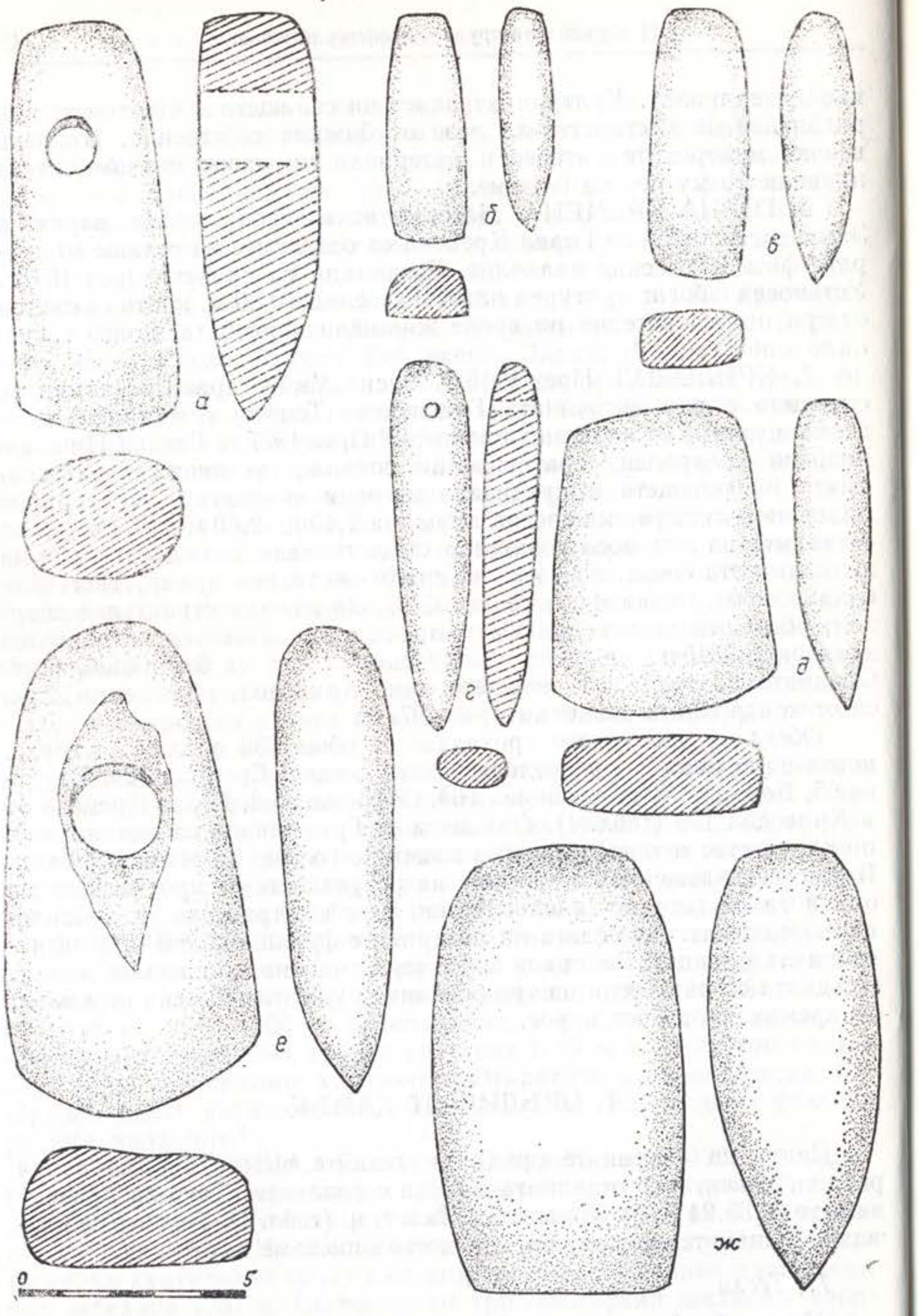

Обр. 1. а) Провъртяна каменна тесла от селището при с. Оходен; б—в) Каменни длета от Градешница; г) Каменна гладилка с дупка от с. Г. Кремена—Заминец; д—ж) Каменни тесли от Градешница; е) Провъртяна каменна тесла от селищепо при Галиче.

повете тесли според вида на техните напречни сечения. Трябва да се добави, че разгледаните тесли имат трапецовидни широки страни.[10]

Първи тип. Това са четири тесли от Градешница, които съставляват 5,55% и само един екземпляр от Горна Кремена с елипсовидно напречно сечение (обр. 1а).

Втори тип. Тук разглеждаме 57 тесли с планконвексно напречно сечение, които се разпределят по селища така: Градешница 41 броя (56, 94%), Криводол 9 броя (81, 81%) и Горна Кремена 7 броя (77,77%). Става ясно, че в трите селища калъпестите тесли са преобладаващите образци (обр. 1 е).

Трети тип. Към този тип са обособени 36 броя тесли с правоъгълно напречно сечение (обр. 1 д). От тях 27 броя (37, 5%) са от Градешница, 2 броя (18, 18%) са от Криводол и 1 брой (11, 11%) е от Горна Кремена. Този тип тесли по количество са на втора позиция. За да се открият по-ясно настъпилите морфометрически промени при екземплярите от Градешница, привеждаме за сравнение средните параметри от средния неолит на Градешница.[11] Целта е чрез съпоставяне да разкрием както локалните различия, така и някои общи тенденции в развитието на теслите през неолита и халколита. По този начин се вижда, че халколитните образци са станали потежки с 29,14 грама, по-дълги с 0,5 см и по-широки с 0,35 см. Ъгълът на бедрата се е разширил с 12,66°, а дъгата на острието е нараснала с 16,95° (обр. 2б). Останалите параметри показват незначителни различия. Забелязва се добре изразена склонност към наедряване на теслите. Тази тенденция още по-ясно личи при сравняване на средните стойности на параметрите на теслите от средния неолит от Градешница с тези от началото на халколита при Бреница. Те показват, че теглото на теслите се е увеличило два пъти, дължината с 2,7 см, ширината с 0,6 см, дъгата на острието с 25,5°, ъгълът при бедрата със 7,71° и ъгълът на заостряне с 19,16°. Тези интересни данни са характерна тенденция в развитието на теслите от средния неолит до ранния халколит. При сравнение на средните стойности на халколитните тесли от Градешница с тези от Бреница се вижда по-слаба разлика в тежините. При останалите параметри съществени различия не се наблюдават. Заслужава да се отбележи, че в колекциите на Врачанския музей се съхраняват и две тесли, намерени в праисторическите селища при Оходен и Галиче, които имат напречно провъртени дупки за поставяне на дръжка. Дупките са кръгли с диаметър 3,3 и 3,2 см. Този тип тесли са не само изключително рядко срещани, но те са интересно явление в развитието на този вид оръдия и засега са засвидетелствувани само в първата фаза на културата Криводол (обр. 1 а,е).

Трасологическите (бинокулярните, оптическите) проучвания на теслите от Градешница показаха, че с изключение на 5 екземпляра по всички останали са налице напречни следи от ръчноударна работа. Върху острието на една тесла се откри блясък и тънки напречни следи, които са аналогични с тези при страничните кремъчни стъргалки. В случая може да се предполага, че тази тесла е използувана при обработката на кожи.

Всички тесли от селището при Криводол са били в употреба, като само една от тях е използувана като странична стъргалка. Сред екземплярите от Бреница две тесли са използувани в кожообработването, а една като тесла и брадва. Всички останали тесли носят явни следи от ръчноударна работа. Тези данни разкриват широката употреба на теслите в отделните селища.

2. *Длета*

Проучени са 28 длета, от които 23 броя, или 83,46%, са намерени в селището при Градешница, а останалите са от Бреница, Баурене и един екземпляр от Горна Кремена. Длетата са сравнително рядко срещани теслообразни оръдия, поради което всяка възможност за морфометрическо проучване не бива да се пропуска. От всички длета само едно е с елипсовидно и три с четириъгълно напречно сечение. Незначителният им брой в нашите селища и тяхното еднообразие засега не ни позволяват да обособим отделни типове. Преобладаващият тип е този с планконвексно напречно сечение.

За да изясним по-добре тенденцията в развитието и усъвършенствуването на длетата, както и някои локални традиции в тяхното производство, привеждаме за сравнение средноаритметичните стойности на каменните длета от селището през средния неолит от Градешница. При сравняване на средненеолитните с раннохалколитните параметри на длетата се вижда, че дължините им са се увеличили с 0,44 см, ъгълът на острието с 14°, а дъгата при острието също се е увеличила с 6°. При останалите параметри различията са минимални. Тези данни разкриват тенденция към увеличаване размерите на длетата през епохата на халколита. Това е направено с цел да се увеличат издръжливостта и ефектът при работа с този вид оръдие.

Бинокулярните проучвания показаха, че всички длета от Градешница и Бреница са били в употреба. За това говорят многобройните микро- и макродеформации, износване на острието и линейните следи, разположени успоредно на централната ос на оръдието. Последните се срещат предимно върху по-изпъкналата страна на длетото. Липсата на следи и деформация от нанесени удари върху петата (тилната страна) на длетата означава, че те са имали дръжка от нетраен материал. С длетата са били изработвани различни изделия от дърво, рог или кост, които са служили на праисторическия човек в неговия ежедневен бит, в лова и риболова или във връзка с изпълнение на неговите религиозни култове.

3. *Бойни брадви с дупка за дръжка*

От нашите селища те са общо 33 екземпляра, от които 27 броя, или 4,96% са от Градешница и 6 броя са от Криводол (табл. 1). Тъй като преобладаващото число от бойните брадви с дупка са достигнали до нас във фрагментирано състояние, а целите екземпляри са само шест, типологическото им разглеждане е затруднено. И при тях, както при теслообразните оръдия, за база могат да ни послужат формите на хоризонталните и вертикалните сечения. На тази основа и като се придържаме към изградената вече типология на брадвите от Езеро, ние сме обособили три главни типа.[12]

Първи тип. Това са 16 брадви с триъгълна форма на хоризонталното и вертикалното сечение със заоблени страни (обр. 2 а). Тези брадви отговарят на тип 1 от селището при Езеро. Максималната им ширина се намира при тилната част. От този тип 9 броя брадви имат напречно сечение подобно на триъгълник, а останалите са кръг или овал. Очевидно тук се касае за два подтипа, които отговарят на първата и последната модификация от втория тип на брадвите при Езеро. Разпределението им по селища е следното: от Градешница 6, от Криводол 5, а от останалите селища те са по един или два екземпляра.

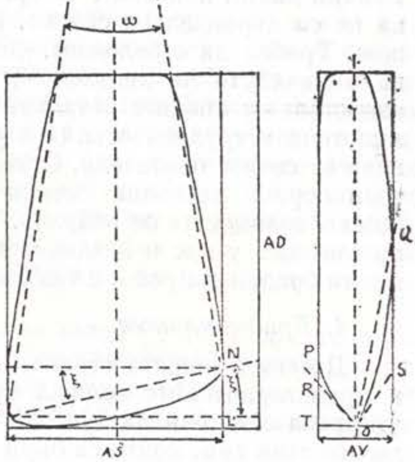

Обр. 2. Схема за определяне абсолютните размери и ъгли на каменните оръдия по метода на Щелцъл и Малина

Втори тип. Тук спадат три брадви, които имат заострени удебеления от двете страни на дупката и общата им форма е клиновидна (обр. 2б). Незначителният им брой в нашите селища не ни позволява да се спираме обстойно на тях. Трябва веднага да подчертаем, че сравняването на нашите бойни брадви с образците от Езеро е твърде условно, тъй като нашите брадви показват съществени типологически различия. Тези различия се дължат главно на хронологическата разлика между епохите, на които принадлежат тези оръдия. Все пак при някои от нашите екземпляри са загатнати отделни детайли и тенденции за раздвижване на метричните пропорции, които се осъществяват през първата половина на бронзовата епоха. Като се вземат пред вид средноаритметичните стойности на отделните параметри, става ясно, че брадвите от раннохалколитна Градешница са по-масивни с 6,3 грама, а тези от къснохалколитните наслоявания на селището при Криводол са удължени с 1,5 см. Малкият брой на брадвите не ни позволява да разглеждаме тези данни в хронологически и етнокултурен аспект. За да изпъкнат специфичните черти в морфологията и функцията на бойните брадви, ние съпоставяме средноаритметичните им стойности на параметрите с тези на теслите от Градешница. Вижда се, че бойните брадви са 5,4 пъти по-тежки, с 2,21 см по-дълги, два пъти по-дебели, а ъгълът на остието им с

23° по-голям. Оптическият анализ ни разкрива, че линейните следи по острието на бойните брадви се срещат твърде рядко, но преобладават микро- и макродеформациите. Това износване не е получено от дърводелска или друга работа, а от употребата им за нанасяне на удари с подчертан поразяващ ефект в междуплеменните конфликти. Всички данни показват, че брадвите с дупка за поставяне на дръжка не са дърводелско сечиво, а подчертано поразяващо бойно оръжие. Трябва да отбележим, че този вид каменно оръжие се появява в началото на халколита, когато праисторическите селища се изместват от ниските незаливни крайречни тераси върху естествено защитени и труднодостъпни височини, които са допълнително укрепени от своите обитатели. Става ясно, че в човешките общества през този период настъпват някои социални промени, които довеждат до необходимостта от отбрана. На сегашния етап на праисторически проучвания у нас и незначителното количество разкрити бойни каменни брадви въпросът с тяхното проучване остава открит и непълен.

4. Брадви-клинове

Досега в нашата страна брадви-клинове са познати единствено в праисторическите селища на Северозападна България. Тяхната употреба е започнала тук още през неолита. Проучили сме 16 оръдия от този тип, които са били използвани като брадви и като клинове (табл. 1). Всички те имат симетрично-клиновиден и удебелен надлъжен профил и почти правоъгълно напречно сечение в средата на оръдието. Тази им форма позволява еднаква употреба като брадви и като клинове (обр. 1 ж). Съпоставянето на средноаритметичните стойности на параметрите на брадвите-клинове показва, че екземплярите от селището при Бреница са по-тежки с 15 грама, по-дълги с 1,34 см и имат по-широки остриета от брадвите-клинове, намерени в селището при Градешница. Тъй като двете селища принадлежат на две последователни фази на ранния халколит, ние не можем да разглеждаме тези различия в хронологически аспект. Явно те имат теснолокален характер и неговото решение може да се очаква, когато имаме повече оръдия от този тип.

5. Чукалки

Проучени са общо 140 чукалки. Разпределението на този вид универсални оръдия по селища и процентното им съотношение спрямо целия работен интервал е показано на табл. 1. Каменните чукалки са най-често срещаните оръдия в нашите селища. Те са изпълнявали разнообразни функции. С тях каменните оръдия са били очуквани, за да придобият първоначална форма, кремъчните ядра са били отцепвани, рогата и костите за приготовляване на оръдия са били надлъжно и напречно разчленявани. Макар че всяка една чукалка е неповторима по форма и размери, може да обособим няколко отделни типа.

Първи тип. Това са 46 сферични чукалки, от които 43 броя са от Градешница, 6 броя от Бреница и 3 броя от Баурене.

Втори тип. Тук причисляваме по-разнообразни по форма чукалки: цилиндрични, трапецовидни, овални и други, които са общо 42 броя. От тях 18 екземпляра произхождат от Градешница, а останалите са от Бреница и Баурене. Този тип чукалки имат обикновено два работни края.

Третият тип обхваща всички каменни оръдия, които след изхабяване са преустановили първоначалната си функция и са употребени вторично като чукалки. Това е било съвсем естествено тъй като здравите породи скали, от които са изработвани праисторическите каменни оръдия са доставяни от по-далечни места и са били обект на натурална размяна. Ето защо едно счупено или изхабено каменно оръдие е използувано вече като чукалка, която има по-голяма здравина от останалите типове чукалки. Така всички брадви, тесли, брадви-клинове и дори бойни брадви с дупка след износване са били използувани в пикетажната техника и първичната обработка на различните суровини.

Четвърти тип. Седем чукалки за хавани с конусовидна форма са обособени към този тип. От тях 6 броя са намерени в селището при Градешница и само един от Бреница. Чукалките за хавани се отличават с удължените си форми и са твърде рядко срещани оръдия през халколитната епоха.

Оптическите анализи и етнографските аналогии показват, че чукалките са имали най-разнообразна употреба.[13] Следите от продължително удряне с чукалките са изразени с разбити и напукани кристали или минерали, отронени зърна и късчета и различни други деформации върху оръдието, които могат да се видят и с невъоръжено око.

6. Абразиви (точила)

Тъй като тези оръдия се срещат изключително рядко, на тях се спираме накратко (срв. табл. 1). От Градешница произхожда едно точило с жлеб, а от Бреница — друг екземпляр с неправилна форма и три нееднакви улея, получени при източване на различни оръдия. Абразивът от Бреница има тегло 385 грама и ширина на улеите от 1,2 до 4,4 см. Точилата с жлебове и улеи са служили на праисторическия човек за изработването на шила, на върхове за копия и стрели, на игли и на редица други костени и рогови предмети от домашния бит.

7. Гладилки

Каменните гладилки за обработка на глинени съдове са само три екземпляра и са намерени в селището при Бреница. Те имат удължено тяло и почти конусовидна форма с елипсовидно напречно сечение и надлъжни профили. Някои от гладилките имат малка дупка в задния необработен край, която е служила за привързване на оръдието (обр. 1 г). Тези дупки, както и загладената им повърхност издават продължителната им употреба. Трасологическите изследвания на гладилките разкриха тънки и не винаги успоредни помежду си следи от употреба. Те са разположени най-често напречно на централната ос на оръдието. По тяхната повърхност напълно отсъствуват макро- и микродеформации.

8. Боздугани

След бойните каменни брадви с дупки за поставяне на дръжка боздуганите са друго обособено оръжие от камък, което се появява също през епохата на халколита. Обект на нашето проучване са 7 боздугана, които имат сплесната сферична форма (обр. 3 в, г). Те се отличават с прецизна изработка и сравнително широка дупка за поставяне на дръжката. Ако изходим от средноаритметичните стойности на техните параметри ще ни направи впечатление, че средното тегло на боздуганите е по-голямо със 139 грама от това на каменните бойни брадви, които досега се очертаваха като най-масивни. Широките дупки на боздуганите, които имат диаметри от 2,2 до 2,7 см показва, че те са имали по-дебели и здрави дръжки, съобразени с ролята, която им е била предназначена като оръжия за нанасяне на поразяващи удари. При оптически анализ върху повърхността на боздуганите най-често се откриват следите от шлифоването им и по-рядко микродеформации, получени от нанасяне на силни удари.

II. ОРЪДИЯ ОТ КРЕМЪК

Проучени са общо 516 кремъчни артефакта, сред които изделията от Градешница са преобладаващи. Те са 372 броя, или 56,92%, а тези от останалите селища са в незначителни количества (табл. 1). Кремъчният инвентар от Градешница буди повишен интерес не само затова, че оръдията са в обилно количество, но защото тук неолитните оръдия са добре проучени и са налице добри възможности за сравняване и проследяване на настъпилите промени в хронологически аспект.[14] По тази причина вниманието ни е насочено към кремъчната индустрия на селището при Градешница.

1. Кремъчна индустрия

Този вид производствена дейност на праисторическия човек може да бъде разгледана в три основни компонента: а) техника на разцепването на кремъка, б) техника на вторичната обработка, в) типове изделия.[15] По-долу се спираме на първите два компонента.

А. Техника на разцепването (първична обработка)

Техниката на разцепването предполага няколко основни момента от подготовката, поправката и експлоатацията на ядрата. Получените полуфабрикати разглеждаме като пластини или отломъци. За изясняване на съотношението и произхода на нашите кремъчни оръдия на труда привеждаме следните данни:

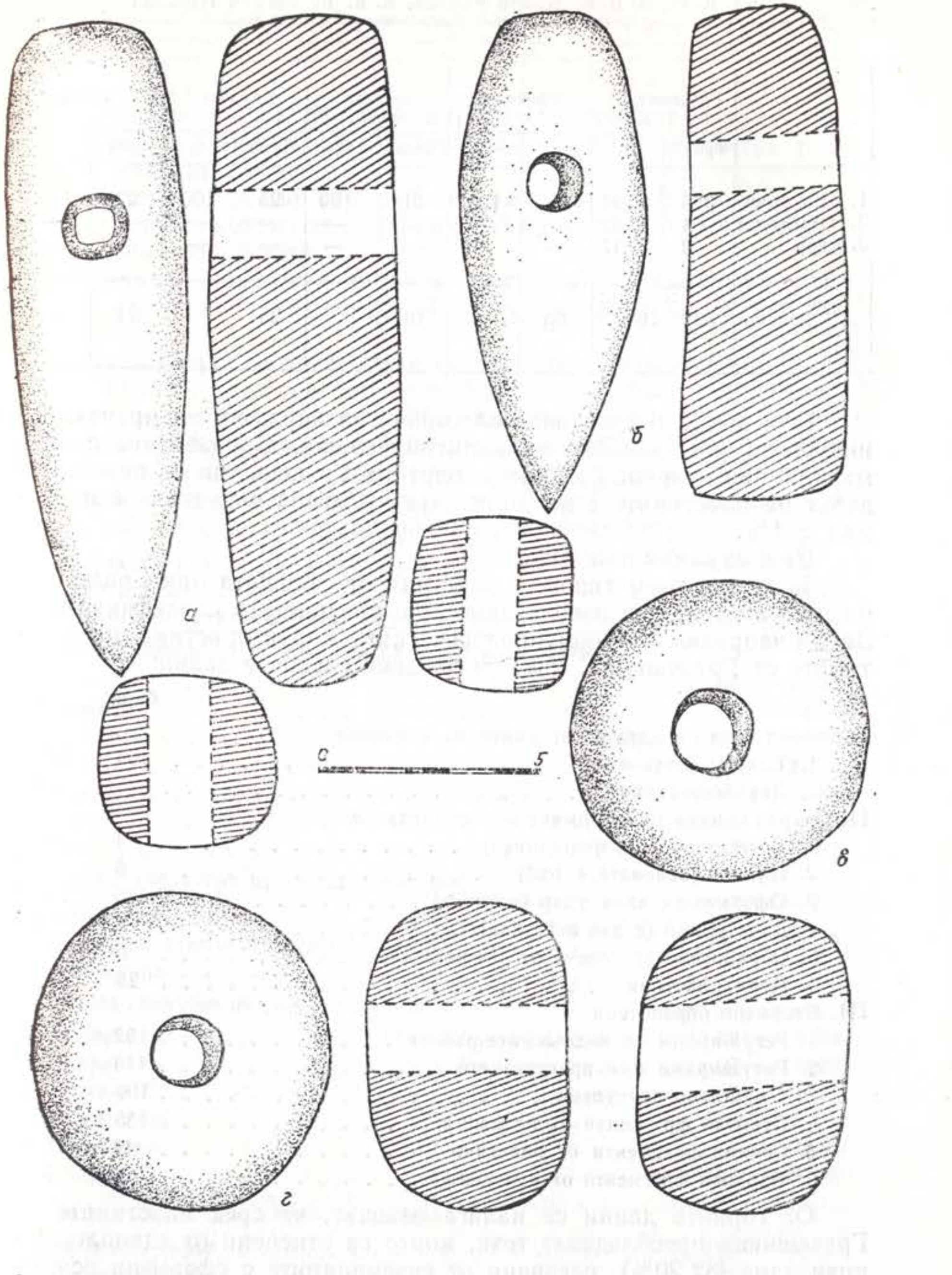

Обр. 3. а) каменна бойна брадва с дупка от Градешница; б) бойна каменна брадва с дупка от Криводол; в—г) каменни боздугани от Г. Кремена — Заминец

	Градешница		Криводол		Бреница		Баурене		Г. Кремена	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
1. Пластини	325	82,91	66	100	31	100	25	100	22	100
2. Отломъци	64	16,32	—	—	—	—	—	—	—	—
3. Ядра	3	0,77	—	—	—	—	—	—	—	—
Всичко	392	100	66		31		25		22	

Тези данни подчертават пластинчатия характер на кремъчната индустрия в посочените халколитни селища. В сравнение с кремъчния инвентар от средния неолит на Градешница се вижда, че делът на пластините в халколитната кремъчна индустрия е пораснал с 4%.

Призматични пластини

За да покажем типовете пластини от селищата при Градешница и Криводол, ние използуваме вече възприетата класификация.[16] За да направим технико-типологическата характеристика на пластините от Градешница, ние привеждаме следните данни:

	брой	%
I. Според вида на ядрата, от които са отцепени		
1. Едноплощадкови	194	82,20
2. Двуплощадкови	5	2,11
II. Според начина на оформяне на основите им		
1. Естествени (без подготовка)	1	0,53
2. Нулеви (основата е ръб)	5	2,67
3. Оформени с един удар (негатив)	140	74,87
4. Двустранни (с два негатива)	6	3,21
5. Обработени (с повече от два негатива)	6	3,21
6. Цели пластини	29	9,51
III. Вторично обработени		
1. Ретуширани по надлъжните ръбове	152	67,56
2. Ретуширани при пречупването	116	51,56
3. Умишлено пречупени	196	90,49
4. Основни фрагменти от пластини	135	68,88
5. Средни фрагменти от пластини	49	17,75
6. Върхови фрагменти от пластини	15	5,43

От горните данни се налага изводът, че сред пластините от Градешница преобладават тези, които са отцепени от едноплощадкови ядра (82,20%), следвани от екземплярите с оформени основи (74,87%) и на трето място идват тези с умишлените пречупвания (90,49%).

Отломъци

Отломъците са само 64 екземпляра и произхождат от халколитното селище при Градешница. Според възприетите параметри различаваме отделни типове:

1. Средни с диаметър от 3 до 5 см са 6 броя, или 9,37%.
2. Малки с диаметър от 1 до 3 см са 58 броя, или 90,63%.

Вторична обработка

Вторичната обработка включва ретуширане, умишлени пречупвания, резцова техника и др. По-долу се спираме на различните видове ретуш.

Активен ретуш са претърпели 169 оръдия от Градешница, чийто дял е 43,12%. Сред колекцията от Криводол са били ретуширани 43 оръдия, които представляват 65,15%. Очевидно е, че ретушираните оръдия от Криводол са с 20% повече, което може да се дължи на хронологическата дистанция между тези две селища. По-нататък привеждаме данни за Градешница, чрез които сме се опитали да отразим най-тънките модификации на приложния ретуш:

Според начина на ретуширане:	брой	%
1. Активен ретуш	169	43,11
2. Непреднамерен (утилизационен) ретуш	37	9,43
Видове приръбни ретуши според ъгъла на нанасяне:		
1. Плосък	44	11,32
2. Полуплосък	19	4,84
3. Полустръмен	19	4,84
4. Стръмен	122	31,12
5. Дълбок	10	2,55
6. Полудълбок	34	8,67
7. Плитък	34	8,67
Според характера на ретуширания ръб:		
1. Зъбчат ретуш	—	—
2. Стъпаловиден (захождащ) ретуш	133	33,92
3. Нащърбявания	12	3,06
Видове приръбни ретуши:		
1. Прекъснати	39	9,94
2. Непрекъснати	37	9,43
3. По левия ръб	32	8.16
4. По десния ръб	42	10,71
5. При основата	3	0,76
6. При върха	102	26,02
Според страната, от която е нанесен:		
1. Ретуш откъм гърба	182	46,42
2. Ретуш откъм корема	17	4,33
3. Противоположен ретуш	1	0,25
Според големината на негативите:		
1. Ситен ретуш	35	8,92

2. Среден ретуш	158	40,30
3. Едър ретуш	11	2,80

От горепреведените данни се вижда, че ретушът на кремъчните оръдия е преди всичко активен и по-рядко утилизационен, т. е. направен в процеса на работата. Според ъгъла на нанасянето затъпяващият ретуш е на първо място — по-голям от 60°, а заострящият ретуш е на второ място и има ъгъл на нанасянето до 60°.

Челни стъргалки

Челните стъргалки са обикновено най-често срещаните оръдия на труда, изработени от кремък (обр. 4 в, д). В нашите колекции те са общо 197 екземпляра и тяхното разпределение по селища е отразено на табл. 1. Челните стъргалки от Градешница са на първо място и те наброяват 143 екземпляра. По формата на техните челни (работни) страни челните стъргалки се разпределят така:

1. Несиметрични арковидни	14,84 %
2. Симетрични арковидни	78,90 %
3. Вдлъбнати	0,78 %
4. Прави	5,46 %

Челните стъргалки в нашите селища са изработени от пластини, с изключение на 50 броя от селището при Градешница, които са от отломъци. Оптическият анализ показва, че в много случаи челните стъргалки са имали двустранна и тристранна употреба, вследствие на което по тях се открива типичният микрорелеф и блясък. Линейните следи са тънки, нежни и са разположени напречно на работния ръб на оръдието. Това износване е изявено в различна степен при отделните екземпляри. С основание може да се твърди, че челните стъргалки са главното оръдие при обработката на кожи.

Странични стъргалки

Страничните стъргалки са другото основно кожообработващо оръдие през халколитната епоха (обр. 4 а, ж).[17] Обект на нашето проучване са общо 106 екземпляра, чийто произход е отразен на табл. 1. Най-голямо внимание заслужават страничните стъргалки от Градешница, които са 65 броя, следвани от селището при Криводол, които са 21 броя. Всички те са изработени от пластинки. Бинокулярните изследвания разкриха типичните за страничните стъргалки блясък, микрорелеф и линейни следи, които са в различна степен на изявеност. Следи от вторична употреба на този вид оръдия не се откриха.

Ножове

Ножовете за рязане на месо са общо 100 екземпляра, сред които намерените в селището при Градешница са 94. Всички те са изработени от фрагменти на пластини (обр. 4 и, к). Тук трябва да отбележим, че ножовете бяха разкрити и разграничени в процеса на трасологическите изследвания. Следите от употреба се откриват при увеличение около 200 пъти. Те са успоредни на острието, но понякога се пресичат помежду си, което показва сложната кинематика в работата с ножовете. Следите на употреба се дължат главно

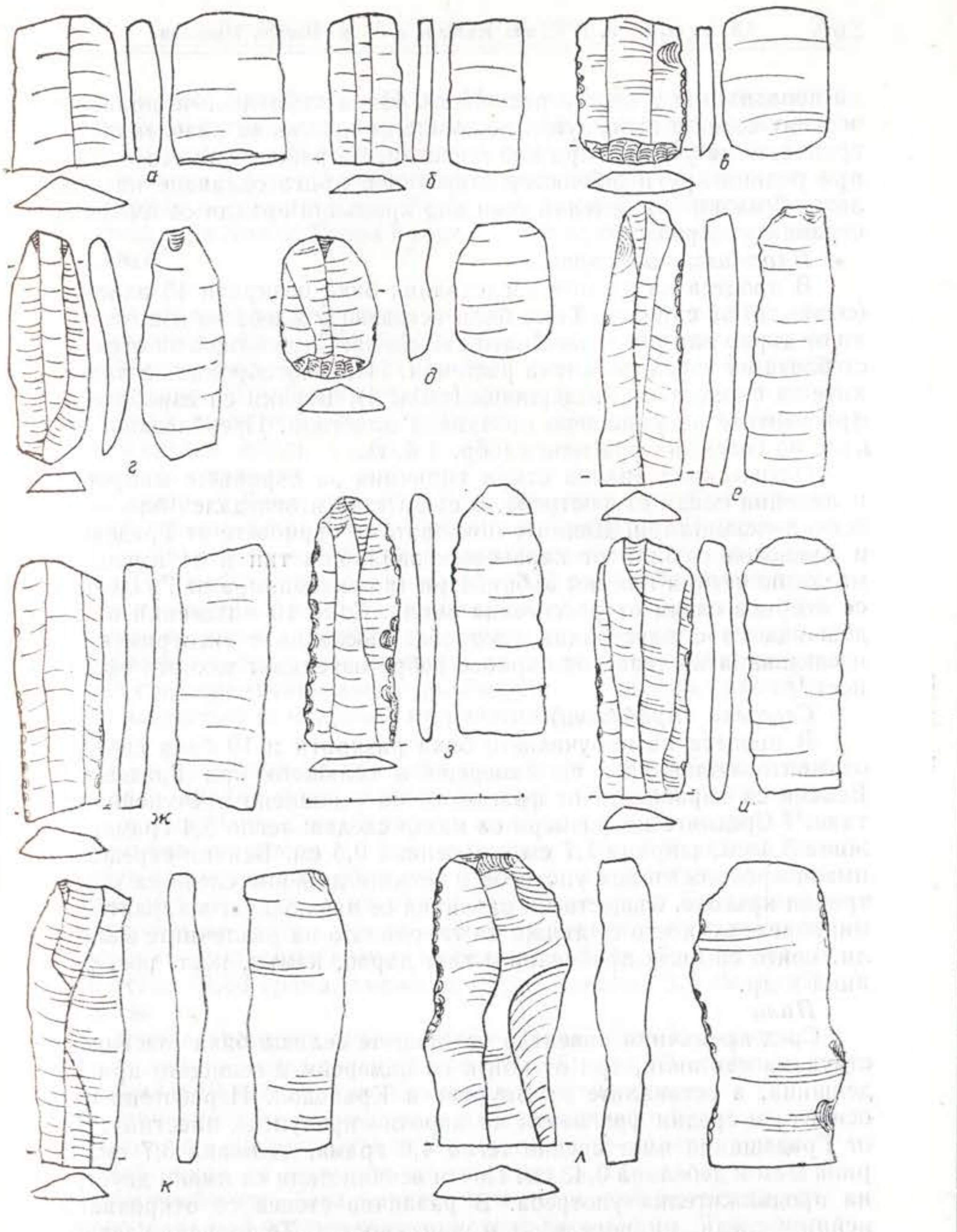

Обр. 4. а, ж) странични стъргалки от Градешница; б, г) пластини за сърпове от Градешница; в, д) челни стъргалки от Градешница; е, з, л) ножове за стъргане от Градешница; и–к) ножове от Градешница

на попадналите в месото песъчинки. Няма съмнение, че праисторическият човек е използувал ножовете от кремък за разчленяване на труповете на убитите при лов животни, за рязане на месо и кожи и при редица други дейности, свързани с приготовляване на облеклото. С малки изключения този вид кремъчни оръдия са имали двустранна употреба.

Пластинки за сърпове

В процеса на нашите изследвания бяха разкрити 43 пластинки (сегменти) за сърпове. Те са били вставени в жлеба на извита дръжка от дърво или рог и затегнати със смола. Служили са за отрязване стеблата на узрелите житни растения. Най-многобройни са пластинките за сърпове от Градешница (табл. 1). Всички са изработени от фрагментите на умишлено пречупени пластини. Преобладават средните по големина фрагменти (обр. 4 б, г).

Оптическият анализ откри типичния за сърповете микрорелеф и линейни следи от употреба, а също така и огледален блясък при всички екземпляри. Данните показват, че сърповете от Градешница и Криводол са били от караново-казанлъшки тип и са имали най-малко по четири или пет зъбци. При три екземпляра от Градешница се откриха следи от растителна смола. Само 10 пластинки от Градешница са с двустранна употреба. Последните експериментални изследвания на този тип сърпове добре изясняват тяхната ефективност.[18]

Свредели (пробивачи)

В процеса на проучването бяха разкрити и 10 броя свредели, от които половината са намерени в селището при Градешница. Всички са изработени от фрагменти на умишлено пречупени пластини.[19] Средните им размери са както следва: тегло 6,4 грама, дължина 5,4 см, ширина 1,7 см и дебелина 0,5 см. Всички свредели са имали продължителна употреба и техните линейни следи са концентрични кръгове. Съществени различия се наблюдават в характера на микрорелефа, което се дължи на твърдината на различните материали, които са били пробивани с тях: дърво, камък, кост, рог, раковина и др.

Пили

Сред кремъчния инвентар от нашите селища бяха засвидетелствувани пет пили, три от които са намерени в селището при Градешница, а останалите от Баурене и Криводол. Изработени са от основни и средни фрагменти на нарочно пречупени пластини. Тези от Градешница имат средно тегло 4,6 грама, дължина 3,7 см, ширина 2 см и дебелина 0,43 см. Почти всички пили са имали двустранна продължителна употреба. В различна степен се открояват линейните следи, микрорелефът и износеността. Те зависят главно от характера на изпилваните материали. Пилите, с които са изработвани каменни изделия, имат най-голяма износеност.

Стрели

От селището при Градешница произхождат три, а от Заминец при Горна Кремена две кремъчни стрели. Те имат триъгълна форма с прави или леко вдлъбнати основи. Изработени са чрез повърхностен, плосък и изтъняващ ретуш с правилни успоредни негативи. Средните им размери са: тегло 2,5 грама, дължина 3,5 см, ширина 2,5 см и дебелина 0,4 см. Оптическият анализ показа, че две от стрелите, намерени в селището при Градешница, са били използувани и като свредели, а тези от Горна Кремена са употребявани двустранно като ножове.

Резци

Трябва веднага да отбележим, че това са по-скоро ножове-резци с едностранна употреба. Изработени са, без да е прилагана сложната резцова техника. Те са само три броя и са намерени в селището при Градешница. Изработени са от фрагменти на умишлено пречупени пластини, имат тегло до 4 грама, дължина до 3,7 см, ширина до 1,8 см и средна дебелина 0,6 см.

Ножове за стъргане

Те са общо 10 броя, от които 6 са намерени при Градешница и по два от селищата при Горна Кремена и Криводол. Ножовете за стъргане са оръдия за изработване на различни изделия от дърво, кост и рог. При работа с тях (под ъгъл 25—30°) от обработвания предмет се отделя стружка, чиято дебелина зависи от ъгъла на заостреност. В същото време от работната страна на оръдието се отделят малки късчета, поради което ножовете за стъргане показват висока износеност сред кремъчния инвентар. Линейните следи са ярко очертани и са разположени напречно на работната страна.

Ядра

Обект на проучване са три ядра със затъпени ъгли, които са в напреднала и крайна фаза на експлоатация. От тях са отцепвани пластини и отломъци. Две от ядрата имат по една площадка и по една отломъчна, а третото е с две отломъчни и две площадки, като площадката при основата е оформена с един негатив, а тази при върха е нулев ръб. Ядрата са намерени в селището при Градешница. Тилните страни на трите ядра са изцяло подготвени, а страничните повърхности са оформени с дребни и средни негативи. Те имат средни размери: тегло 43,33 грама, дължина 4,5 см, ширина 3,5 см и дебелина 2,2 см.

Сред всички кремъчни оръдия бяха открити общо 34 изделия на отцепването, които нямат следи от употреба. От тях 19 отломъци са от Градешница, 12 пластини от Криводол и 2 от Бреница.

При сравняване на параметрите на кремъчните оръдия от неолита и халколита на селищата от Градешница се налагат няколко извода. Най-тежки са ножовете за стъргане, следвани от челните стъргалки и скобелите. Това е съвсем естествено, тъй като тези оръдия преодоляват най-голямо съпротивление при работа. Този факт, макар и в по-друг ред на оръдията, се констатира многократно. Най-леки са пластините за сърпове и ножове, което е също съвсем нормално и напълно отговаря на по-слабото им натоварване в процеса на трудовата дейност. Прави впечатление нарасналото тегло на оръдията от кремък през халколита, което при челните стъргалки и ножовете за стъргане е неколкократно увеличено. Очевидно е, че кремъчните оръдия през епохата на халколита стават по-масивни, което се обуславя от една по-интензивна икономика, която търси и създава оръдия с по-голяма издръжливост.

Като сравняваме дължините на кремъчните оръдия от неолита и халколита при Градешница, се вижда, че най-дълги са ножовете за стъргане и за рязане, следвани от страничните стъргалки. Това са оръдия, при работата на които дължината е свързана с ефективността им. Прави впечатление и увеличената дължина на свределите, което показва, че ръчното двустранно пробиване продължава да се прилага при наличието на перфорационен стан. Най-къси са пластинките за сърп, резците и челните стъргалки. Занижените дължини на последните може би сочат низходяща тенденция в тяхното развитие и използуване.

По отношение на ширината си кремъчните оръдия показват следния ред: челни стъргалки, ножове за стъргане, ножове за рязане и странични стъргалки. С изключение на страничните стъргалки и пластинките за сърпове всички останали оръдия през времето от средния неолит до ранния халколит са останали по-широки. Този процес най-добре се забелязва при ножовете за стъргане, а най-слабо при свределите.

Според направените измерения най-дебели са челните стъргалки, следвани от ножовете за стъргане и свределите, което е напълно естествено и отговаря на техните функционални изисквания. Всички халколитни оръдия от кремък показват увеличени дебелини. Най-тънки са ножовете и пластинките за сърпове, което е лесно обяснимо, като се има пред вид незначителното им натоварване в процеса на работа.

От изложеното дотук става ясно, че утилизационните възможности на всяко едно изделие на отцепването са били много добре преценявани, в резултат на което са изработвани съответните оръдия. Много ясно се вижда стремежът на човека от халколитната епоха да създава ефективни и здрави оръдия на труда.

III. ОРЪДИЯ ОТ РОГ И КОСТ

Оръдията от рог и кост са общо 107 броя и техния дял за отделните селища е различен (табл. 1). Сред костения инвентар шилата са най-често срещани и на тях се спираме по-долу.

Шила

Общият брой на шилата е 62, от които 34 са намерени в селището при Градешница. От тях само два екземпляра имат черен цвят, получен при хидротермичната обработка. Шилата са изработени от различни кости и на тази основа сме изградили следните типове:

Първият тип са изработени от надлъжно разцепени кухи кости, заострени в единия край (обр. 5е). Такива са само три екземпляра и произхождат от Градешница, Криводол и Горна Кремена.

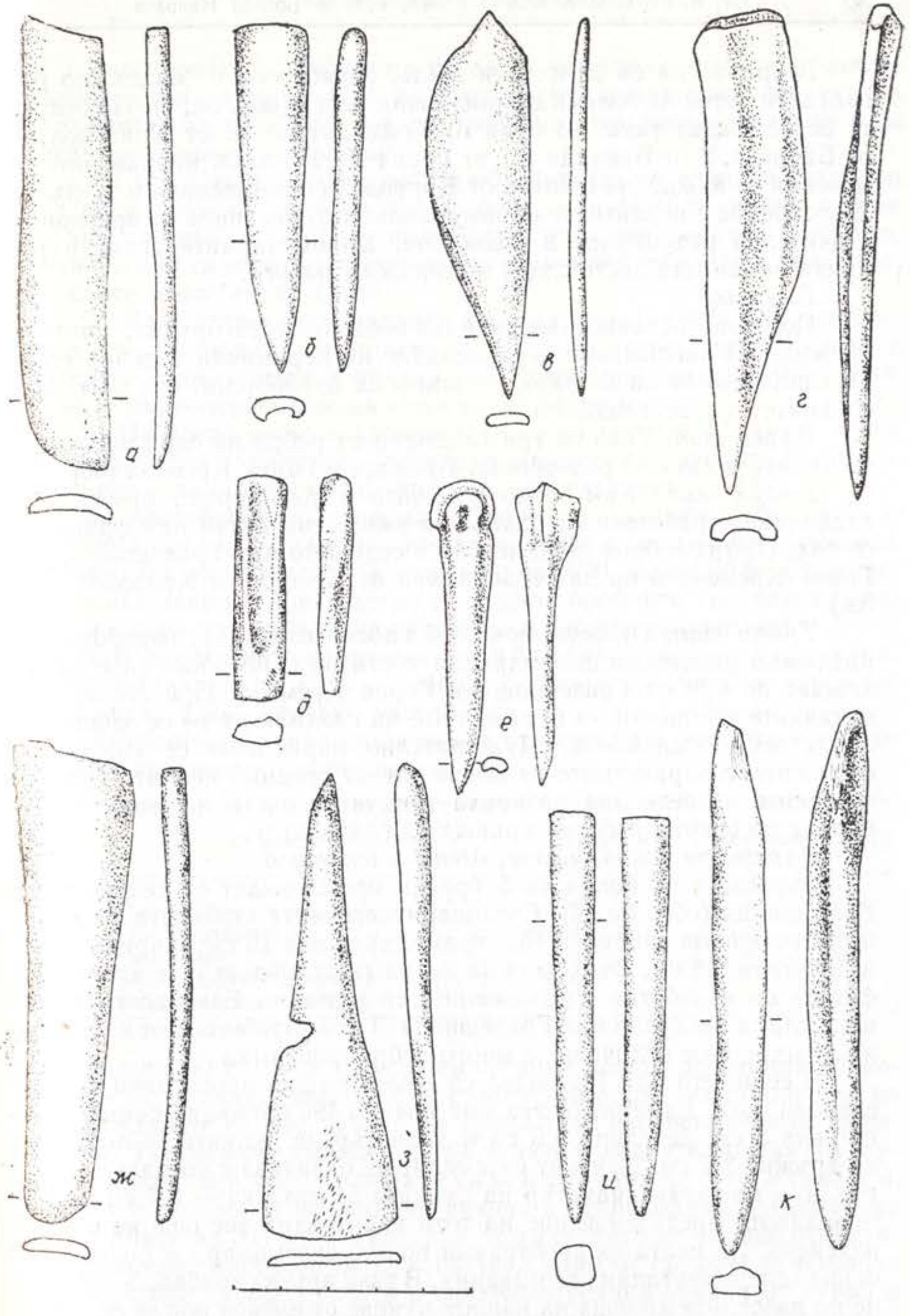

Обр. 5. а, д, ж) гладилки от„първи, втори и трети тип от Градешница; б, г) шила от първи и втори тип от Градешница; з) шпатула от Градешница; и, к (върхове за копия

Вторият тип са 59 плоски шила, изработени от надлъжно разцепените части на големи цилиндрични кости (обр. 5в, г). По селища те се нареждат така: 33 броя от Градешница, 12 от Криводол, 11 от Баурене, 2 от Бреница и 1 от Горна Кремена. От направените измерения се вижда, че шилата от Криводол са по-масивни и по-дълги. В сравнение с неолитните образци халколитните шила са претърпели значително редуциране в размерите. Бинокулярните анализи разкриха по шилата доста следи и блясък от работа.

Гладилки

Под това основно название сме обединили 26 оръдия, които са служили за заглаждане и украсяване на керамични изделия (табл. 1). Според вида на костите, от които са изработени, сме обособили следните типове гладилки:

Първи тип. Това са три гладилки от ребра на едри животни и те произхождат от Градешница, Бреница и Горна Кремена (обр. 5а).

Втори тип. Към този тип, който е доминиращ, отнасяме 17 гладилки, изработени от надлъжно разцепени кости или фрагменти от тях. От тях 8 броя са намерени в селището при Градешница, 5 от Горна Кремена и по два екземпляра от Бреница и Криводол (обр. 5ж).

Трети тип. Представен е от 6 плоски гладилки, изработени от надлъжно разцепени цилиндрични кости на едри животни и произхождат по три от Градешница и Горна Кремена. При средноаритметичните стойности на параметрите на гладилките не се забелязват съществени отклонения. Чувствително нарастване се вижда при сравнение с параметрите на образците от средния неолит. Трасологическите изследвания разкриха типичните следи на износеност и блясък по всички работни краища на гладилките.

Върхове за копия, чукове, длето и шпатула

Върховете за копия са 5 броя и произхождат от селището при Градешница (обр. 5и, к). Средноаритметичните стойности на отделните измерения са: тегло 15,2 грама, дължина 10 см, ширина 1,8 см и дебелина 0,8 см. Върховете за копия се отличават от шилата с по-фината си изработка и удължените си размери. Едно длето и една шпатула са намерени при Градешница. Те са изработени от кост, имат жълт цвят и се отличават с много добра изработка.

В селището при Криводол са намерени два провъртени чука от еленови рога. Единият от тях има тежина 490 грама, дължина 21 см, ширина 8 см, дебелина 6,5 см и диаметър на дупката за поставяне на дръжка 2,7 см. Другият екземпляр се отличава с по-малки размери, но с по-голям диаметър на дупката за дръжка — 3,1 см. Функционалното предназначение на този вид оръдия все още не е добре изяснено. За целта са необходими повече екземпляри и по-задълбочени експериментални изследвания. В тази връзка трябва да добавим, че по работните краища на нашите чукове от еленов рог не се откриват следи от удари върху по-твърди предмети. Съществуващата износеност и блясък дават основание да се предполага, че с тях са били очуквани (овършавани) класовете на узрелите житни култури.

Многобройните оръдия на труда от нашите селища дават добри възможности за проучване на стопанския живот през епохата на халколита. За тази цел сме разпределили оръдията на труда към следните стопански отрасли:

1. Със скотовъдството, лова и обработката на кожи са свързани пет вида оръдия, които са 312 на брой, или 48,44%, което от своя страна представлява близо половината от целия работен инвентар. Тези оръдия са челните стъргалки, страничните стъргалки, ножовете, стрелите и костените длета.

2. Към дървообработването са причислени теслите, длетата, брадвите, клиновете, ножовете за стъргане, свределите, пилите и резците. Тези осем вида оръдия са 150 на брой, или 22,59%, и нареждат дървообработващия отрасъл на второ място.

3. На трето място е производството на работен инвентар и тук са причислени чукалките, точилата, пилите, свределите и ядрата. Тези пет вида оръдия са 107 на брой и съставляват 16,11%.

4. Многобройният земеделски инвентар е представен само от два типа оръдия — пластинките за сърпове и шпатулите (лъжички за събиране на мливото). Те имат общ брой 31, или 4,66%. Свързани със земеделското производство са и многобройните хромели за смилане на зърната, но те не са включени в нашите изследвания.

5. В керамичното производство са били ангажирани 11 гладилки, които съставляват 1,65% от общия брой на оръдията и нареждат този отрасъл на последно място.

По своето значение стопанските отрасли през неолита и халколита се подреждат както следва:

№	Стопански отрасли	НЕОЛИТ в %	ХАЛКОЛИТ в %
1.	Скотовъдство и лов	65,87	48,44
2.	Дървообработване	23.01	22,59
3.	Земеделие	6,74	4,66
4.	Производство на оръдия	4,96	16,11
5.	Керамично производство	0,21	1,65

Безспорно е, че от времето на средния неолит до ранния халколит са настъпили изменения в стопанството, но по отношение на разглежданите от нас оръдия на труда тези изменения не са съществени. Тук нямаме възможност да включим медните оръдия на труда и оръжия. В нашите селища те са недостатъчни по брой и типове и, както е известно, те се намират главно в некрополите, а такива на територията на Западна България от халколита не са още открити. Земеделският инвентар не се е състоял само от сърпове и неговият списък е бил твърде дълъг и е включвал редица оръдия от дърво и друг нетраен материал, които поради времето и своето естество не са достигнали до нас. Ако това беше възможно, то земеделието щеше да заеме едно по-предно място в нашата таблица. Накрая трябва да

Таблица

за броя на оръдията от халколитни селища във Врачански окръг

№ по ред	Видове оръдия	Градешница		Криводол		Бреница		Борован		Софрониево		Г. Кремена		Баурене		Общо
		Брой	%	Брой	%	Брой	%	Брой	%	Брой	%	Брой	%	Брой	%	
1	Тесли	72	10,84	11	11	21	20,19					9	16,6	2	3,63	115
2	Длета	23	3,46			4	3,84					1	1,85	2	3,63	30
3	Брадви с дупка	27	4,06	6	6	1	0,96	1		2				1	1,81	38
4	Брадви без дупка							1						2	3,63	3
5	Клинове	13	1,95			3	2,88									16
6	Чукалки	97	16,60			34	32,69							9	16,36	140
7	Точила	1	0,15			1	0,96									2
8	Гладилки											3	5,55			3
9	Боздугани	1						2				4	7,40			7
	Общо	234	35,24	17	17	64	61,53	4		2		17	31,40	16	29,09	354
10	Челни стъргалки	143	22,43	21	21	13	12,5					15	27,77	5	9,09	197
11	Странични стъргалки	65	9,78	21	21	9	8,65					1	1,85	10	18,18	106
12	Ножове	94	14,15									1	1,85	5	9,09	100
13	Сърпове	30	4,51	9	9	2	1,92							2	3,63	43
14	Ножове за стъргане	6	0,90			3	2,88					1	1,85			10
15	Свредели	5	0,75	2	2							2	3,70	1	1,81	10
16	Пили	3	0,45	1	1									1	1,81	5
17	Стрели	3	0,45									2	3,70			5
18	Резци	3	0,45													3
19	Ядра	3	0,45			2	1,92									5
20	Без следи от употреба	19	2,86	12	12	2	1,92							1	1,81	34
	Общо	372	56,92	66	66	31	29,80					22	40,77	25	45,4	526
21	Копачки от еленов рог											2	3,70			2
22	Шила	34	5,12	13	13	2	1,92					2	3,70	11	30	62
23	Върхове за копия	5	0,75	2	2	4	3,84					3	5,55	1	1,81	15
24	Гладилки	11	1,65	2	2	3	2,88					8	14,8	2	3,63	26
25	Длета	1	0,15													1
26	Шпатула	1	0,15													1
	Общо	52	7,83	17	17	9	8,65					15	27,77	14	25,45	107

подчертаем, че въз основа на проучените досега оръдия на труда се вижда, че стопанството през времето от средния неолит до края на халколита има подчертано скотовъдно-аграрен характер. Проучването на палеоботаническия и остеологическия материал ще ни даде конкретни данни за разкриване на земеделието, скотовъдството, лова и събирачеството в отделните селища и това ще бъде едно своеобразно продължение на настоящата работа.

БЕЛЕЖКИ:

[1] *Николов Богдан.* Развитие на халколитните култури в Западна България. — Автореферат на дисертация за присъждане на научна степен „Кандидат на историческите науки". С., 1981, с. 24.

[2] *Николов, Богдан.* Праисторическото селище при с. Оходен, Врачански окръг. — Археология, 1968, №1, с. 65–74.

[3] *Николов, Богдин.* Софрониево. Враца, 1971, с. 4—13, обр. 1—6.

[4] *Николов, Богдан.* Новооткрити праисторически писмени знаци. — Векове, 1976, № 5, с. 16—19.

[5] *Николов, Богдан.* Праисторическо селище при с. Борован, Врачанско. — Изв. муз. Северозап. България, № 3, 1979, с. 11—31.

[6] *Николов, Богдан.* Праисторическо селище при с. Баурене, Врачанско. — Муз. памет. култ., 1974, № 1, с. 3—10.

[7] *Николов, Богдан.* Градешница, праисторически селища VI—IV хилядолетие пр. н. е., 1974, с. 160.

[8] *Николов, Богдан.* Заминец, праисторическо селище при с. Горна Кремена, С., 1975, с. 160.

[9] *Миков Васил.* Предисторическото селище до Криводол, Врачанско. — Разкопки и проучвания, С., 1948, т. 1, с. 26—56

[10] Преценките, които се дават след броя на оръдията, както и тези на табл. 1, са изчислени на основата на общия брой на работния инвентар от дадено селище.

[11] *Кънчев, Кънчо и Богдан Николов.* Оръдията на труда и стопанският живот на селища от старите и средния неолит при с. Градешница и с. Тлачене, Врачанско. — Изв. муз. Северозап. България, № 5, 1980, с. 11—34.

[12] Езеро—раннобронзовото селище. Под редакцията на Г. И. Георгиев, Н. Я. Мерперт и Д. Г. Димитров. С., 1976, с. 162–170, табл. 22.

[13] *Кабо, В. Р.* Каменные орудия австралийцев. — Труды института этнографии, новая серия, 80, М.—Л., 1962, с. 23.

[14] *Кънчев, Кънчо и Богдан Николов.* Цит. съч., с. 20—27.

[15] *Коробкова Г. Ф.* Культуры и локальные варианты мезолита и неолита Средней Азии. — Советская археология. № 2, 1975, с. 9—12.

[16] Пак там, с. 9.

[17] *Коробкова, Г. Ф.* Определение функции каменных и костяных орудий с поселения Джейтун по следам работы. — Труды Южно-Тюркменской археологической комплексной экспедиции, т. 10, Ашхабад, 1960 (1961), с. 115.

[18] *Коробкова Г., Ф.* Древнейшие жатвенные орудия и их производительность. — Советская археология, 1978, № 4, с. 42.

[19] *Семенов, С. А.* О каменных сверлах.— Материалы и исследования по археологии СССР, № 39, М., 1953, с. 458.

ОРУДИЯ ТРУДА И ХОЗЯЙСТВО СЕЛИЩ ХАЛКОЛИТНОЙ ЭПОХИ ВО ВРАЧАНСКОМ ОКРУГЕ

Кынчо Кынчев и Богдан Николов

Резюме

В данной работе излагаются результаты исследования 983 халколитных орудий труда с морфологической и трассологической точки зрения. Их процентное соотношение и распределение по селищам показано на таблице № 1. Охвачены поселения всей халколитной эпохи, которая подразделяется на периоды — раннего халколита (культура Градешницы) и поздний халколит (культура Криводола). Каждый из периодов содержит по две фазы — возникновения и развития. Селище близ Бреницы относится к первой фазе раннего халколита, а селения под Баурене, Градешницей и Борованом — к второй фазе того же периода. Поселение близ Софрониево относится к первой фазе позднего халколита, а селища под Верхней Кременой и Криводолом — к второй фазе этого периода. Среди каменных орудий снова чаще всего встречаются тéсла, которые по сравнению с тéслами среднего неолита увеличены в размерах и тяжелее. Боевые топоры с отверстием для топорища и пàлицы формируются как боевое оружие, появившееся в эпоху халколита. Кремневые орудия, количество которых 81,99% изготовлены из призматических пластин. Среди них наиболее многочисленны пилы,стрелы, резцы, ножи и др. В сравнении с орудиями среднего неолита вес и размеры этих орудий больше. По хозяйственному значению отдельные отрасли размещаются следующим образом: 1. Скотоводство и охота — 48,44%; 2. Деревообрабатывание — 22,58%; 3. Производство орудий — 16,11%; 4. Земледелие — 4,66% и 5. Производство керамических изделий — 1,65%. Сюда не включены ручные каменные мельницы для зерна, а также и медные орудия труда, которые в наших селениях встречаются в небольшом количестве. Из данных, приведенных выше, виден скотоводно-аграрный характер хозяйства в эпоху халколита.

LABOUR IMPLEMENTS AND THE ECONOMIC LIFE OF SETTLEMENTS OF THE HALCOLITHIC PEKIOD IN THE DISTRICT OF VRATZA

Kancho Kanchev and Bogdan Nikolov

Summary

The actual study gives the results of the investigaticn of 983 halcolithic labour implements in morphological and trasological aspect. Scale 1 represents their percentage correlation and their distribution by settlements.

1. Settlements from the whole halcolithic period, divided into an early halcolith (the culture of Gradeshnitza) and a late halcolith (the culture of Krivodol), are included and considered. Each one of these periods has two stages of beginning and development. The settlement near Brenitza belongs to the first stage of the early halcolith and the settlements near Baurene, Gradeshnitza and Borovan — to the second stage of the same period. The settlement at Sofronievo pertains to the first stage of the late halcolith, while the settlements by G. Kremena and Krivodol to the second stage of this period. Among the stone implements we find a great number of adzes which compared to those of the middle neolith show an increase in size and weight.The fighting axes with a whole for the helve, and the maces fall under the group of striking arms which appear in the halcolith. The tools made of flint, which are 81.99% are manufactured of prismatic lamellae. The most numerous among them are the raspers, the arrows, the chisels and the knives. Compared with the same instruments of the middle neolith they reveal an augmentation in size and weight.According to their economic importance the different branches go as follows: 1. Cattle-breeding and hunting — 48.44%. 2. Woodworking — 22.68%. 3. Manufacture of implements — 16.11%. 4. Agriculture — 4.66%. 5. Ceramic production — 1.65%. This division does not take in the corn grinding millstones and the copper implements which in our settlements are in a small number. The cited evidence display the agricultural and the stock-breeding character of the economy during the halcolith.

ИЗВЕСТИЯ НА МУЗЕИТЕ ОТ СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ, т, 8, 1983 г.

Георги Александров

АНТИЧНА ВИЛА № 1 КРАЙ МИХАЙЛОВГРАД

В чашата на бъдещия язовир „Михайловград“ бе проучен античен археологически обект, намиращ се в местността „Манастира“ или „Манастирище“, отстоящ на 6,5 км югозападно от Михайловград и на 2 км североизточно от несъществуващото вече с. Калиманица. Пръв В. Добруски споменава за него, забелязал го при обиколката си през 1900 г., като изказва предположението, че тук е била някаква кула.[1] Когато проучвах крепостите в района около античната Монтана (дн. Михайловград) през 1966—1968 г.,[2] този обект ми направи впечатление с името на местността, многото фрагменти от антични тухли, керемиди, хоросан и керамика, както и със сведенията, които получих от местните хора за намираните от тях мраморни камъни и монети. Неговото разкопаване се наложи поради това, че ще бъде залят от водите на язовир „Михайловград“.[3]

След разкриването му се установи, че това е значителен архитектурен комплекс от антична вила, просъществувала през римската епоха в района на град Монтана. За този град вече се знае твърде много както от случайно намерени латински надписи,[4] така и от направените през последните 12 години археологически проучвания, когато бяха разкрити още две антични вили и част от крепостта на Монтана.[5]

На 6 км югозападно от проучвания обект е с. Гаганица, до което има останки от антична крепост.[6] Малко по-далеко, на около 8 км в югоизточна посока от обекта, се намира късноантичната крепост над с. Костенци, която отвсякъде е заобиколена от протейхизма. На северозапад и запад се намират тракийските крепости над с. Бистрилица,която е на височината,наречена „Людено“,и тази над с. Лесковец,[7] двете използвани и през римската епоха. Всичките споменати по-горе крепости са пазели този златодобивен район, в който по течението на р. Златица, североизточно от с. Гаганица, допреди 35 години бяха запазени останалите от промиването на злато каменни грамади, наречени от местното население „Грамàгье“, сега напълно унищожени с булдозери.[8] Там, където бяха те, сега е стопанският двор на с. Гаганица. Североизточно от „Грамàгье“ и недалеко от тях е било разкрито светилище на Зевс и Хера,[9] а в самото село — друго такова на Артемида.[10] В посочената заобикаляща среда, с издигналия се градски център Монтана,се развил животът в разкритата от нас вила.

Този археологически обект, закътан между последните възвишения на Стара планина, е разположен на равно място, върху площ с дължина около 200 м и ширина 1000 м. На 50—100 м източно и югоизточно от него тече р. Златица, а на запад и северозапад се издига обрасло с гора и ливади малко възвишение, по което има пет разрушени надгробни могили. Южно от обекта личи мочурливо място, където до неотдавна имало затлачен извор, ползуван в миналото. Хората от съседните села, особено от с Калиманица, разоравали района, правели иманярски изкопи и изваждали обработени мраморни блокове. Единият от тях във формата на ара е бил вграден в основите на строената през 30-те години на XX в. църква в същото село.

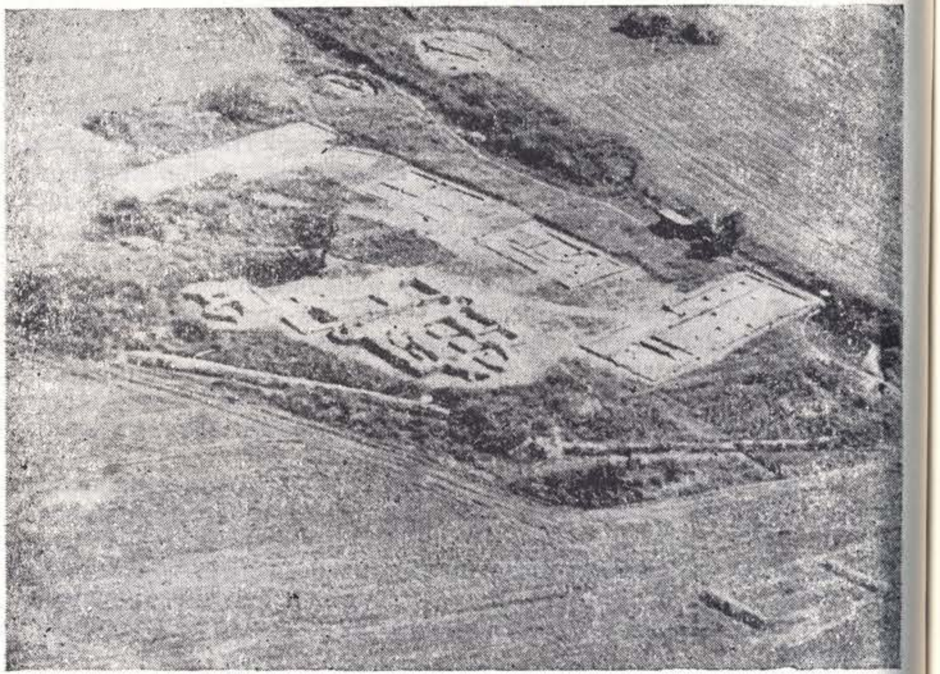

Самолетна снимка на вилата

Преди започване на разкопките местността бе осеяна на около 20 дка с фрагменти от антична керамика и строителни материали. В центъра на обекта имаше възвишение, високо 1 до 2 м над околната равнина и обрасло с гора, което заемаше около 2 дка площ. Тук личаха иманярските изкопи. По време на археологическите разкопки, проведени от 1971 до 1974 г.[11], бяха разкрити голяма жилищна сграда и баня, работилници, склад за зърнени храни (Horreum), керамични пещи, раннохристиянска църква и други.

1. БИТОВИ СГРАДИ

1. Жилищна сграда и баня. По своя план тя представлява апсидална сграда, подобни на която са разкрити в района на Монтана (четири), Северозападна България[12] и Панония.[13] В общи линии тя е правоъгълна, от нея се издават три екседри, нарушаващи еднообразието на правите линии. В изграждането на тази сграда личат четири строителни периоди.

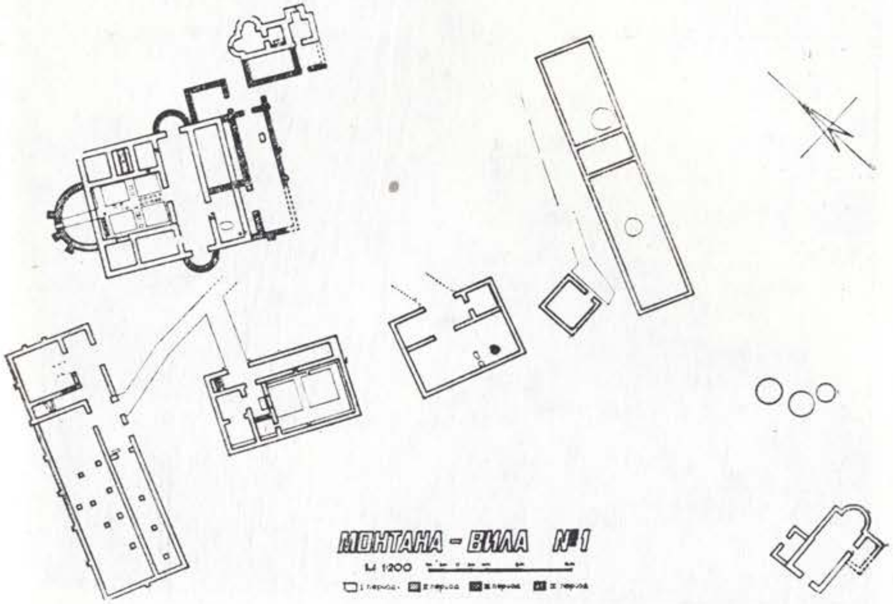

План на вилата, заснел Стамен Тасов

I строителен период. Сградата е с правоъгълен план, дъл. 20, 10 м и шир. 18,10 м. Поради това, че източният зид при по-късните преустройства е напълно разрушен до субструкцията, не можа да се установи къде и какъв е бил входът. Първото помещение представлява продълговато преддверие, дъл. 16 м и шир. 3 м, като дължината му е по цялата ширина на сградата. От преддверието, през вход, шир. 2,40 м, по-късно стеснен с 80 см, се влиза във вестибюл със същата дължина, но е по-широк — 4,40 м. Вход, шир. 2 м, свързва вестибюла с централното помещение, дъл. 10 м и шир. 7,55 м. То е било фланкирано от север от три малки помещения, а от юг — от две малко по-големи. Връзката между тях не може да се установи поради това, че суперструкцията им е напълно разрушена. По всяка вероятност тази сграда от първия строителен период е имала хипокаустна инсталация. Зидовете, деб. 80 см, са от речни и полуобработени ломени камъни, споени изобилно с бял хоросан.

II строителен период. С първото преустройство на първоначалната сграда се правят по-съществени изменения във външната форма и по-малки във вътрешното разпределение. Отвън допълнително са били изградени три екседри. Ясно личат различията в дълбочините на субструкциите на екседрите и тези на зидовете от първия строителен период, както и фугите между тях. При изграждането на голямата екседра суперструкцията на зида пред отворената ѝ дъга е била разрушена и по този начин нейното полукръгло пространство се е свързвало отвътре органически с централното помещение и се е получила доминираща към вътрешността екседра, а отвън е осъществена апсидалната форма на сградата. Въпреки старанието на майсторите при пристрояването на голямата екседра южният край на нейната дъга се е разминал на около 20 см с южния зид на централното помещение. Нивото на пода на екседрата е с 20 см по-високо от нивото на централното помещение и с това се подчертава още по-добре представителното място, което тя заемала. Субструкцията на голямата екседра, деб. 1,10 м, е много по-масивна от суперструкцията, деб. 0,80 м, като от външната страна се образува банкет, шир. 0,30 м. Субструкцията и до известна височина суперструкцията са подсилени от три големи контрафорси (0,75×0,85 м), което се е налагало за противодействуване и уравновесяване на центробежните сили, които идвали от покрива. При тези факти лесно е да се приеме с положителност, че покривът на екседрата може да бъде само полукуполовиден, или,по-точно казано неговата архитектурно-геометрична форма е била четвъртсферична. Двете малки екседри фланкират вестибюла от север и юг и се свързват с него чрез входове, шир. 2,10 м. Тяхната субструкция няма контрафорси и вероятно поради малките им размери полукуполовидният им покрив е бил удържан само от зидовете им.

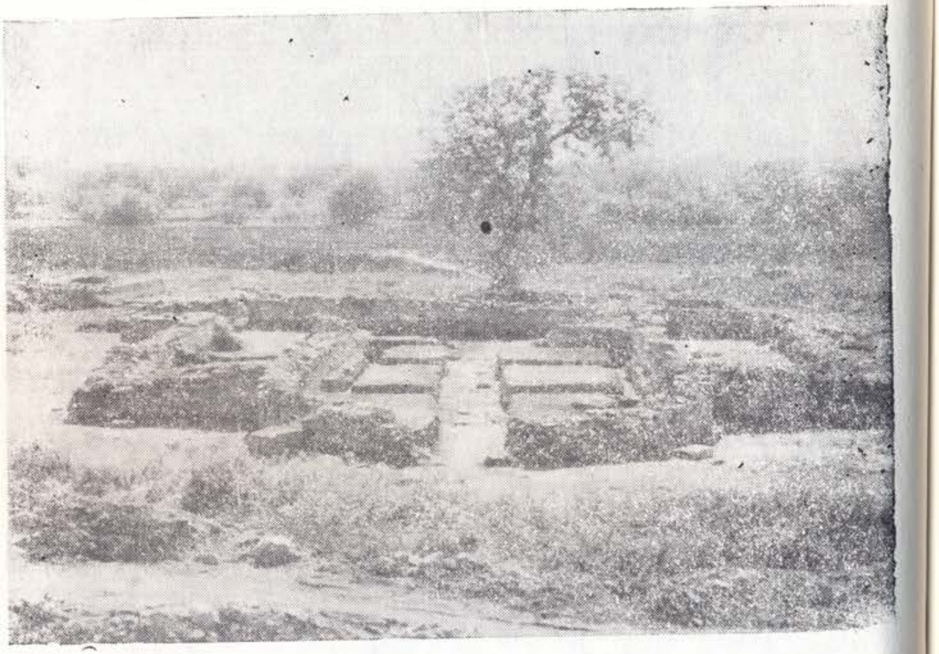

Жилищна сграда на собствениците на вилата

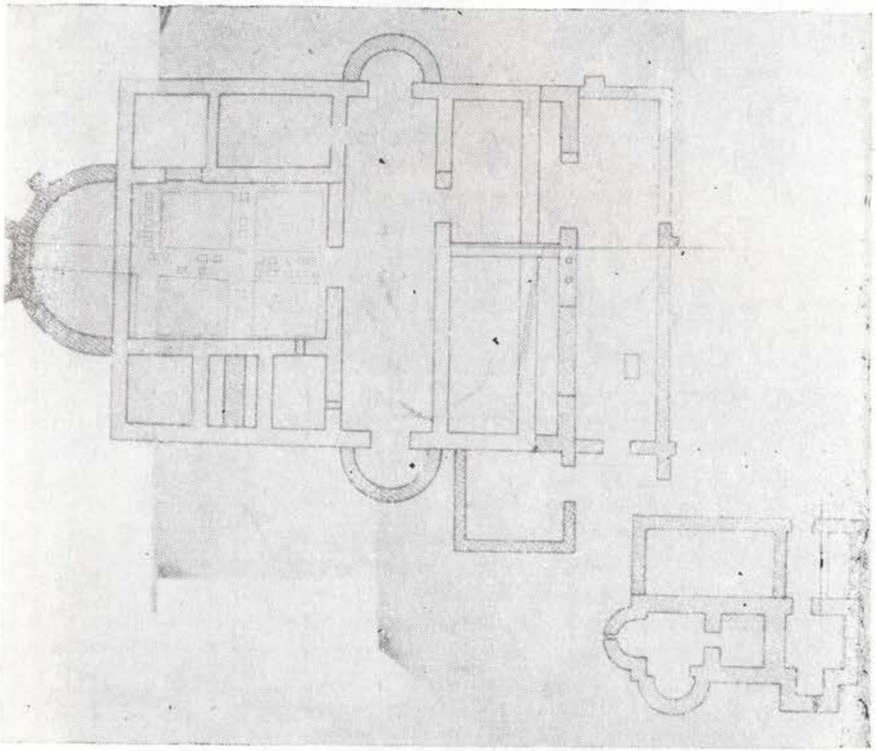

План на жилищната сграда и банята

В югоизточна посока, откъм входа, сградата е била удължена с 1,60 м, като субструкцията на по-стария зид е останала под нивото на пода на разширеното преддверие. Пристрояването личи в различната дълбочина на субструкцията и във фугите между старата и новата част на сградата. Отвън зидовете са с фугировка от релефни хоросанови ленти, очертаващи формите на камъните. Понеже тази фугировка личи върху зидовете от I и II строителен период и предимно върху голямата екседра и правите зидове до нея, това обстоятелство дава основание да се предположи, че тя е правена при първото преустройство.

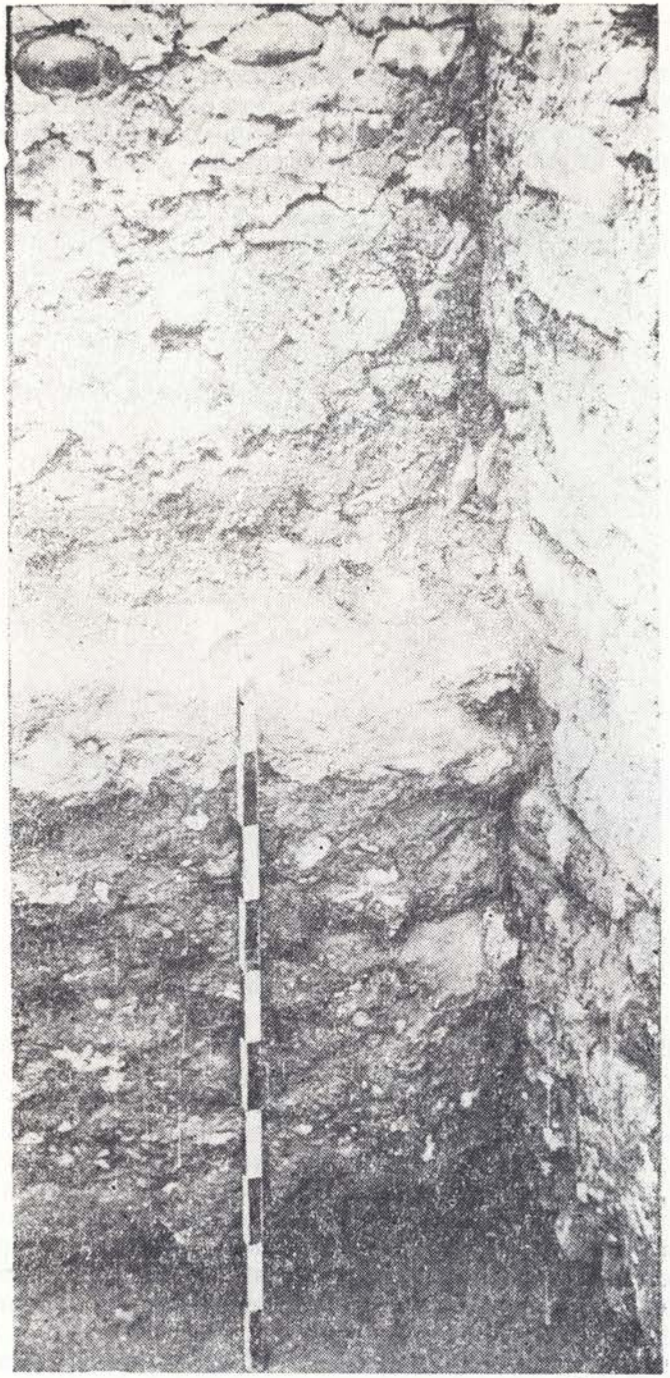

Фуга на пристроената апсида

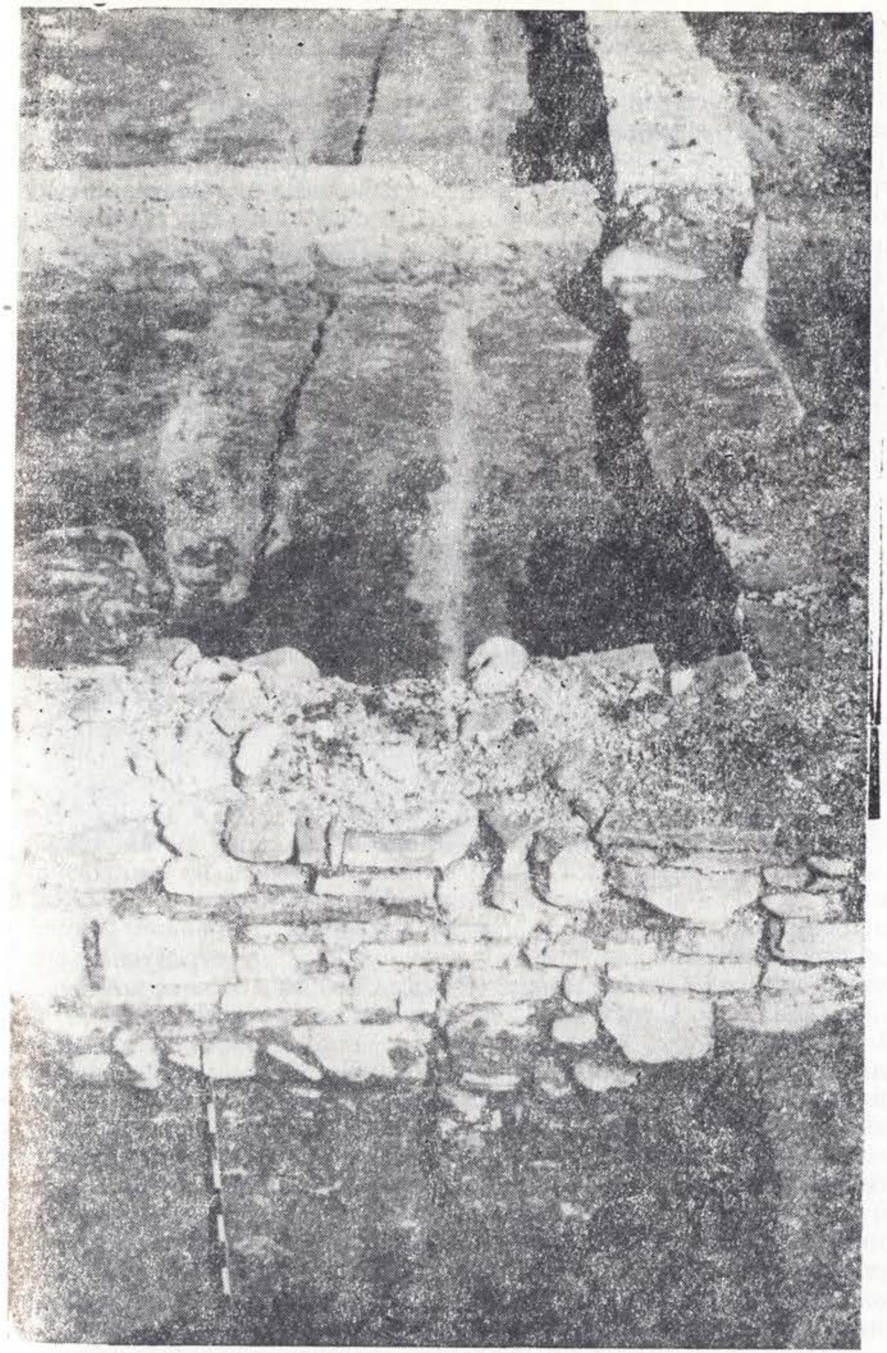

Строителни периоди в сградата с апсидите

При това първо преустройство, т. е. II строителен период, във вътрешното разпределение на постройката се правят незначителни промени. Трите малки помещения, които се намират северно от централното, станали две, като подът на западното бил постлан с дебел хоросан, горният пласт на който е със ситно счукани тухли (testae tusae).

III строителен период. При второто преустройство пред фасадата на сградата, в югоизточна посока е пристроено още едно преддверие, дъл. 16,50 и шир. 4,60 м. Между зидовете от втория и третия строителен период ясно личат фугите и различната дълбочина на субструкцията, която е 0,90 м от II и 0,70 м на зидовете от III строителен период.Освен това пристроеното преддверие е с 5 запазени контрафорси и няколко унищожени от дълбок изкоп на иманяри, които разрушили намиращия се в южния му край вход. Тесен вход от това преддверие води в северна посока към банята. До северния зид на разширеното през II строителен период преддверие е долепено, по всяка вероятност през III строителен период или малко по-рано, едно правоъгълно помещение с вградена в източния му зид ара, посветена на Юпитер. Това помещение, входът на което е обърнат към банята и е много близо до нея,вероятно имало сервизно предназначение.

При преустройствата, направени през II строителен период, е била преустроена и разширена хипокаустната инсталация, както и направена мозайката в малкото югозападно помещение. Те били използувани и след третото преустройство.

Хипокаустът, разгърнат в голямата екседра, централното помещение и в малката част от северните, е от канална система с много колонки в каналите.[14] Пещ (Praefurnium) няма, но има огнище, което е отвън до най-изпъкналата част на голямата екседра. Един прав канал, шир. 1,5 м, прорязва екседрата по нейния радиус и цялото централно помещение по надлъжната му ос. Суспензурата върху този канал е била върху два реда колонки от квадратни тухли (35×35×5 см). С този канал се пресичат два по-тесни от него (шир. 1 м) и отстоящи на 3,80 м един от друг, в които има по един ред колонки от същите тухли.В южната половина на един от тези канали, който тангира с диаметъра на екседрата, са запазени всичките 6 хоросанови основи на колонките. За под на каналите са използувани плътно наредени прави тегули с ръбовете надолу. Цяла колонка не бе намерена, но като се има пред вид, че дебелината на суспензурата е около 10 см и това, че нивото на пода в помещението е 0,55 м над нивото на пода на каналите, може да се направи заключение, че височината на колонките е била 0,45 м. Само колонките в канала на екседрата са били 0,20 м по-високи, което се дължи на това, че нейният под е с толкова по-висок.

Покрай зидовете на централното помещение има зидани от тухли канали (шир. 0,45 м), в които няма колонки. Суспензурата им е била върху бипедални тухли, хоросановите легла от ръбовете на които личат от двете страни на горната част на тези канали. Един тесен канал от хипокаустната система минава под прага на източното от двете северни помещения, откъдето топлият въздух е отивал и до северната екседра, в която се намериха много тръби и черна пепел. В южната екседра няма отоплителна инсталация, а запазената част от пода е покрита с антични тухли, някои от които са бипедални.

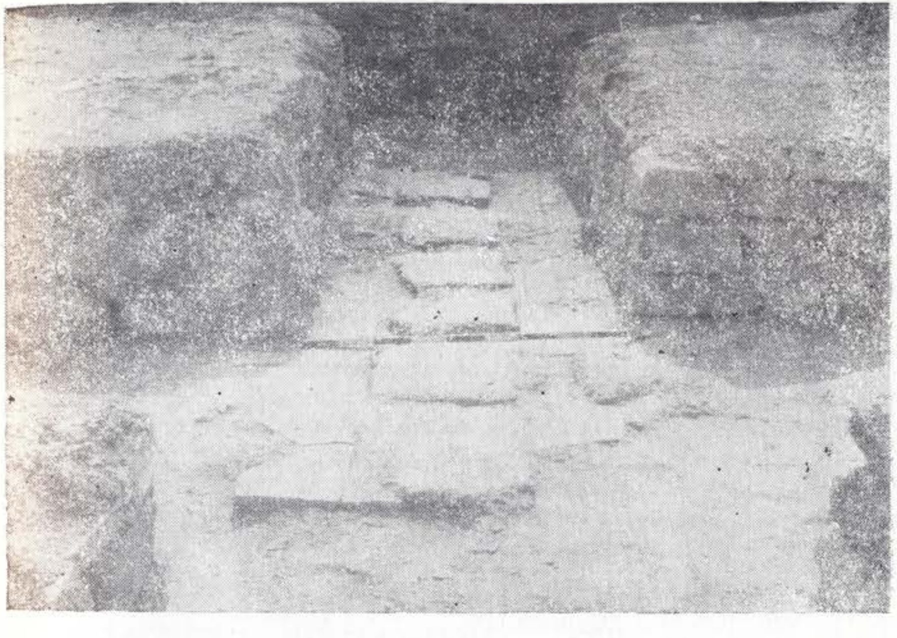
Основи на колонките за хипокауст

Суспензура in situ не се откри, но в рушевините, извадени от каналите, имаше парчета от нейния дебел хоросанов пласт, в който има едро счукани тухли. В сградата се откриха Т-образни гвоздеи, цели и фрагментирани малки тръбички (tubula), вис. 7 до 10 см, намирани и на други места в нашата страна.[15] В една от тубулите имаше парче от такъв гвоздей, здраво хванат с хоросан. Намериха се и фрагменти от добре изгладени мраморни плочи. Вероятно с тези плочи, прикрепвани с Т-образни гвоздеи и отдалечавани от зидовете чрез тубулите,били облицовани до известна височина стените на централното помещение. Между стените на отопляваните помещения и отдалечената от тях облицовка от мраморни плочки е минавал топлият въздух, идващ от страничните канали на хипокауста. Това ще рече, че хипокаустната система се е развивала като подова и стенна, характерно за след I в. сл. н. е.,[16] което е един terminus ante quem за сградата и вилата въобще.

Мозайка. Южно от централното помещение са две по-малки, западното от които има под, покрит с мозайка.[17] Мозайката е почит напълно запазена, но на нея личат една по-голяма и няколко по-малки лакуни. Нейната форма е близка до квадрат (3,93×3,72 м). Състои се от почти квадратно централно пано с геометрични орнаменти и три рамки. Основният мотив в паното са окръжностите, наредени по 7 на едната и по 6,5 на другата страна, като в тях са вписани релефно открояващи се двойно преплетени елипси, известни с името „Соломонов възел“. Пространствата между кръговете са запълнени с по два или три различни по големина, вписани един в друг ромбове с конкавни страни. В един от ромбовете, на втория ред срещу входа, вместо вписването на втори или трети ромб, са очертани с черни кубчета в монограм латинските букви V, M, L. Вдясно от най-малката буква L има черна точка. Вероятно това са инициалите на собственика на вилата. Централното пано е оградено от три различни по ширина и орнамент рамки, които се стесняват отвън навътре, за да го подчертаят. Първата рамка до паното, шир. 9—10 см, е от прави редици бели и повечето синкаво-гълъбови кубчета. Във втората рамка, шир. 15 см, на плътен черен фон се откроява плетеница (въжест орнамент) от две преплитащи се ивици от по два реда бели и розови кубчета и един ред черни. В третата рамка, шир. 32—33 см, на бял фон е очертан красив меандър от две непрекъснати успоредни или пресичащи се под прав ъгъл линии от два реда черни кубчета. В средата на страните на мозайката или близо до тях двете линии на меандъра се отдалечават, за да заградят квадратни или правоъгълни полета, в които има двойно преплетени елипси или плетеници.

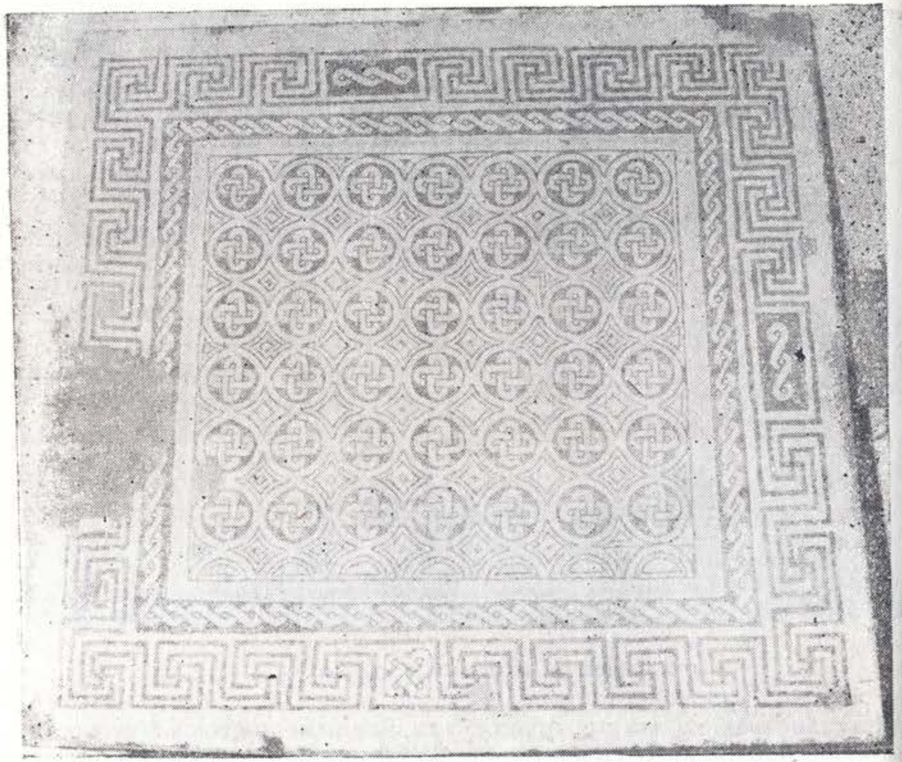

Мозайка

Страните на кубчетата са от 1 до 2 см. При направата на мозайката е използувана техника opus tessellatum. Мозайката има много здрава хоросанова основа, деб. около 15 см, за разлика от много други мозайки.[18] Върху двата пласта statumen и rudus е разположен тънък (1 см) пласт от фин бял хоросан, в който са поставени кубчетата. В пласта под него за по-голяма здравина античният майстор е смесил в хоросана кръв. Това може би е една тайна на строителите от Монтана, която не е известна досега от литературата или от практиката. При вдигане на мозайката под кубчетата бе намерена монета от Константин Велики (306—337). Началото на управлението на този император е сигурен terminus ante quem за направата на мозайката, която можем да отнесем към първото или второто десетилетие на IV в. Засега това е първата намерена у нас мозайка, точно датирана с монета.

Орнаментите на мозайката от античната вила № 1 край Монтана се срещат и в по-ранни и в по-късни мозайки, намерени в нашата страна, както и в западните или източните провинции на Римската империя. На мозайката от Монтана липсва полихромност. Преобладават белият и черният цвят, като се създава естетическо уравновесяване на багрите. При това оцветяването е свързано с вътрешната същност на геометрическите форми. По хармонично съчетаване на багри и мотиви мозайката представлява завършено цяло и във висока степен изпълнява предназначението си на мраморен килим като мозайките от Варна,[19] Хисар,[20] Zufingen III,[21] Otrang[22], Balacza[23] и други. Аналогиите показват, че мозайката от Михайловград по време и място е творение на римското мозаично изкуство.

В помещение на сградата с хореума от същата вила бе намерен цял куп от мозаични кубчета, които вероятно са работени тук. Може би майстори, усвоили мозаичното изкуство в по-големите центрове на империята, са живели, творили и предавали уменията си тук в Монтана.

В сградата не се откриха следи от стълбище, следователно е била на един етаж. Покривът на по-голяма част от сградата е бил от плоски керемиди (tegulae), с изключение на преддверието, III строителен период, покрито само с големи дъговидни керемиди, разбира се, и капаци (imbrex). Трите екседри, както вече се отбеляза, са били с полукуполовиден покрив. Вероятно осветлението на централното помещение, което е пред екседрата, е ставало от странични прозорци, които са били на по-високия му корпус, извисяващ се над покрива на страничните помещения. Този начин на осветление на централния кораб виждаме и в апсидалните сгради на вила № 2, както и при християнските базилики.

Зидовете, запазени на 1 м височина, са от местен ломен и обработен камък, използуван за лице, а в емплектона има повече речни камъни, всички свързани с бял хоросан. В рушевините бяха намерени много фрагменти и цели тухли, което дава основание да се предположи, че е имало и пояси от opus mixtum. Намериха се и тухли, направени със скосена по дебелината им страна, използувани вероятно за триъгълно засводяване, може би на прозорци, при оформяне на стрехи или на други места.

IV строителен период. Малко пресилено е да го наречем строителен период, понеже от него е останал само един зид, съвсем различен по характер и структура от тези, които са зидани по-рано. Той е от камъни и фрагменти от тухли, взети от рушевините и споени с глина. С този зид напречно е преградено на две почти равни половини вътрешното преддверие и въпреки че той е запазен до 40 см височина, не личи никъде вход. В южната половина на преграденото преддверие и при това на много необичайно място до вътрешния вход бе разкрито огнище, което има за под парчета от тухли. До него бяха намерени вкопани на 20 см дълбочина два глинени съда, малки долиуми, от които бяха запазени само долните части и фрагменти от устията им, имащи широк и плосък ръб, извит навън. В северната половина на преграденото преддверие, предимно в западната му част имаше изгоряла до червено пръст. Характерът на този зид, както и приспособеното и частично използуване на сградата дават основание да се предположи, че тук временно са живели по-късни заселници, и то след опустошаване на вилата, като дори са употребявали намерените в нея здрави съдове. Използуването на антични сгради,след тяхното частично разрушаване, от нови поселници бе установено и във вила № 2, североизточно от Михайловград.[24] Поради липса на керамика и други находки трудно е да се каже кои могат да бъдат тези заселници. Същото явление е констатирано и във вила „Чаталка“ до Стара Загора.[25]

Банята се намира източно и непосредствено до голямата жилищна сграда. В зависимост от нейната цялостна конструкция можем да я причислим към баните от така наречения „блоков тип“,[26] правени за по-голяма икономия, а вероятно и от практична гледна точка. В нейния план личат характерните форми, от които особено се налагат тези на полукръглите екседри. Тези форми са били отразени в теоретическите положения, дадени от Витрувий[27] и доразвити по-късно още по-пълно и по-масово в съществуващата практика на многото бани от римската епоха. В нашата страна полукръглите екседри на антични бани могат да се видят и в разкритите бани на Вила № 2 и № 3 около Михайловград, вилата при Мадара,[28] „Чаталка“,[29] банята във Варна,[30] тази при гара Искър,[31] Александровската болница,[32] Кюстендил,[33] Ескус,[34] както и много бани на запад и в Румъния от тази епоха, особено в Nennig,[35] Lauriacum,[36] Noricum,[37] Сирмиум,[38] Bumbesti,[39] Copaceni[40] и най-вече тази от Poetovio,[41] която има същите две малки екседри, през едната от които, както при нашата, минава канал за топлия въздух, идващ от пещта. Тя е датирана с монети, които поставят terminus ate quem за нейното разрушаване времето на Марк Аврелий. Разбира се, традиционните форми, които в архитектурата се запазват векове наред, намерили приложение и в провинция Moesia Inferior.

Разглежданата баня има характерните за римските бани помещения: Frigidarium, Tepidarium, Caldarium и по-късно пристроения от южната страна Apoditerium. Тук са спазени правилата, препоръчани от Витрувий, топлите помещения да са от юг или югозапад, огрявани особено след обяд до вечерта, когато ставало измиването.[42] Горещият въздух минавал през долната част на западната екседра в калдариума, представляващ квадратно помещение, на което западната и северната стена са отворени пред полукръглите извивки на двете екседри. Полукръглите форми на помещенията или задънени канали, намиращи се до пещите в античните бани, са продиктувани от практически съображения, въпреки че от строителна гледна точка са по-трудно изпълними. Древните строители най-малко от опит знаели, че всяко отклонение на топлото въздушно течение и особено в полукръглите екседри предизвиква неговото въртеливо движение, нещо подобно на въртелите в реките, като вследствие на това топлият въздух по-продължително време се застоява и нагрява по-добре суспензурата. Подът на западната екседра е изгорял до червено от огъня в пещта, а този на северната е от здрав хоросан. При по-късното преустройство нивото на пода на цялото помещение, включително и този на северната екседра, е било повдигнато с 20 см пласт от речни камъни, плътно наредени и споени с глина. Изглежда, че това е било направено, за да има подът на хипокауста наклон към пещта, както пише в препоръките си Витрувий (кн. V, 10). От суспензурата в калдариума бяха намерени само фрагменти от бипедални тухли и не се знае върху какви колонки се е крепяла. Възможно е калдариумът поради малките си размери и непосредствена близост до огъня да е играел роля на Laconicum. Двете екседри над суспензурата са представлявали вани lavatio (или alveus). До това заключение стигаме, като имаме пред вид архитектурното и конструктивно решаване на разкритите малко по-късно три бани във Вила № 2, североизточно от Михайловград, където над запазените суспензури в екседрите са оформени вани.[43] Възможно е двете малки екседри освен като вани да са били използувани за поставяне на съдове с вода и разварени треви или хума и други неща, необходими за миене (Витрувий V, 10,5). До тази баня бе намерен голям фрагмент от мраморен съд със странични полукръгли пъпковидни дръжки, каквито са намирани досега в нашата страна при разкопки или случайно в Кюстендил, Хисар, Сапарева баня и др.[44] За отбелязване е, че са намерени именно там, където има бани. Те са т. нар. mortarium, в които обикновено се смята, че са стривани зърнени храни. Такъв съд бе намерен и до Баня № 2 във Вила № 2 до Михайловград. Ако в тях били стривани храни, то най-малко дъната им щяха да бъдат добре изгладени.

Такъв е случаят с намерения до с. Мадан (Михайловградско) истински мортарий, сега в музея — Михайловград, който е по-висок, по-тесен и дъното му е изгладено. Намерените фрагменти от такива съдове около баните, на които устията са много широки, а стените отвътре грапави, предполагам, че не са за стриване или счукване на зърна, а са съдове, в които са слагани различни неща или вода, използувани в баните при къпане.

От калдариума топлият въздух през квадратен отвор(35 см) е минавал между кръглите тухлени колонки на тепидариума, който има размери 2,10×2,10 м. Осем от колонките, с диаметър 26 см, бяха частично запазени. Положително е, че от това тубулацио нагоре е бил отдушникът, понеже следващото помещение, т. нар. фригидариум, е затворено за проникване в него на топлия въздух. Фригидариумът е с правоъгълна форма, а на север има разширение със същата форма, подобно на ниша, като това от банята в Cambodunum.[45] От нивото на пода му една керамична тръба извежда нечистата вода навън. Само тук е запазена стенната мазилка. Стените са измазани с два пласта хоросан. Първият, деб. 3 см, има бял цвят, а вторият, върху него, е хигрофобен, деб. 1 см, и с розов цвят от счукани тухли. Подът в това помещение е с 60 см по-ниско от пода на топлите, понеже в него няма хипокауст.

При разширяване на банята в южна посока пред нейния вход и западно от него са изградени две помещения, превърнати в Apoditerium. В западното от тях се намериха много зъби от глигани, останали от устройваните пиршества. До банята е било сервизното помещение, пристроено към жилищната сграда, за което се спомена. Вероятно в него е било жилището на обслужващия двете пещи за хипокауста на сградата и банята. Върху пода на това помещение имаше изгоряла до червено земя, което навежда на мисълта, че тук обслужващият е държал сухи дърва за разпалването на огъня, какъвто случай има в банята от вилата до Мадара.[46]

На няколко места в сградата и около нея бяха открити фрагменти от голяма кръгла мраморна маса, която би могло да оприличим на тепсия, с диаметър 1,5 м. Околовръст има профилуван ръб, вис. 1,5 см и шир. 4,5 см. Тази маса е подобна на т. нар. mensa sacra, използувана с култово предназначение като тези от Сандански и Nicopolis ad Istrum.[47] Във и около сградата бяха намерени и малко монети от Константин Велики и Констанций II, които са силно корозирали. От остъклените прозорци на екседрите бяха намерени фрагменти от плоско стъкло с дебелина около 2 мм. В преддверието бяха открити фрагменти от дебело (до 2 см) стъкло, което има светлозеленикав цвят. Може да се предположи, че са от някакво дебело стъклено украшение.

От всичко казано дотук явно е, че тази сграда със своите размери, план, хипокаустна инсталация, мозайка и банята до нея, както и с находките, е жилище на робовладелеца и семейството му, собственик на това имение.

II. СТОПАНСКИ СГРАДИ И РАБОТИЛНИЦИ

Южно, югоизточно и югозападно от жилището на робовладелеца са разположени стопанските сгради: хореум, работилници и част от пещите.

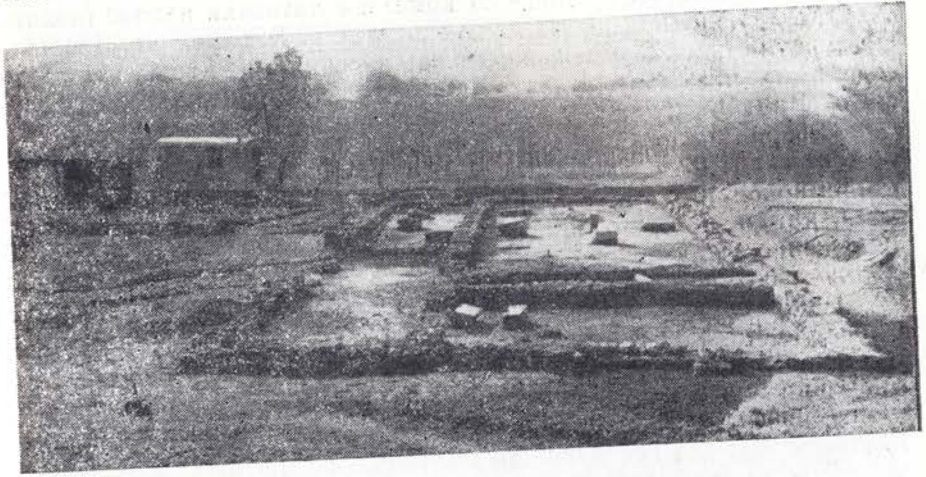

Хореум

1. *Хореумът* е първият такъв вид сграда, разкрита в Regio Montanensium.[48] Неговата конструкция и планът му са характерни за античните хореуми. Цялата дължина на сградата е 37 м, а ширината — 12,60 м. Зидовете му, деб. 0,60 м, са от речни камъни, споени с повече глина и по-малко хоросан. Субструкцията им е на 0,80 м дълбочина, а суперструкцията поради слабата спойка на зидарията не беше запазена на повече от 0,60 м височина. Зидовете са били лесно разрушавани, а камъните разпилявани и затова върху тази сграда, както и върху другите стопански сгради, строени по този начин, не се намери дебел пласт от рушевини както върху жилищната сграда. Същинската част на хореума има 6 контрафорси от западната страна, 2 — от северната и 1 — от южната. Преддверието няма контрафорси, каквито имат тези във Вила № 2. Пред трите помещения на тази сграда има едно дълго и общо за тях преддверие, южната част на което допълнително е преградена за четвърто помещение, пред входа на което за стъпало беше поставена ара, посветена на Диана и Аполон. Не всичките помещения са използувани като хореум. По-голямото от тях (дъл. 26,30 м) и по-късно преградената част от преддверието имат характерните за хореумите стълбове, върху които е лежал подът, направен от греди и дебели дъски. Стълбовете в последното помещение са три, зидани от речни камъни на кал (каквито са тези на хореум № 2 във Вила № 2), а от тези в голямото са запазени 9, които са от големи мраморни блокове с неед-

наква височина и в различна степен на обработване, взети вероятно от каменоделна работилница. Тези блокове са поставени върху площадки от по 4 тухли. Върху по-ниските блокове имало други, с които се е изравнявала височината на стълбовете. Някои от тези блокове били изваждани при различни случаи и в различни времена. Два от тях издирих, единият от които е с латински надпис (надпис № 2), а другият в основата на църквата в с. Калиманица. Зидовете на хореума не са запазени на такава височина, че да се видят дупките в тях, през които ставало проветряването, както личат в хореума от Вила № 2.

Северно от голямото помещение са две по-малки от него. В първото от тях (1,80 на 7,20 м) на нивото на земления под бяха две мраморни колонки (дъл.1 м) и голяма купчина от готови мозаични кубчета, като тези, от които е направена мозайката. Изглежда, че това помещение е служело за склад на по-дребни материали от каменоделна работилница.

Най-северното помещение (7,20 на 6,60 м) прави впечатление с това, че вътре няма стълбове като в другите две. Освен това входът му е много широк (3,40 м). Вътре бяха намерени две необработени мраморни ари без надписи, много мраморни отломъци, а в средата имаше пепел от огнище. При изследване субструкцията на зида, с който е оформено преддверието пред това помещение, се установи, че той е граден допълнително, т. е. първоначално пред това помещение не е имало преддверие. За отбелязване е фактът, че известна част от двора, южно от жилищната сграда, бе постлан с малки мраморни отломъци. Тези няколко обстоятелства навеждат на мисълта, че в това помещение е била каменоделна работилница, по всяка вероятност обслужваща не само тази вила.

Срутеният покрив от фрагментите на големи дъговидни керемиди (tegulae), между които само една цяла, представляваше непрекъснат пласт от рушевини не само върху цялата сграда, но и на 1—2 м около нея. В рушевините имаше и капаци (imbrex), с които са похлупвани фугите между две големи дъговидни керемиди.

2. Керамични работилници. Около вилата има необходимите условия за развитие на керамичното производство: наличие на глина, дървен материал и вода. Наблизо тече р. Златица, а по околните хълмове има и сега гори. В пространството между реката и разкритите керамични работилници и пещи под хумусния пласт има хубава глина. Точно на това място, на разстояние 50 м ширина и 150 м дължина, земята е издълбана, от което личи, че много години глината оттук е използувана в големи количества като суровина за керамичното производство.

В зависимост от установените различни етапи на керамично производство, проследени в отделните сгради, то те ще бъдат разглеждани не по реда на тяхното разкриване и последователност на разположение, а по това, какъв момент на производствена дейност е установена в тях.

3. Сграда № 4. Това е правоъгълна сграда, дъл. 15,80 м и шир.

12 м, със зидове от речни камъни, свързани с малко хоросан и повече глина. Разделена е на три помещения. През вход, широк. 5 м, се влиза в първото от тях, западната част на което е с под от речни камъни. Върху тях личеше жълтеникавият цвят на останалия пласт от глина, използувана като суровина в керамичното производство. Тук е бил складът или депото за периодически внасяната за отлежаване глина. През зимата широкият вход не се е загрявал и поливаната с вода глина замръзвала, което е правено съзнателно, за да може тя да стане годна за измесване и по-нататъшно обработване. Ако тя е била оставена на открито да замръзва и върху нея валяли дъждове и снегове, то те са щели да измият и отвлекат нейни полезни съставки, които я правели по-жилава за формуване.

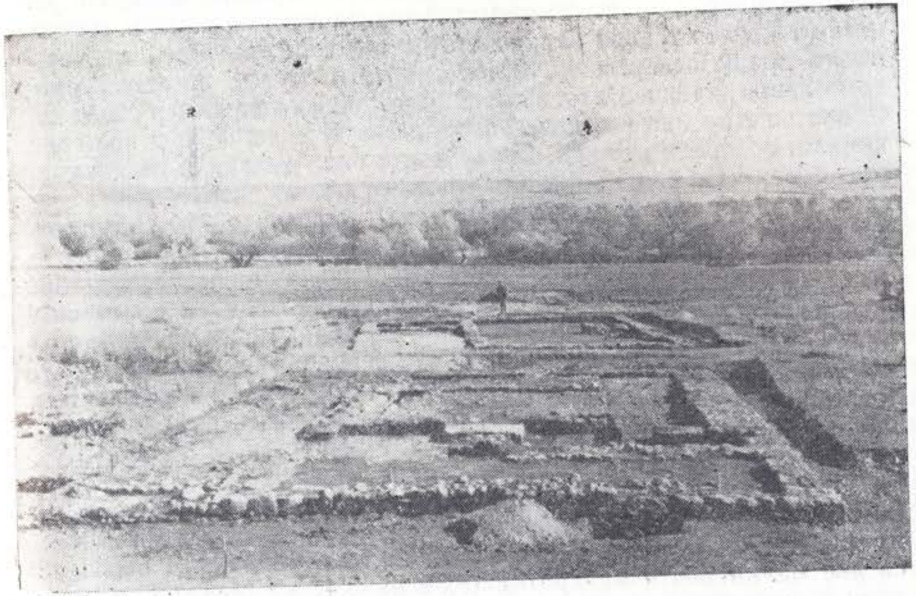

Сграда № 3 и Сграда № 4

От този склад, където е било депото за глина, в източна посока се влиза в най-малкото помещение с квадратна форма и страна 3,60 м. В него бяха намерени цели и фрагментирани керамични съдове: долиум, амфоровидни стомни, лампи и др. от покъщнината на грънчарите, както и два железни обръча на грънчарски колела. Тук е осъществяван вторият етап от керамичното производство, именно формуването, при което грънчарското колело е най-важното съоръжение. Върху дървено колело е била поставяна топката глина, непрекъснато мокрена, за да може майсторът, като я изтегля, да ѝ даде желаната форма. От влагата колелото бързо се изкривявало, съдовете се повреждали и се спъвало производството. Затова обковаването на колелото (горно или долно) с обръч е било нововъведение, което продължавало времето на неговото използуване и нормален вид.[49]

Две трети от сградата са заети с третото помещение, в югоизточния край на което бе открита малка керамична пещ с размери 1 м до 1,20 м. От нея бе запазена долната (горивна) камера и решетъчният под (с 14 супки) между горивната и горна камера, в последната от които ставало изпичането на съдовете. В западната част на пещта имаше отвор, шир. 30 см, който е служел за извеждане на дима извън помещението. Пещ в помещение е открита в Хотница[50]. Около пещта имаше пепел, изгоряла до червено земя и два големи камъка, обгорели от огън, върху които бяха драскали тежките плугове. Тези камъни са запазили пещта от пълно разрушаване, преди да бъде разкрита. В цялото помещение бяха пръснати много фрагментирани и няколко цели керамични съдове, някои от които, деформирани при изпичането, представляваха производствен брак. Откриха се и много готови повечето пирамидовидни и по-малко конусовидни тежести за тъкачен стан. В западната част на помещението имаше няколко овъглени греди, вероятно от рафтовете, върху които съхнели съдовете. В това достатъчно голямо помещение и при това затопляно от пещта имало възможност да се изсушават керамичните произведения, преди да бъдат изпичани, и то както през лятото, така и през зимата.

4. Сграда № 3. Тя има също правоъгълен план с размери 19,20 на 11 м. Цялата северна част на сградата е заета от дълго, но тясно преддверие, от което се влиза в малко антре. Западно от последното са две малки почти квадратни (3,50 на 3,40 м) помещения, разделени с широк портал. Подът им е от хоросан, смесен изобилно със счукани тухли. Тук бяха намерени почти цели керамични съдове: ойнохоета, паничка, лампа и други. Изглежда, че това са жилищни помещения. Зид с каменна субструкция, а от суперструкцията имаше само един ред тухли, преграждa южната част на антрето, където е било огнището за хипокауста, изграден в източната част на сградата. Тук имаше дебел пласт от пепел. От антрето се минава по голям мраморен блок, поставен като праг в източната част, която се състои от две големи правоъгълни площадки, обградени от широки хипокаустни канали. Площадките с размери 4,50 на 3,70 и 4,50 на 4,35 м са от речни камъни, споени с бял хоросан и запазени на 45 см височина. Южният канал започва от полукръглия сводов отвор на огнището и фактически е помещение, дъл. 10,15 м и шир. 2,10 м, подът на което е от бял хоросан, покрит с тухли. От последните бе запазена само една in situ, всичките други са извадени, но леглата им личаха в хоросановия пласт под тях. От този канал бе изваден дебел пласт (25 см) изгоряла до червено глина (на ситен прах или малки парченца), в която нямаше находки или фрагменти от керамика. С този канал са свързани другите, които имат различна ширина. Каналът между двете правоъгълни площадки е широк 1 м, източният — 0,95 м и северният — 0,45 м. От запад няма канал. Отвътре зидовете на сградата, които са покрай каналите, допълнително били удебелени със зид, деб. 0,45 м. В удебеленията към средата на северния и южен зид са оставени по един отвор, който излиза нагоре като комин. Това са отдушниците за дима и отвори за въздушната тяга, необходима при горенето на огъня.

Хипокаустната система както в жилищната сграда, така и тази е изградена от нивото на околния терен нагоре. Тук няма случай на вкопаване на хипокауста, какъвто има във Вила №2.[51] В каналите няма колонки. В тази сграда не може да се допусне, че е ставало изпичането на керамиката, понеже за това е необходима висока температура и пряк допир с огъня, които при тази конструкция на отоплителната инсталация с широки и дълги канали не биха могли да се постигнат само от едната пещ, отдалечена твърде много от площадките. Могат да се предположат две възможности за използуването на тази част от сградата. Едната от тях е, че двете площадки, обградени с канали, са играели роля на коптори,[52] върху които е нареждана строителна керамика. След това е била запалвана общата пещ, която не би била достатъчна да изпече керамиката, но която би създала топлинна обвивка около копторите, в които вече отделно разгорелият се огън чрез непосредствен допир изпичал керамиката. В този случай тук може да бъде изпичана само строителна керамика. Второто обяснение за начина, по който е работено и което обяснение смятам за по-вероятно, е, че тук битовата и строителната керамика не е била изпичана, а изсушавана. Понеже за изсушаването е необходима по-равномерна и не много висока температура, горещият въздух от пещта е бил всмукван в големия канал, където поради голямото пространство е ставало неговото охлаждане. Оттук този вече не горещ, а топъл въздух е минавал в другите канали и всред заредената керамика, която е била върху двете площадки, за да я изсуши при температура 300—400° или до състояние, което днес грънчарите наричат „бисквит“. След това тя е била пренасяна в пещите за изпичане или е била обливана със светлозелена, до жълтеникав оттенък на цвят, глеч и после изпичана.[53] За последната манипулация съдим от фрагментите и цели съдове с глазура, намерени в сградите и около тях. С изсушаването на керамиката в тази сграда се създавали условия за непрекъснатост на производствения процес и през зимата, както и по-малката му зависимост от атмосферните условия. Чрез предварителното изсушаване на съдовете и покриването им със зелена глеч се повишавало качеството и се създавали нови видове керамика.

5. Сграда № 6 е правоъгълна, дъл. 39 м и шир. 8,10 м, със зидове, деб. 60 см, които имат същата направа като зидовете на другите стопански сгради. Нейното вътрешно пространство е разделено на три нееднакви помещения: северно (12,75 на 6,90 м), средното (3,85 на 6,90 м) и южното (20 на 6,90 м, вътрешни размери). Суперструкцията на зидовете е почти напълно унищожена, няма следи от входове. В помещенията се намериха, и то не навсякъде, само фрагменти от керемиди и малко керамични съдове. В северното помещение бе разкрито струпване на речни камъни, наредени в кръг с диаметър около 2,5 м и на дълбочина 50 см. Между камъните имаше много пепел. Вероятно тази каменна поставка е била основа на коптор, върху който е нареждана строителна керамика и пален огън за нейното изпичане. В южното помещение също имаше едно подобно по размери петно от изгоряла до червено земя, измесена с фрагменти от керемиди. Възможно е тук да е протичал някой етап от производствена керамична дейност.

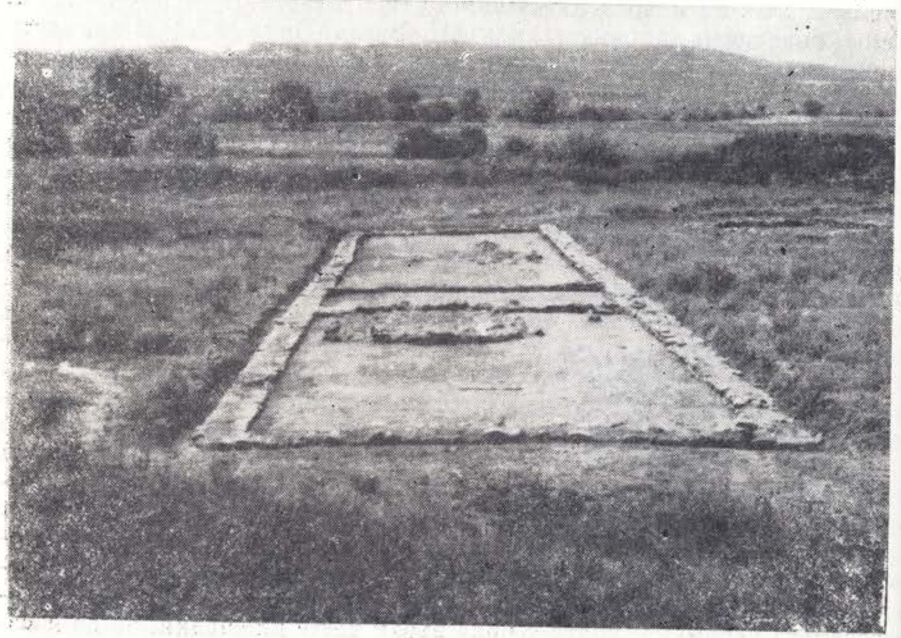

Сграда № 6

6. Сграда № 5. Тя е най-малката в целия архитектурен комплекс (6,40 на 6,40 м) с вход от изток и същия начин на градеж като предните две. В северната част на вътрешното пространство личеше огнище, около което имаше фрагменти от късноантична битова керамика и един железен сърп. Изглежда, че тази сграда е била жилище на някой надзирател (villicus) на работещите в работилниците и в цялото стопанство, какъвто е известен от надпис в светилището на Монтана.[54]

От входовете на всички тези сгради към жилището на робовладелеца има калдъръмени пътеки, шир. около 2 м, направени от наредени един до друг речни камъни.

7. Керамични пещи. В района на вилата бяха открити 9 керамични пещи. Едната от тях е споменатата в голямото помещение на сграда № 4. Бяха разкрити и три пещи близо една до друга, югоизточно и непосредствено до сграда № 6.[55] За отбелязване е, че всички разкрити тук пещи са иззидани с фрагменти от керемиди, а долните им камери (горивните) са вкопани в земята. По червеникавия цвят на земята до първата пещ (с диаметър 2,30 м) бяха разкрити две други пещи, които имаха 3 м в диаметър — много разрушени, с пропаднал решетъчен под и с възможност да бъдат разчистени само горивните им камери, които са със стопени до остъкляване стени. Трудно е да се установи формата на подпорния им стълб — дали той е кръгъл, правоъгълен или елипсовиден, или вместо стълб е имало подпорна стена.[56] Около пещите имаше много фрагменти от антична битова керамика, между които и такива със зелена глазура.

Петата пещ се намира на 100 м източно от сградата с екседрите. Кръгла е, 2 м в диаметър, наоколо няма други пещи. От нея е запазена горивната камера с централен кръгъл стълб, който в горната си част се разширява, за да се слее с решетъчния под, намерен напълно разрушен. Формата, която образуват подпорният стълб и решетъчният под, наподобява формата на гъба. Антични керамични пещи с такъв централен подпорен стълб са разкривани в нашата страна при с. Алтимир (Врачанско), датирана IV в.,[57] при Нове,[58] Хотница[59] и особено в големия керамичен център до Павликени.[60] Долната (горивна) камера на тази пещ има правоъгълен, нисък отвор, оформен с тухли, през който са слагани дървата и минавало въздушното течение за разгаряне на огъня. Такива отвори са имали и долните ка-

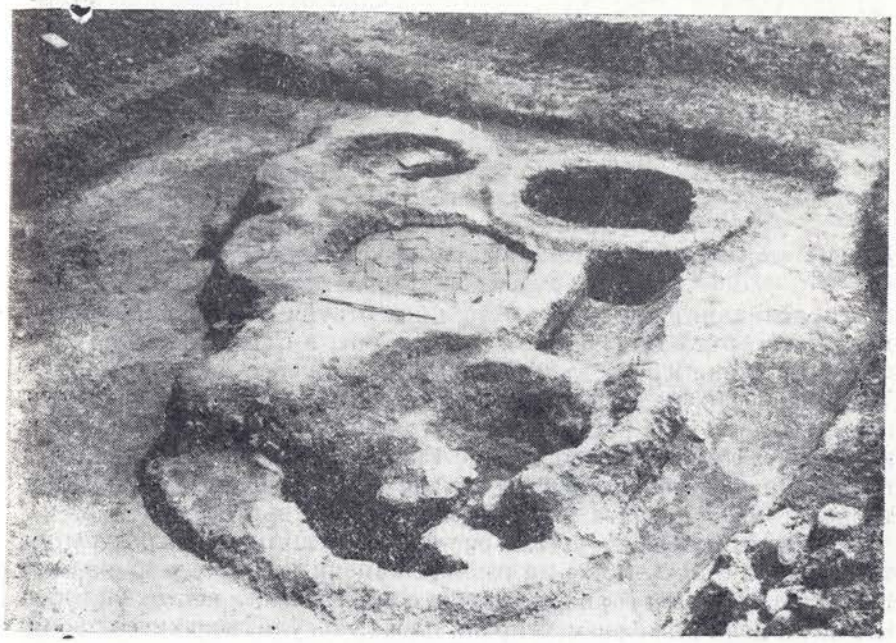

Система от четири пещи с общо загряване

мери на другите пещи, но поради тяхното разрушаване не можа да се установи формата им. Възможно е някои от пещите да са имали не правоъгълен, а кръгъл отвор. Пещите са от типа — полувкопани.

На 120 м североизточно от сградата с екседрите бе разкрита една оригинална система от 4 пещи, свързани помежду си.

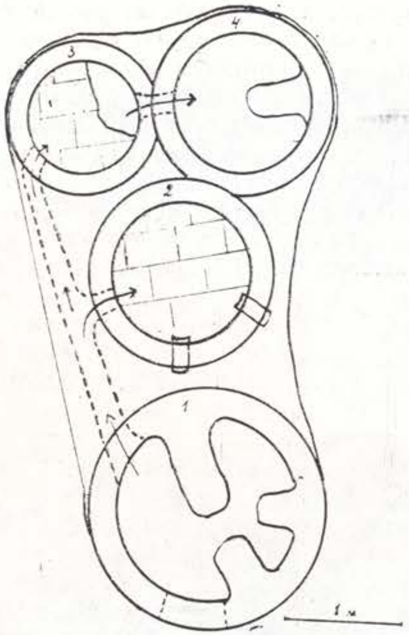

План на четирите пещи с общо загряване

Първата особеност на тази система е това, че тези 4 пещи са били загрявани от пламъка и горещия въздух, идващ от огъня, пален само в едната пещ. Огънят се е разгарял до висока температура в първата пещ, на която стените на запазената долна камера са обгорени до остъкляване. Оттук струята горещ въздух по хоризонталния канал се отправял към третата и през нея към четвъртата пещ, с едно отклонение към втората пещ. В направения сондаж на канала, зидан с фрагменти от плоски и дъговидни керемиди, се откриха малки въгленчета и черна пепел, донесени от потока топъл въздух. В четвъртата пещ езичест стлъб[61] в долната камера подпирал намерения разрушен при откриването решетъчен под на горната камера, вероятно в куполовидния покрив на която е бил отдушникът. Стените на долната майсторът е измазал не с инструмент, а с ръце и затова по изпечената глина личат дългите бразди от превлечените му пръсти. Температурата на горещия въздух, достигаща до тази четвърта пещ, е била твърде висока, щом като глинената замазка по стените на долната камера е изгоряла до тъмнокафяво. По степента на изгаряне на стените на долните камери ясно личи много по-високата температура в първата пещ, отколкото в четвъртата.

Втората особеност в тази система от пещи е, че втората и третата пещ са с плътен под на горните камери. Преградният под между тяхната долна и горна камера не е решетъчен, а постлан с плътно наредени цели или фрагментирани плоски тегули, всичките обърнати със страничните ръбове надолу. Подът на пещите има кръгла форма с диаметър до 1,20 м. Над него са били куполовидните горни камери, които се затопляли само от нагорещяване на пода, а не от пряко проникване на пламък или на горещ въздух. От допълнително обгорелия купол на горната камера на всяка една от пещите бе запазена само основата. Тази основа добре личи във втората пещ и се състои от изгоряла до керемиденочервен цвят глина, която като венец, шир. 20—25 см, обгражда кръглия под. В този венец от изпечена глина на нивото на плътния под на втората пещ бяха открити две малки дъговидни керемиди (imbrex). Те са положени с отворената дъга нагоре и изглежда, че са били захлупвани с обратно поставени същите такива дъговидни или плоски керемиди. По този начин са се образували канали с кръгло или полукръгло сечение, по които ставало охлаждането на горната камера или излизали изпаренията, които са се получавали в нея. Когато е било необходимо, тези два канала лесно е могло да бъдат запушвани с глина. Около пещите бяха намерени фрагменти от различни по форма, големина и цвят керамични съдове и кости от животни.

От известната ми литература подобно устроени пещи не са ми познати. Затова е трудно да се отговори точно какво е предназначението им и какъв е бил ходът на производствения процес в тази система от 4 пещи с общо загряване, две от които имат запазен плътен под на горните им камери. Може би те са свързани с различните етапи при изработването до завършен вид на съдовете. Възможно е съдовете да са изсушавани в пещите с плътен под до 400°C, след което са ги обливали със зелена глеч и доизпичали в първата пещ, където температурата е била най-висока.

Освен керамични съдове в този керамичен център са били произвеждани и приспособления към тях, каквито са поставките за облодънни амфори. Те представляват керамични пръстени, вис. 8 см, с максимален външен диаметър около 20 см, в основата дебели 4 см, горният им край е дебел 2 см и заоблен навътре. Върху тях са поставяни облодънни съдове и по този начин не е било необходимо да се търси пясък за тяхното закрепване. За остродънните съдове поставките са били по-високи и с по-малък диаметър. За съжаление находките са малко, за да добием по-пълна представа за многообразието на производството.

III. КУЛТОВИ СГРАДИ И СЪОРЪЖЕНИЯ

1. Надгробни могили. Те се намират на разстояние от 400 до 900 м североизточно от жилищния комплекс на вилата, по склона на съседния хълм.

а. Едната от тях бе напълно унищожена при подравняване на мястото с булдозер.[62] На мястото, където е била могилата, направих сондажи с цел да се потърси погребение под нивото на могилата, но такова не намерих.

б. Разкопавана ниска, разлата могила, вис. 1 м и 20 м в диаметър. При свалянето на хоризонталните пластове още в най-горния, тревистия, имаше много едри и средни речни камъни, чийто брой се увеличаваше в по-долните. Те бяха разхвърляни в безпорядък при иманярски изкопи. В средата на могилата имаше място, където камъните бяха по-малко. На нивото на околната равнина тук се откриха малко на дребно начупени кости от човешки скелет и няколко фрагменти от груба, дебелостенна керамика, правена на ръка, с дебелина на стените 5 до 6 мм, а на някои места от 1 до 1,5 см. По 2 мм от двете страни, от външната и вътрешната, фрагментите имат кафявочервен цвят, а недобре изпечената вътрешност е с черен цвят. Върху един от фрагментите имаше релефен лентовиден прищипнат орнамент, характерен за старожелязната епоха,[63] който като шнур опасвал вероятно шията или раменете на съда. Близо до костите бяха намерени дребни мъниста от стъкло, които имат синкав, бял, жълт и зелен цвят. В южния край на могилата се откриха 6 фрагмента от желязна верижка с обща дължина 2,28 м. Тя е съставена от два вида халки. По-големите са от желязна тел, деб. 1,5 мм, извита в удължена елипса, дъл. 2,5 см, и препасана в средата от желязна пластинка, шир. 9 мм. Всеки две от големите халки са хванати от друга по-малка, дъл. 1 см, пак елипсовидна, но направена от по-дебела желязна тел (3,5 мм), която от вътрешната страна е плоска, а отвън заоблена, т. е. има полукръгло напречно сечение. Единият от фрагментите от верижката завършва с три тънки трапецовидни пластинки, дъл. 6 см, долната основа на които е широка 2,5 см, а горната — 1 см. Друг фрагмент представлява своеобразна пластинка, дъл. 15,5 см, и максимална ширина 2,6 см, която там, където е

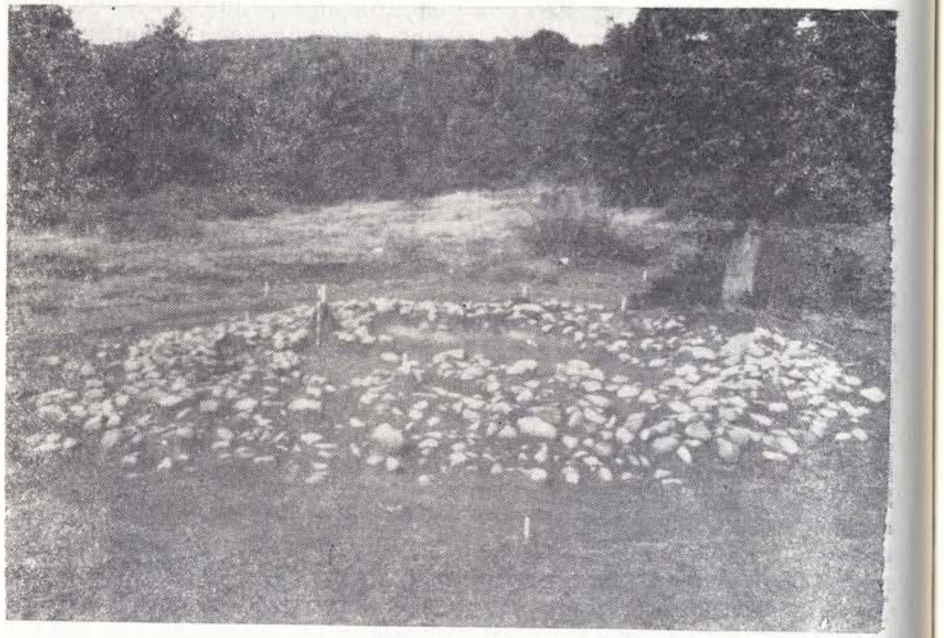

Надгробна могила

закачена за верижката, се разширява, след това стеснява и отново следва издължено разширение, завършващо на края със заострен връх, който е подвит като кука. От погребенията в Средна Европа през латенския период тя е известна с името Gürtelhaken (кука за колан).[64] Аналогия на този вид тока имаме и от могилния некропол в Панагюрските колонии.[65] Трети фрагмент от верижката се разклонява в две посоки. Голямата обща дължина на верижките навежда на предположенията, че или са от повече от едно погребение, или ако са от едно, което е по-допустимо, те не са служели само за закачване на меча, а са се прехвърляли може би през раменете. Като довод за последното може да се приведе разклонената верижка. Възможно е удължената тока с кука да е служела освен за закачване в хоризонтално положение за колана, опасващ кръста, и за закачването в отвесно и наклонено положение, за да придържа колана да не се смъква.

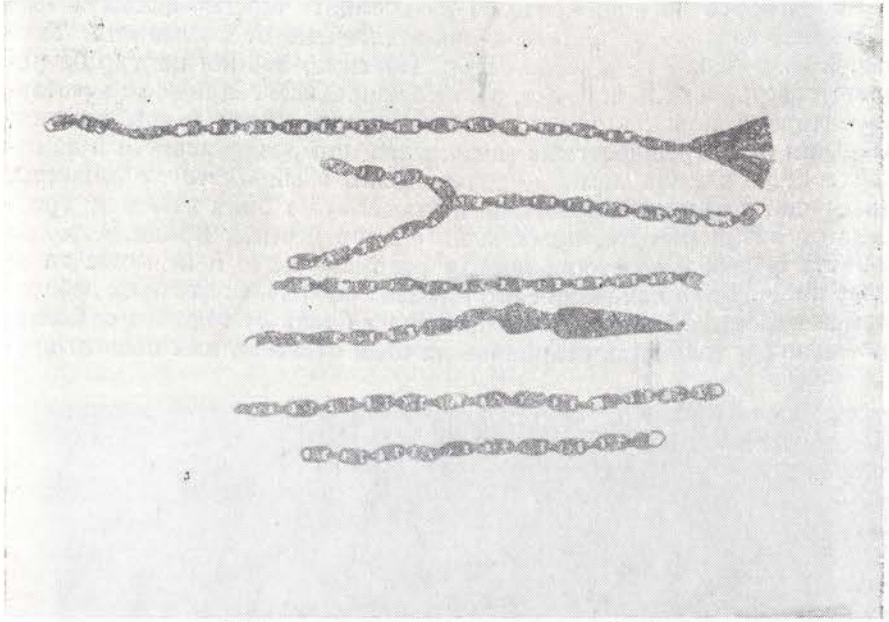

Желязна верижка от могилно погребение

Малък фрагмент от такава верижка, намерена в могилно погребение до с. Комарево, Врачанско,[66] е датирана с характерните за късножелезния период тракийски мечове от т. н. „келтски тип“. Подобна верижка е известна и от Corlate—Dolj (Румъния),[67] северно от Дунава, недалеко от района на Монтана, както и верижките от могилния некропол в Панагюрските колонии.[68] Малкото фрагменти от керамичен съд, намерен в могилката, не могат да ни дадат възможност по тях да определим времето на погребението.

От района на Михайловград са публикувани два меча от „келтски тип“.[69] Трети такъв меч бе намерен до близкото на вилата с. Бистрилица.[70] Това ми дава основание да предполагам, че в могилното погребение заедно с верижката е имало и подобен тракийски меч, изчезнал при иманярски изкопи.

в. Втората могила, която бе разкопана, е на най-високата част на хълма, гледано от вилата и най-отдалечена от последната. Тя е вис. 2 м. и около 15 м в диаметър. Почти до нейния център бе направен широк и дълбок изкоп, в който допреди 20 години се е вмествала овчарска кошара. Около изкопа имаше много речни камъни, извадени от вътрешността на могилата, а при разкопаването ѝ се откриха също такива камъни, разхвърляни в миналото от иманяри. Изглежда, че преди натрупване на могилата е била иззидана гробница от речни камъни, подобна на разкритите във Враца,[71] но за нейната форма и големина поради разрушаването ѝ не може да се каже нищо. Бяха намерени само няколко фрагмента от груба дебелостенна керамика, която много прилича на тази от първата разкопана могила и това дава основание да бъде отнесена към същото време. Другите две могили не бяха разкрити, но по формата им личи, че в миналото и те са били разкопавани.

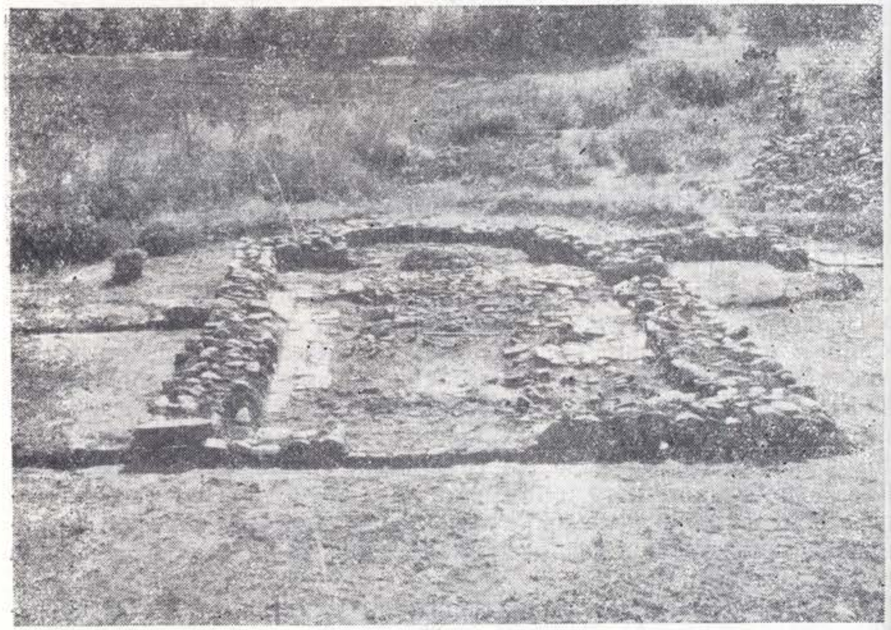

Раннохристиянска църква

2. Раннохристиянска църква. На 50 м южно от керамичната работилница, в която има пещ, бе разкрита еднокорабна и едноапсидна християнска църква, дъл. 12,90 м (с абсидата) и шир. 6,50 м. Абсидата е срещу цялото вътрешно пространство на църквата. Няма пронаос. Входът е от запад, а една тясна врата, шир. 0,80 м, която е на южния зид и близо до абсидата, свързва вътрешното пространство с малко помещение, което по всяка вероятност е било кръщелна. Едно правоъгълно помещение (6,70 на 2,90 м) е пристроено до западната половина от северния зид на църквата. Входът му е от север и вероятно е служело за жилище на духовника. Зидовете на тази църква са предимно от речни камъни на кал. Те нямат еднаква дебелина. Този на абсидата е с дебелина 0,60 м, останалите са 0,90 м, с изключение на източната половина от северния, който е 0,60 м. В рушевините освен речни камъни и малко тухли имаше мраморни отломъци, между които и един блок с плитка дупка, намерен в олтара, и едно недовършено мраморно изображение на Хермес, счупено на две. Подът на църквата, запазен на отделни места покрай северния и южния зид, е от антични тухли, между които има и бипедални. Не се намериха цели или фрагменти от керемиди. Тази църква представлява характерния тип еднокорабна базилика от ранно-християнско време, която има много общи черти по форма и строеж с раннохристиянската църква под основите на „Св. София“ в София, датирана по мозайката от началото на IV в.[72] и тази от аула на Омуртаг, датирана в края на IV и нач. на V в.[73] Абсидите на тези църкви са върху цялата източна страна, както е и при разглежданата църква от вилата край Монтана. Изграденият тук баптистерий от южната страна на църквата напомня много тези от ранните църкви в с. Коматево, Пловдивско,[74] и на Хисарлъка (Кюстендил).[75] Липсата на каквито и да било керемиди е доказателство, че църквата е била с нетраен покрив, какъвто имала и раннохристиянската църква при с. Синджирли (Веригово), дн. Хисар.[76] Малко парадоксално е на пръв поглед, че единствената находка от тази църква, за която заслужава да се спомене, е езическият култов паметник, представящ релефно изображение на Хермес. В раннохристиянската църква, разкрита в подножието на античната крепост в Михайловград, също бе намерено мраморно изображение на Зевс, представен с орел. От Монтана и района това е третото мраморно и релефно изображение на Хермес.[77] Те имат повтарящи се черти, които са и общи белези в иконографията на това божество. Заслужава да се отбележи и фактът, че в олтара, близо до повърхността, бяха намерени няколко фрагмента от славянска керамика с едри вълнообразни линии, които вероятно са попаднали тук случайно.

IV. НАХОДКИ

За отбелязване е, че в тази вила бяха намерени малко находки, което се установи и в другите две вили. Този факт се обяснява с това, че много векове здравите зидове на античните постройки са били запазени и по-късните поселници или хората от близките селища непрекъснато са ограбвали, рушели и унищожавали всичко, което днес би уяснило в по-голяма пълнота много страни от живота тук през античността.

Керамика

1. Долиуми. Фрагменти от два долиума, намерени в керамичната работилница (сграда № 4), с дебелина на стените 1 см. Устията им, които са 18 см в диаметър, имат равен извит навън венец, шир. 4 см.

2. Амфоровидна стомна. Запазени са двете дръжки, вис. 22,2 см, деб. 14 см. Стеснена е към дъното, диаметърът на което е 5,5 см. По цялата амфора личи светлозелена с жълтеникъв оттенък глазура.

3. Стомна с една дръжка. Синкавосив цвят, деформирана при изпичането, вис. 28, 8 см,деб. 20 см. Гърлото при изпичането е добило елипсовидна форма с диаметър 4,5 до 5,5 см. Дъното има диаметър 9,3 см.

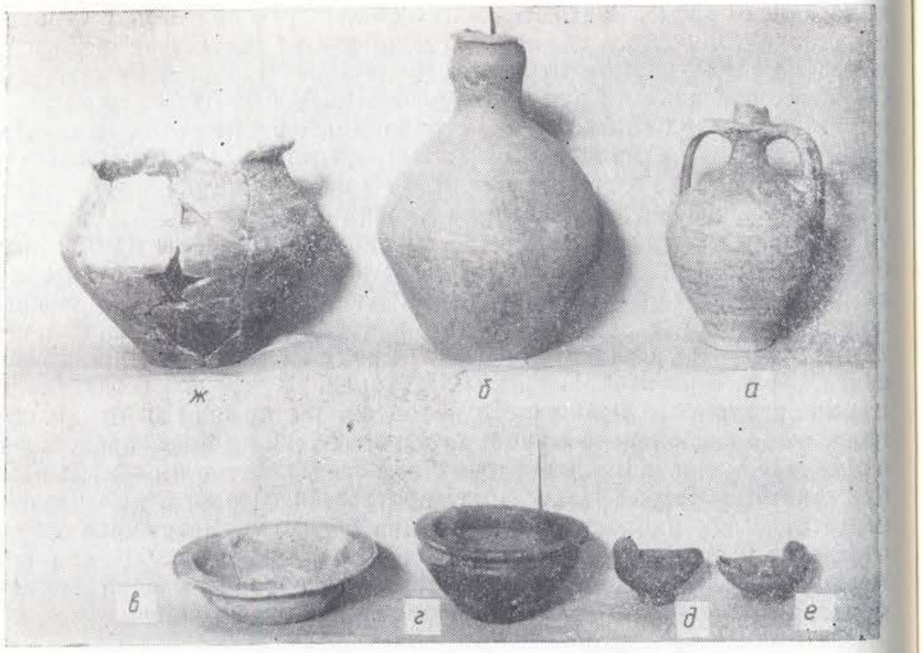

Керамика

4. Стомна с една дръжка. Сивокеремиден цвят, запазена височина 22 см, дебелина на тялото 14,5 см и диаметър на дъното 4,2 см.

5. Ойнохое. Керемиденосив цвят, отчупена дръжка и част от устието, вис. 13,5 см, дебелина на тялото 10,5 см.

6. Ойнохое. Тъмносив цвят, вис. 10 см, деб. 8 см.

7. Гърне. Сивокеремиден цвят, с форма близо до сферична, вис. 16,5 см, деб. 16 см. Устието е 8 см в диаметър, къса шия, на която личат два хоризонтални жлеба, дъно с диаметър 7 см.

8. Паничка с белезникав цвят. Има следи от бледозеленикава глеч, вис. 4,6 см, диаметър 16 см, плосък венец, извит навън,и шир. 1,6 см.

9. Паничка с кафявокеремиден цвят, вис. 3,2 см, диаметър 12,7 см, плосък венец, извит навън, и шир. 1,7 см.

10. Паничка, вис. 6,5 см, с диаметър на плоското дъно 5,5 см. Под венеца има характерно прищипване, представящо дълбок жлеб, шир. 8 мм.

11. Лампа, еднофитилна, кафявокеремиден цвят, отвесно извита дръжка във вид на сплескана халка. Височината с дръжката е 5,3 см, обща дължина 7,5 см. Резервоарът е кръгъл с диаметър 6 см и вис.3,8 см, на мястото на диска са широки конвексни плещи, в средата с отвор, шир. 1 см, пробит надолу и без ръб. Отворът на фитила, шир. 1,5 см, е изтеглен напред от тялото и върху част от плещите. Дръжката е лентовидна и завита във вид на халка. Столчето е плътно и плоско. Лампата има кафявокеремиден цвят без глазура и е от типа на изработените (изтеглени) на грънчарско колело, появили се през III и IV в.[77a]

12. Лампа, по форма и изработка като по-горната, вис. 4,5 см с дръжката, диска,шир. 6,2 см.

13. Голям съд, наподобяващ кратер, биконична форма с два широки жлеба в началото на горната половина. Височината му е 18,5 см, дебелина на тялото — 23,5 см, диаметър на плоското дъно — 10 см. Гърлото се разширява навън с лека извивка и завършва с гладък ръб.

14. Фрагменти от лампи и керамични съдове със зелена глазура. Повечето от съдовете нямат столчета и стоят на плоски дъна.

15. Тежести за тъкачен стан, 29 на брой, повечето пирамидовидни, вис. 7 до 10 см.

Метални предмети

1. Желязна верижка от могилно погребение. Състои се от 6 фрагмента с обща дължина 2,28 м. Подробно описание на верижката е дадено тук в раздела „Надгробни могили“.

2. Железен звънец, вис. 9 см, диаметър 5,5 см, върху горната му полусферична част има халка за закачване, липсва езичето.

3. Гвоздеи. Във всички сгради бяха намерени железни ковани гвоздеи, дълги от 5 до 18 см, с големи глави. Те са от врати, прозорци и най-вече от дървената покривна конструкция.

4. Оловен лист с неправилна форма, деб. 5 мм, максимална дъл- 37 см и шир. 24 см. Той е бил по-голям и понеже е намерен до малкото складче с мозаични кубчета, дава основание да се предположи, че може би е служел за изчертаване на геометричните фигури при направата на мозайката.[78]

5. *Железен обръч* от грънчарско колело с диаметър 35,5 см. Профилът на желязната пръчка е полукръгъл с деб. 8 мм и шир. 1,2 см.

6. *Железен обръч* от грънчарско колело с диаметър 30,5 см, със същия профил и размери на пръчката като по-горния обръч (№ 5).

Стъкло

1. *Фрагменти от плоско стъкло* с дебелина 2 до 3 мм, покрити с дебел пласт от синкав окис. Намерени са предимно в жилищната сграда с абсидите, и то вътре в екседрите.

2. *Фрагменти от дебело стъкло*, деб. до 2 см и дъл. 3 см, с нежен светлозеленикав цвят. Изглежда, че са от дебелостенен предмет, по-вероятно от украшение.

Мраморни призведения

1. *Високорелефно изображение на Хермес*, счупен на две части около кръста, с обща височина 57 см. Отчупени са: главата, дясната ръка и долната част на краката със стъпалата. Цялата фигура е била висока около 80 см. Хермес е представен гол, тежестта на тялото е повече на десния крак, левият е леко отпуснат. На плещите му има късо наметало, може би хламида, чийто край е преметнат на лявата му ръка, в която държи кадуцей, горната част на който е отчупена. Недовършването на релефа личи особено в грубата и неясна моделировка на лявата ръка.

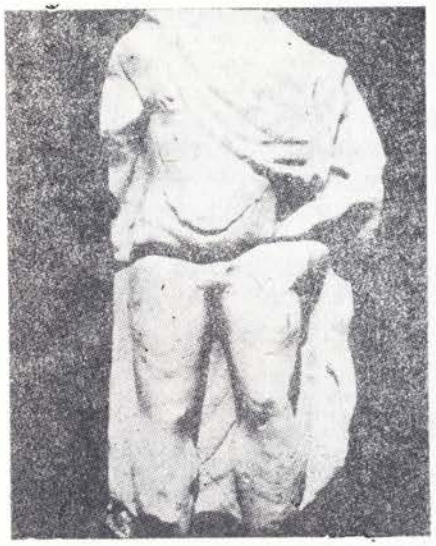

Хермес

2. *Фрагменти от маса с кръгла форма*, подобна на mensa sacra, диаметър около 1,30—1,50 м, дебелината на плоската част 3 см, профилуван ръб, шир. 9 см и вис. 2 см.

3. *Фрагмент от съд*, т. нар. mortarium, стените отвътре са грапави, запазена височина 20 см и дебелина на стените 3 до 4 см.

4. *Фрагмент от съд*, подобен на по-горния, с дебелина на стените 3 до 4,5 см. Запазена е тази част от устието, на която е една от полусферичните дръжки, с диаметър 7,5 см.

5. *Голям съд*, подобен на купел, счупен на две по-големи части, вис. 40 см, отворът има диаметър 32 см, дълбочина 27 см, дебелина на стените 3 до 4 см, намерен е в хореума, вероятно е mortarium.

Монети

1. *Монета от Константин Велики*, медна, намерена под мраморните кубчета на мозайката.

Лице: Образ на императора с надпис: CONSTANTINVS AVGVSTVS.

Опако: Две Виктории с големи крила, една срещу друга, държащи вероятно венци над жертвеник и надпис: VICT OR LAETAE PRINC EPS PERPETVVS. Означена е монетарницата SISCIA в провинция Панония.

2. *Монета от Констанций* II, медна.

Лице: Образ на императора и надпис: DN IMP CONSTANTIVS.

Опако: Силно оксидирало, личат само буквите: GLO вероятно GLORIA.

3. *Монета от Юлиан Апостат*, медна, определена от проф. Т. Герасимов.

Лице: Частично запазен образ на императора.

Опако: Напълно унищожено от оксидацията.

Надписи[79]

1. *Латински надпис*, посветен на Юпитер и издълбан върху едната страна на профилувана мраморна поставка за колона, вис. 90 см и шир. 38 см, върху която е запазен базисът и канал за оловото. Поставката е била употребена вторично като строителен материал в зид на пристройка към жилището с абсидите. Надписът е изчукан почти напълно, но от него върху запазената лява половина (по-голяма част от дясната липсва) могат да се различат някои букви или цифри:

IOM	I(ovi) O (ptimo) M(aximo)
. . M	. . M . . . .
. . . RIVI	. . . RIVI . . . .
POSV	POSU (it)

Надписът е в 4 реда върху надписно поле, вис. 35 см, шир. 36 см с височина на буквите 3 см и 5 см интерлинеаж. Буквите са добре и правилно изчукани и по палеографски особености надписът може да се отнесе към II в. Поради това, че той е почти напълно унищожен, не може да се установи от кого е направено това посвещение на Юпитер. Този е четвъртият надпис след известните три от Regio Montanensium, посветени на IOM.[80]

2. *Ара* от мек мрамор (мраморизиран варовик) с надпис, посветен на Диана и Аполон. Намерена е пред прага на преградената част от преддверието на хореума и използувана за стъпало. За щастие тя беше обърната с надписа надолу. Арата е висока 87 см, долната й профилувана част е широка 32 см, а горната — 28 см, на която в

средата на вдълбан полукръг има релефна розета, фланкирана от акротерии. Отгоре на арата има правоъгълна дупка с размери 6 на 6 на 4 см за оловото и щифта, с които е закрепена статуята, за която говори и самият надпис. Обикновено на онези ари от Монтана, върху които е имало мраморни статуи, личат стъпалата или част от краката на отчупени скулптурни изображения на богове, издялани от монолитни мраморни блокове заедно с арите. Върху другите, както е случаят с тази, отгоре на всяка от които има дупка за оловото и щифта, са стояли в повечето случаи бронзови статуи, отдавна претопени и изчезнали за науката.

Надписното поле е с вис. 51 см и шир. долу 23 см, горе —21 см. Надписът е в 14 реда с разстояние между редовете 0,5—1 см. Буквите са с вис. 2 до 3 см и шир. 1,5 до 2 см. На петия ред в лигатура са буквите N и E, а на единадесетия ред буквите N и V са лигирани в думата NVLLA. Поради това, че мраморът е мек и ронлив, някои от буквите са заличени и не могат да се четат, но повечето, макар и трудно, се различават:

Aram cum
signo . . . . .
Pudentin (us)
(centurio) Leg I It(alicae)
. . . . ne feci v-
oto pos-
uit cum su-
is s dei . . . .
las arg(entarius ? entaria ?)
suas p(ecunia) sine
Nu(l) a inscr(ibit)
domine M(ontanae)
Deane et
Apollini.

В разглеждания надпис се споменава името на Pudentin(us), центурион от I Италийски легион, който имал някакво отношение към производството или преработването на сребро, изразено с думата arg(entarius) или arg(entaria). Но поради това, че надписът е повреден, трудно е да се отговори какво е точно това отношение. От Монтана е известен друг надпис от времето на Септимий Север, поставен от Resius Pudens,[81] който бил primiscrin(ius) officin(ae). Надписът с името Pudentin(us) по палеографски белези, особено при изписването на буквата L с извита нагоре хоризонтална хаста, се отнася към началото на първата половина на III в. Това ще рече, че по време той е с около 20—30 години по-късен от първия. За отбелязване е, че и името на Pudentin(us) е свързано със занаятчийско производство, като в надписа се говори за arg(entarius) или arg(entaria). Докато от първия надпис ние не знаем от какъв характер е било производството в работилницата officin(ae), където Pudens е бил primiscrin (ius), то в новия надпис се уточнява връзката на

Pudentin(us) с обработването или добива на сребро. Като се има пред вид, че районът на Монтана през античността е един значителен център на добив не само на злато, но и на сребро и други метали, този надпис се явява като епиграфски паметник, потвърждаващ рудодобива и металообработването тук.[82] Възможно е Пудентинус да е бил и някой сарафин в Монтана или района.

Досега се знаеше, че в Монтана е имало голямо светилище на Диана и Аполон,[83] както и храм, от който вероятно е намерената ъглова част на фронтона.[84] Намирането тук на голям брой посветителни надписи и почти цели или фрагментирани статуи на Диана се обяснява още по-добре с новото, което ни се разкрива в края на разглеждания надпис. В дванадесетия ред Pudentin(us) отбелязва, че посвещава този паметник: „Domine M(ontanae) Deane et Apollini." От този надпис се установява, че Диана е била почитана като покровителка на Монтана. В надписа по отношение на ортографията е допусната грешка от каменоделеца, като окончанието на генитивната форма в думите Domine и Deane вместо с AE е предадена с E.

3. Мраморна ара, извадена преди около 30 години от разрушенията на същата вила. Височината на арата е 88 см, ширината на запазената долна част на арата е 30 см. Горната профилувана и разширена част на арата е изчукана от този, който я е намерил. Отгоре на арата личи дупка с правоъгълно сечение, която е издълбана от намервача, а не е дълбана през античността.

Вероятно два реда от надписа са унищожени. Останалата здрава част от надписаното поле е с вис. 29 см, шир. 21,5 см и деб. 22 см. Буквите са вис. 3,5 см, а в последния ред — 3 см, широчината им е 2 до 3 см. Особено са изписани буквите L и G, на които долният край се извива нагоре в есовидна форма (S), характерно за първата половина на III в. В думата Ital буквите I и T са в лигатура. Надписът е следният:

s Sat [ur]
ninus (centurio)
Leg (ionis) I Ital icae)
Sev(erianae) vo-
[t)um cum
suis libe
ns pos(uit)

Това е вече десети паметник от Regio Montanensium, поставен от служител в I Италийски легион, в който се споменава името на четвърти центурион от същия легион. Изглежда, че това е същият центурион Saturninus, споменат в надпис от с. Долна Вереница, Михайловградско.[85] В този надпис внимание заслужава епитетът на Leg I Ital Severianae, известен вече от един надпис от с. Алтимир, Врачанско,[86] и друг от Далмация,[87] което датира паметника в последните години на II в. или първите три десетилетия на III в.

4. Мраморна ара, взидана в основата на източния ъгъл на църквата, строена в съседното на вилата с. Калиманица преди около 50 години. Тогава надписното поле било издълбано във вид на плитко корито, където сложили монети от онези години, предимно алуминиеви, един учебник по история и др. Не се знае дали върху издълбаното поле е имало латински надпис.

V. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Вилата възникнала в близост до предримско тракийско селище, за което говорят надгробните могили наоколо и находките от тях.

За времето, през което е съществувала тази вила, можем да се ориентираме от намерените тук монети, надписи, керамики, строителните периоди и от археомагнитните изследвания на пещите. Всички тези данни, като съпоставим с известните факти от миналото на Монтана, могат да ни дадат приблизително верни terminus ante quem и terminus post quem на активния живот във вилата.

Едва след изпълнените с напрежение за нашата област години от времето на император Траян, когато била покорена от Дакия, се създали условия за мирно развитие, при които и Монтана израства като значителен център. Известно е, че до началото на управлението на Марк Аврелий Монтана е бил президий[88] и за тъкъв активен живот, какъвто виждаме във вилите, до това време не може да се предполага. Едва след като Монтана от 161 г. е municipium, както е отбелязано в надписа, намерен при с. Громшин,[89] не само градът, но и околността му преуспява в икономическо отношение, който процес е свързан до голяма степен с експлоатацията на робски труд,[90] както и с развитието на градския живот.[91] Изтъква се цялата тази обстановка, която е най-общ довод при определяне terminus ante quem за съществуването на вилата. Вторият е вече по-конкретен. Във вилата бяха намерени надписи от II в. и първата половина на III в., които след повреждането им са използувани вторично. Обаче въпросът е кога те са били употребени вторично като строителен материал. Най-вероятно е, че това е станало след I готско нашествие, около средата на III в. Тогава тези надписи и съществуващата вече вила са били засегнати от нашествениците. Това е времето на оживено строителство и в Монтана пред страха от готите, където се строи „portam cum turae.“[92], се „възстановява“ сграда или сгради от трибуна на Coh III Coll P. Antonianus.[93] Това е времето, когато римската власт вече предоставила на ветерани земевладения в района на Монтана,[94] които се превърнали в собственост на богати граждани от муниципиалната аристокрация. Вторичното използуване на арите като строителен материал може да е станало и след установяването на християнството като официална религия, т. е. когато е била направена мозайката. С други думи, между двете предложения за времето на преустройствата на сградата се явява една разлика от 50 години. Всеки случай при тези две предложения преди средата на III в. вилата е съществувала. Друг довод, че вилата е съществувала преди средата на III в., са археомагнитните изследвания на керамичните пещи, извършени в Геофизичния институт на БАН от М. Ковачева, които доказват, че някои от пещите функционирали в края на II в.

Като terminus post quem за съществуването на вилата можем с положителност да приемем второто готско нашествие в 378 г. Първото доказателство за това са монетите, последната от които по време е от Юлиан Апостат. При това нашествие вестготите разрушили и другата много по-голяма Вила № 2 до Михайловград, в която бе намерена една колективна монетна находка от 656 монети, датиращи точно това нашествие.[95] Второто доказателство за разрушаването на вилата в края на IV в. е това, че тук намираме керамика със зелена глеч, явила се във втората половина на IV в., но не намираме керамика с гребенчат орнамент, произвеждана през V и VI в. и която я има в изобилие на крепостта на Монтана. Косвен довод може да бъде и построената църква, при направата на която е приложена съвсем примитивна строителна техника в сравнение с тази на вилата, при това строена с вторично използувани материали, взети от вилата.

От казаното дотук е ясно, че от втората половина на II в. докъм края на IV в. трябва да приемем развитието на активен живот във вилата.

Разрушителната стихия на Второто готско нашествие превърнала вилата в развалини, в които се настанили временни заселници, използували частично сградата с абсидите за живеене. Твърде вероятно е в тази обстановка в края на IV или началото на V в. да е изградена раннохристиянската църква, която удовлетворявала култовите потребности на околното население, приело християнството.

Тази вила се очертава като голямо имение със занаятчийско-земеделски характер. Развитото земеделие и скотовъдство (за които съдим от хореума, звънец, отпечатъци от стъпки на животни върху тухли) в съседните плодородни земи и тучни ливади са били източникът за прехраната на собственици и работещи. Наличието на три сгради и 9 пещи, свързани с керамичното производство, подчертават преобладаващия занаятчийски характер на производството във вилата. Направените нововъведения за целогодишното керамично производство, независещо от атмосферните условия, каквито са закритото депо за отлежаване на глината, сграда за изсушаване и системата от 4 пещи са били наложени от изискванията на пазара в близкия център Монтана и района. Най-интензивното развитие на вилата в края на III и първата половина на IV в. съвпада с времето на общия подем около управлението на Константин Велики, когато и увеличеното парично обръщение е израз на икономическото съживяване. Големите находки от монети, сечени до 378 г. и намерени в района на Монтана,[96] доказват този подем.

Ние имаме конкретни данни от самото имение за отношенията, съществували между собственика на вилата и работещите. Вероятно голяма част от последните не само отначало, но и по-късно са били роби или зависими под една или друга форма. За това имаме косвени доказателства. В разкритата Вила № 2 се установи от латински надпис, че е имало освободен роб (libertinus).[97] Друг един роб от или до района на Монтана е оставил името си в надпис от с. Алтимир, Врачанско.[98] Известно е отдавна, че в Монтана една работилница (officinae) е била ръководена от освободен роб. Като имаме пред вид тези конкретни факти и общото състояние в Долна Мизия през този период,[99] както и в други райони на страната,[100] можем да приемем, че голяма част от равнинните земи около Монтана са били собственост на крупни земевладелци, притежатели на вили. Тук досега са разкрити три големи вили, а има още няколко при селата Горна Вереница, Якимово и други, от които са намирани находки и разкривани зидове.В същото време в близкия планински район се е запазила свободната тракийска селска община като преобладаваща форма на собственост и отношения всред местното тракийско население,[101] на което вероятно е била продавана и част от керамичната продукция. Продукцията от тази вила не само е задоволявала нуждите на собствениците и работното население, но е била предназначена за някои съседни тракийски села, за живеещите в Монтана и района войскови части, които пазели поречието на р. Огоста.

Наличието на хипокауст в жилището и елементи на разкош, какъвто е мозайката, показват, че собствениците са живеели почти непрекъснато във вилата не само през лятото, но и през зимата. Тясната връзка на собствениците с цялостната производствена дейност във вилата личи и от каменните пътеки, които свързват жилището му с работилниците и стопанските сгради. Условията на живот във вилата и цялостната дейност, свързана с града и района около него, я превръщат в една villa suburbana.

Архитектурното ядро на античните вили, разкрити в нашата страна, най-често са от типа перистилна сграда, в която като елемент може да има абсида, други, при които помещенията са разположени верижно, под формата на буквите Г и П, като при последната П-образно наредените помещения се затварят и образуват по-често неправилен четириъгълник (характерно и за вилите в Панония[102]) или по-късните с екризалити, като тези от Мадара[103], Ивайловград[104], Долна Кремена (Врачанско)[105], Гара Искър [106], Александровската болница[107], с. Обеля[108], Орландовци[109], Пернишко[110], и други.

Около Монтана както в тази вила, така и в други две първоначално жилищните сгради имали правоъгълен план от типа на т.нар.сгради с портик,страничен (Вила 3 и фасаден Вила 1 и 2),каквито са разкрити в Панония.[111] Икономическото замогване на собствениците на вилите се отразило в по-представителния вид на преустроените сгради, като с пристроените абсиди абсидалният план станал преобладаващ в Монтана и Регио Монтанензиум. Това личи от трите вили около Монтана, в сградата от вила (?) при с. Галатин, Врачанско[112], която вероятно е била в района на Монтана[113], както и по-далечната при с. Мокреш, Видинско[114].

Най-близките по време паралели има във вилите до Budacalasz и Kadarta в Панония[115], Зимния дворец в Стоби[116], Aula Palatina в Трир[117], до Horia (окръг Тулча, Румъния)[118] и други. Абсидалният план е елемент на западно влияние в района на Монтана, което започва още с установяването тук на Coh I Sug ve.[119] Абсидалната сграда тук е съществувала като идея и като практика, може би и като стара традиция.[120] По-късно я виждаме във формата на християнска базилика с абсида на изток,и то след като е бил утвърден канонът на тази базилика в Близкия изток. Строителната практика, утвърдена през античността, тук продължила и през късната античност, особено с изграждането на четирите, разкрити досега раннохристиянски църкви в града и вилите. В отворения характер на архитектурния комплекс в тази вила личи как с нарастване стопанската мощ на собствениците са достроявани сгради, свързани предимно с керамичното производство, а в другите две вили със земеделското стопанство. Тук не се очерта ясно т.нар.pars urbana на вилата, нито има ограден зид около архитектурния комплекс като цяло, което може би се дължи на осигуреността на собствениците от многото войскови части в поречието на р. Огоста, пазещи главно рудодобива.

Тази антична вила и другите две разкрити, както и предполагаемите, които ще бъдат разкривани в бъдеще, са още едно доказателство,че Монтана е бил център през римската епоха, обиколен с едри робовладелчески имения (вили), като тези около София, Стара Загора, Пловдив и други.[121]

Разкриването на антична Вила № 1 в района на Михайловград — едно едро земевладение със занаятчийско и земеделско производство — е малък принос за изясняване икономиката и културата не само на Монтана, но и на нашите земи през античността.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Добруски, Вацлав.* Археологически излет в Крайдунавска България. — СбНУ, 1904, XX, с. 12.

[2] *Александров, Георги.* Антични крепости в района на Монтана (дн. Михайловград). — В сб. Чипровци 1688—1968, С., 1971, с. 115—132.

[3] За провеждане на разкопките най-много помогнаха днешните окръжни ръководители Евтим Костов и Христо Казаков.

[4] *Геров, Борис.* Романизмът между Дунав и Балкана, II, С., 1954, с. 80—83 и цит. лит.; Welkow, Welizar. Nowe inskrypcje lacinsjie z Montahy (Mesia Inferior). — Archeologia, Wars. 1955, 1, c. 91—101; *Велков, Велидар.* Приноси към историята на римските градове в България. — В сб. Чипровци 1688—1968, с. 105—114 и цит. лит.

[5] *Александров, Георги.* Резултати от разкопките на „Калето“ в Михайловград. — Изв. муз. Северозап. България, 1977, 1, с.269 и сл.; *Александров, Георги.* Антична Вила № 2 край Монтана. — Изв. муз. Северозап. България, 1980, 4, с. 11 и сл.

[6] *Александров, Георги.* Антични крепости . . . , с. 127—128.

[7] *Александров, Георги.* Антични крепости . . ., с. 127, 130—132.

[8] *Александров, Георги.* Добив на злато в района на античната Монтана. — Сб. Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа,Варна, 1975, с. 121; Alexandrov, Georgi. Goldgewinnung in Gebiet von Montana in der Antike. — Actes du II cong. intern. de Thracologie,Bucaresti, 1980, S. 389—397.

[9] *Морфова, Златка.* Светилище на Зевс и Хера при Гаганица. — Изв. Археол. инст., 1957, с. 302—308.

[10] *Велков, Иван и Христо Данов.* Новооткрити старини. — Изв. Българ. арх. инст., 1938, с. 434—435.

[11] През 1971 и 1972 г. по един месец взеха участие Л. Огненова, която бе научен ръководител, и В. Божилова, през цялото време — Г. Александров.

[12] Сграда при с. Галатин, Врачанско, която не е разкрита, но за наличието в нея на абсида съдим по контурите на намерената мозайка, която се публикува от Спас Машов в този том.; *Атанасова, Йорданка.* Вила рустика до с. Макрещ, Видинско. — Изв. муз. Северозап. България, 1980, 4, с. 68, обр. 2, 3.

[13] Thomas, Edit. Römische Villen in Panonien, Budapest, 1964, S. 215, Abb. 111, S. 301 u. a.

[14] *Иванов, Теофил*, Проучвания върху хипокауста от римската и ранновизантийска епоха в България. — Археология, 1971, 1, с. 30—31, заб. 53; *Иванов, Теофил.* Устройство и употреба на хипокауста в България. — Год. на нац. политех. музей, 1, с. 97.

[15] *Цончев, Димитър.* Хисарските бани. — Год. Пловд. нар. библ. и музей, 1935—36, с. 141, обр. 40; *Карасимеонов, Петър.* Църквата„Св. Георги"в София. — Год. нар. музей, 1942, 7, с. 193, обр. 129; *Иванов, Теофил.* Разкопки в Nicopolis ad Istrum през 1945. — Изв. Арх. инст. 1952, с. 226, обр. 211; *Султов, Богдан.* Принос към античната история на Павликенския край. — Изв. окр. музей в Търново, 1962, I, с. 9, обр. 8.

[16] *Иванов, Теофил.* Устройство и употреба на хипокауста . . . , с. 103.

[17] *Александров, Георги.* Антична мозайка от Монтана. — Музеи и пам. на култ., 1974, 4, с. 8—9.

[18] *Александров, Георги.* Антична мозайка . . . , с. 8—9; Иванов, Т., Д. Серафимова, Н. Николов. Разкопки в Сандански през 1960 г. — Изв. арх. инст. . 1969, с. 130; *Иванов, Теофил.* Римска мозайка от Улпия Ескус, С., 1954, с. 10; *Иванов, Теофил.* Паметници от Пауталия. — Изв. арх. инст., 1960, с. 220; *Огненова, Любка.* Една мозайка от Пауталия. — Изв. арх. инст., 1970, с. 223.

[19] *Шкорпил, Херменгилд и Карел*, Изв. Варн. арх. д-во, XII, 1921, с. 7.

[20] *Джамбов, Христо.* Хисарската гробница. — Год. нар. музей в Пловдив, 1963, с. 138, табл. I, обр. 21, 22.

[21] *Conzenbach von, V.* Die römischen Mosaiken der Schweiz, Basel, 1961, S. 239, Taf 8.

[22] *Kruger, E.* Römischen Mosaiken in Deutschland. — JDAI, Bd. 48, 1933, S. 671.

[23] *Wollanke, J.* Ein römisches Mosaik aus Balacza, — JÖAI, Bd. XXV, Wien, 1929, S. 21.

[24] *Александров, Георги.* Антична Вила № 2 . . .,с. 56—57.

[25] По устни сведения от разкопвача Д. Николов.

[26] *Pfretschner, E.* Die Grundrissentwicklung der römischen Thermen, 1904, S. 24.

[27] *Барбаро, Давид.* Десять книг об архитектуре Витрувия, М. 1938, кн. V, гл. 10.

[28] *Dremsizova, Cvetana.* La villa romaine en Bulgarie. — Actes du I congres international des etudes Balkaniques, 1969, II, p. 504, fig. 3.

[29] *Nikolov, Dimitar.* Une villa rustica Thrace pres de Stara Zagora. — Actes du I congres international des etudes Balkaniques, 1969, II, p. 520, fig. 7.

[30] *Мирчев, Милко.* Римские термы в Варне. — Actes du I congres international des etudes Balkaniques, 1969, II, с. 464, рис. 3.

[31] *Велков, Иван.* Римска вила при гара Искър. — Изв. Арх. инст., 1936, с. 409, обр. 188.

[32] *Велков, Иван.* Антични паметници из България. — Год. Нар. музей, 1922—25, с. 145, обр. 197.

[33] *Иванов, Йордан.* Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. — Изв. Арх. д-во, 1919—1920, с. 24, обр. 66.

[34] *Фрова, Антонио.* Разкопки на италианската археологическа мисия в Ескус. — Изв Арх. ист., 19650, с. 48, обр. 6.

[35] *Steiner, P.* Die römische Villa von Nennig (Kreis Saarburg), Trier, 1929, S. 2, Abb. 1.

[36] *Vetters, H.* Ein doppelapsidaler Bau. — Forschungen in Lauriacum, *I*, 1953, Abb. 20.

[37] *Egher, R.* Ausgrabungen in Noricum. — JÖAI, XVI, 1913, S. 98, Abb.28.

[38] *Парович-Пешикан, М.* Римске терме у Сирмиум. — Старина, Нова сериа, XV—XVI. 1964—65, с. 32, фиг. 2.

[39] *Tudor*, D. Oltenia Romana, Bucarest, 1968, p. 326, p. 326, fig. 91.

[40] *Tudor*, D. op. cit . . . , p. 327, fig. 92.

[41] *Сариа, Б.* Археоложка истраживания у области стараго Poetovio. — Старинар, I, 1922, с. 196, фиг. 6.

[42] *Vitruvius*, V. X.

[43] *Александров, Георги.* Античнa Вила № 2 . . . , с. 25.

[44] *Горбанов, Петър.* Каменни съдове от Хисаря, Пловдивско. — Археология, 1964, 2, с. 64.

[45] *Reinicke, P.* Cambodunum. — Germania, X, 1926, Abb. 1.

[46] *Антонова, Вера.* Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара. — Изв. нар. муз. в Коларовград, 1963, с. 37.

[47] *Иванов, Т., Д. Серафимова,* и *Н. Николов.* Разкопки в Сандански през 1969. — Изв. Арх. и-т, XXXI, 1969, с. 169 и цит. лит.; *Чичикова, Мария.* Mensa sacra от Nicopolis ad Nestum, Изв. Арх. и-т, XXXIII, 1972, с. 250—257 и цит лит.; *Атанасов, Иван.* Мраморна маса от с. Ковачевец, Търговищки окръг — Археология, 1981, 4, с. 45—49 и цит. лит.

[48] Най-добре запазеният хореум е открит във Вила № 2 до Михайловград, вж. *Александров, Георги.* Античнa Вила № 2 . . , с. 32—33, обр. 6, 7. В Абритус е открита сграда, определана като хореум: *Ivanov, Teofil,* Archàaologische Forschungen in Abritus (1953—1961). — Acta ant. Philip . , Serdicae, 1963, S. 90, Abb. 8, 9.

[49] Досега не са ми известни от публикации обковани грънчарски колела, нито пък намирани такива от колеги при разкопки.

[50] *Султов, Богдан.* Керамичното производство на територията на Никополис ад Иструм (II—IV), С. 1981 (дисертация), с. 62, табл. II, 5 и цит. лит.

[51] *Александров, Георги*, Античнa Вила № 2 . . . , с. 28, 31.

[52] *Джонова, Димитрина.* Пещи за керамика и керемиди от Нове. — Археология, 1966, 1, с. 43.

[53] Такава глеч е характерна за среднодунавските земи: Сингидунум и др. по наблюдение на Б. Султов.

[54] *Божилова, Виолета.* Надписи от светилището на Диана и Аполон при Монтана (Михайловград). — Археология, 1976, 2, с. 41—42, № 2.

[55] Първата от тези пещи бе открита със съдействието на Иван Джаков, геофизик към БАН. Отклоненията на магнитометъра показаха мястото,намагнетизирано от високата температура, получено при изпичане на керамиката. Тук се оказа голяма пещ (2,30 м в диаметър) със запазен решетъчен под между горивната и горната камера.

[56] *Джонова, Димитрина.* Пещи за керамика . . . обр. 6, а. б.

[57] *Николов, Богдан.* Грънчарска пещ при с. Алтимир. — Археология, 1961, 4, с. 52, обр. 2.

[58] *Джонова, Димитрина.* Пещи за керамика . . . , обр. 3, г.

[59] *Султов, Богдан.* Новооткритият керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарска епоха. — Археология, 1969, 4, обр. 2.

[60] *Sultov, Bogdan.* Acta Terra ant. Balk. I, под печат и дисертацията му: Керамичното производство . . . , с. 75—76, табл. X, 2, б и цит. лит.

[61] *Султов, Богдан.* Новооткритият керамичен център . . . , с. 14, обр. 3.

[62] От жителите на съседните села и от механизаторите, които са я изравнили, научих, че освен купчина камъни нищо друго не са видели.

[63] *Чичикова, Мария.* Керамиката от старата желязна епоха в Тракия. — Археология, 1968, 4, с. 25.

[64] *Hachman, R.* Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. — Bericht der Römisch-Germanischen Komission, 1960, S. 29, Taf. 5 (1, 3, 5), Taf. 6, 1.

[65] *Димитрова, Александра* и *Недялка Гиздова.* Тракийски могилни некрополи в Панагюрските колонии при гр. Панагюрище. — Изв. муз. от Ю. България, 1975, I, с. 43—44, Табл. III, 1.

[66] *Николов, Богдан.* Тракийски паметници от Врачанско. — Изв. Арх. и-т, 1965, с. 183—184, обр. 23, д.

[67] *Nicolaescu-Plorsor, C. S.* Antquites celtiqies en Oltenie. — Dacia, XI—XII, 1945—1947, p. 23, fig. 1, Pl. II, 11.

[68] *Димитрова, Александра* и *Недялка Гиздова.* Тракийски могилни некрополи . . . същата стр. и табл.

[69] *Александров, Георги.* Тракийско въоръжение от района на Монтана. — Векове, 1975, 5, с. 68—71, обр. 1, 2.

[70] Сега мечът е в Музея — Михайловград.

[71] *Николов, Богдан.* Гробница III от Могиланската могила във Враца. — Археология, 1967, 1, с. 11—12, обр. 1.

[72] *Филов, Богдан.* Софийската църква „Св. София", С., 1913, с. 55, обр. 39; *Иванова, Вера.* Стари църкви и монастири в българските земи. — Год. Нар. музей, 1922—25, с. 433, обр. 280.

[73] *Антонова, Вера* и *Цветана Дремсизова.* Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско. — Археология, 1960, 2, с. 34—38, обр. 10.

[74] *Джамбов, Христо.* Базиликата при с. Коматево, Пловдивско. — Год. Нар. арх. музей, 1959, с. 160.

[75] *Иванов, Йордан.* Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. — Изв. Арх. д-во, 1919—1920; *Иванова, Вера.* Стари църкви и манастири . . . , с. 449.

[76] *Мутафчиев, Петър.* Няколко бележки за Хисаря и за околността му. — Изв. Арх. д-во, 1912, с. 79.

[77a] *Александров, Георги.* Латински написи от Монтана (дн. Михайловград). — Векове, 1977, 5, с. 59, № 14; *Александров, Георги.* Монтана, С. 1981.

[77] *Кузманов, Георги.* За производството на глинени лампи в Долна Мизия и Тракия (I—IV в.). — Археология, 1981, 1—2, с. 16 и сл., обр. 5 и цит. лит.

[78] *Parlaska, K.* Die römischen Mosaiken in Deutschland, Berlin,1959, S.15

[79] *Александров, Георги.* Латински надписи от Монтана . . . , с. 51—54, обр. 1, 2, 3.

[80] CIL, III, 7446; 12385; *Морфова, Златка.* Светилище на Зевс и Хера . . ., с. 303—304, обр. 2; *Тодоров, Янко.* Паганизмът в Долна Мизия, С. 1928, с. 16.

[81] *Басанович, И.* Към епиграфиката и археологията на Горна и Долна Мизия. — *СбНУ*, XI, 1894, с. 59, № 13; Skorpil, K. AEM, S. 213 (108); CIL, III, 12375; *Kalinka*, Antike Denkmäler aus Bulgarien, Wien, 1906, S. 152, n, 169, b.

[82] *Alexandrov, Ceorgi.* Goldgewinnung in Gebiet von Montana . . . , S. 389 . .

[83] *Филов, Богдан.* Светилището на Диана и Аполон при град Фердинанд. — Изв. бъл. Арх. д-во, V, 1915, с. 216—217.

[84] *Александров, Георги.* Антични паметници от Монтана (Михайловград). — Археология, 1970, 3, с. 43, обр. 1.

[85] CiL, III, 12380; Геров, Борис, Романизмът . . . , II, с. 359.

[86] *Kalinka*, Antike Denkmäler . . . , n. 217.

[87] CIL, III, 12899.

[88] *Michailov*, G. IGB, vol. II, Serdicae, MCMLVII, p. 21.

[89] *Шкорпил, Карел.* СбНУ, IV, с. 148, № 3; CIL, III, 12385.

[90] *Велков, Велизар.* Икономиката на България до социалистическата революция, в Икономическа история на България, БАН, I, с. 31.

[91] *Велков, Велизар.* Градът в Тракия и Дакия през късната античност, С., 1969, с. 111 и сл.

[92] *Басанович, И.* Към епиграфиката . . . , с. 56, № 4, CIL, III, 7450; Геров, Борис. Романизмът . . . , II, № 32.

[93] *Александров, Георги.* Латински надписи от Монтана . . . с. 60—61, № 16, обр. 14.

[94] *Велков, Велизар.* Към въпроса за аграрните отношения в Мизия през II в., — Археология, 1962, 1, с. 31—34.

[95] *Александров, Георги.* Антична Вила № 2 . . . , с. 33.

[96] *Герасимов, Тодор.* Колективни находки на монети през 1937 и 1938 г. — Изв. българ. Арх. и-т, 1938, с. 450; *Герасимов, Тодор.* Находки на монети през последните години. — Изв. българ. Арх. и-т, 1946, XV, с. 235; *Александров, Георги*, Едно монетно съкровище. — в. Септ. слово, 2245, 29 Ян. 1976.

[97] *Александров, Георги*, Латински надписи от Монтана . . . , с. 54—56, обр. Корица, с. 3.

[98] *Велков, Велизар.* Към въпроса за аграрните отношения . . . , с. 31—34.

[99] *Велков, Велизар.* Робството в Тракия и Мизия през античността. С., 1967, с. 107.

[100] *Велков, Велизар.* Робството . . . , с. 66.

[101] *Велков, Велизар.* Икономиката на България . . . , с. 31.

[102] *Thomas, Edit.* Römische Villen . . . ; *Sarnowski, Tadeusz.* Architektura willowa w posnoantycznej ikonografii mozaikowej afryki rzymskiej, Warszawa, 1974, rys. 18—23, c. 60.

[103] *Dremiszova, Cvetana.* Villa romaine aux environs de Madara. — Acta antiqua philippopolitana, Serdicae, MCMLXII/, p. 111. Fig. 2; *Dremsizova, Cvetana.* La villa romaine en Bulgarie. — Actes du I congres . . . , Nr. 2.

[104] *Младенова, Янка.* Разкопки на вилата при Ивайловград през 1964 г. — Археология, 1965, 2, с. 20 и сл. обр. 1.

[105] Вилата се проучва от Спас Машов.

[106] *Велков, Иван.* Римска вила при гара Искър . . . , с. 409, обр. 188.

[107] *Велков, Иван.* Антични паметници от България . . . , с. 145, обр. 197.

[108] *Станчева, Магдалина.* Вила рустика в кв. Обеля в София. — Археология, 1981, 1V2, с. 53—54, обр. 2.

[109] *Велков, Иван.* Късноримска вила при Орландовци. — Изв. Българ. арх. и-т 1938, XII, с. 409 и сл.

[110] *Любенова, Венеция.* Разкопки на римска вила в св. Бела вода, Перник. — Археологически открития и разкопки през 1977 г., XXIII Нац. конф. Видин, с. 85.

[111] *Thomas, Edit.* Römische Villen . . . S. 360, Abb. 176.

[112] Самата сграда не е разкрита, но за наличието в нея на абсида съдим по контурите на намерената мозайка.

[113] *Младенова, Янка.* Разкопки на вилата при Ивайловград . . . , с. 20 и и сл.

[114] *Атанасова, Йорданка.* Вила рустика до с. Макреш, Видинско. — Изв. муз. Северозап. България, 4, 1979, с. 67 и сл. обр. 2.

[105] *Thomas, Bdit.* op. cit. S. 50—54, 213, Abb. 111, 151.

[116] *Петкович, Јзо.* Стоби 1932. — Старинар, 1933—34, с. 183, обр. 19.

[117] *Reusch, W.* Die Aula Palatina in Trier. — Germania, 1955, 33, S. 180—189, Abb, 6, 7, 8, 9.

[118] *Baman, Victor.* O „Villa" romana la nord-vest de satul Horia (Judetul Tulcea), — Buletinul monumentelor istorice, Nr. 4, 1972, p. 45—52.

[119] *Александров, Георги.* Монтана, албум, С., 1981.

[120] *Николов, Васил.* Строителството с абсиден план в българските земи. — Интердисциплинарни изследвания, VII—VIII, С. 1981, с. 99 и сл.; През 1980 г. бяха разкрити жилища с абсидален план от старожелязната епоха при разкопки на селищната могила „Багачина" до с. Сталийска махала, Михайловградски окръг, водени от Александър Бонев и Георги Александров.

[121] *Николов, Димитър.* Едрите поземлени имения в Римска Тракия. — Муз. памет. култ., 1975, с. 3 и сл.; *Геров, Борис.* Земевладението в римска Тракия и Мизия. — Год. соф. унив., фак. клас. и нови фил., 1977, XXII, 2, с. 76 и сл.

АНТИЧНАЯ ВИЛЛА № 1 БЛИЗ МИХАЙЛОВГРАДА

Георгий Александров

Резюме

В 6,5 километрах на юго-востоке от Михайловграда открыта античная вилла № 1. Архитектурный комплекс включает большое жилое здание с банным помещением, мастерские, хореум и церковь. Апсидальная форма жилого здания, характерная для античной Монтаны имеет аналогии в западных римских провинциях. В постройке имеется гипокауст, а в одном из помещений — мозаичный пол, датированный монетой начала IV века нашей эры. В части здания с хореумом располагался склад, а другое помещение вероятно использовалось как каменотесная мастерская.

Бо̀льшая часть построек связана с керамическим производством. В одной из них находится склад для выдерживания сырьевой глины, керамическая мастерская с двумя гончарными кругами и помещение с печью для обжига керамики. В другом здании — особый гипокауст, где сушились бытовые и строительные гончарные изделия. Третья постройка, вероятно, тоже связана с керамическим производством.

Открыто также 9 печей, из которых интерес представляет система из четерех печей, нагреваемая одной из них,от которой к остальным трем воздух отводился по каналу. В двух из них нет решеточного пола, а имеется однородное тегулевое покрытие.

Открыта и раннехристианская церковь, вероятно IV или начала V века с большой апсидой, баптистерием (помещением для крещения) и жилой частью.

В районе виллы находятся надгробные курганы, разрушенные в прошлом. Открытые в двух из курганов находки принадлежат латенской культуре.

Вилла являлась ремесленно-земледельческим центром с преобладающим керамическим производством. Для повышения качества продукции и непрерывности цикла работы были сделаны нововведения.

Археологические находки дают основание предполагать, что вилла существовала с II в. до конца IV века, и все, что в ней производилось, сбывалось в Монтану и ее окрестности.

AN ANCIENT VILLA №1 NEAR MIKHAILOVGRAD

Gecrgy Alexandrov

Summary

6,5 km to south-east of Mikhailovgrad was discoverd an ancient villa nl. The architectural complex consists of a big residential building with a bath-room, a workshop, a choreum and a church. The residential building is apsidal in shape, which is characteristic for Montana in antiquity. The same shape has analogies in the western Roman provinces. There is a hypocauste in the building as well as a tesselated floor in one of the rooms, dated with a coin from the beginning of the IVth century A. C. A part of the building, where was the choreum, was used as a strage-accomodation while another room was probably used as a stone-cutter's workshop.

Most of the buildings are connected with the ceramic production. One of the buildings has a storage-accomodation where the clay as a raw-material gets seasoned. There is also a pottery workshop with two potter's wheels and a room with a kiln for baking the caramic. Another building has a particular hypocauste where the ceramic, for everyday necessities or for construction works, has been dried. A third building is probably connected with the same ceramic production.

9 kilns were discovered and among them is of a peculiar interest a system of 4 kilns, which were warmed up by one kiln, from which the hot air was taken away to the other three by a canal. Two of these kilns has not a lattice floor, they have a thick floor of bricks.

An early Christian Church was discovered, probably from the IV th or the beginning of the Vth c., with a big apside, baptisterinm and a residential room.

There are sepulchral mounds in the area around the villa, which were pulled down in the past.Two of the mounds, judging by the finds are dated back to the Latin period.

The villa was a craftsman's and agricultural production centre with prevailing ceramic manufacture, in which were done innovations for continuity of the production and its better quality.

The finds suggest us to suppose that the villa was existing from the IIth to the end of the IV th c., and that during this time its production was sold in Montana and the region nearby.

ИЗВЕСТИЯ НА МУЗЕИТЕ ОТ СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ, т. 8, 1983 г.

Спас Машов

АНТИЧНИ ПАМЕТНИЦИ ОТ ВРАЧАНСКИ ОКРЪГ

I. ПОДОВА МОЗАЙКА ОТ с. ГАЛАТИН, ВРАЧАНСКИ ОКРЪГ

Подовата мозайка от Галатин бе открита случайно през 1972 г. в южната част на селото (обр. 1) при подравняване на уличното платно с машина. По време на изкопните работи хората от селото попаднали на северния край на мозайката, при което разрушили част от нея. Веднага бяха проведени спасителни разкопки, които показаха, че мозайката е покривала площ от около 70 кв. м и е била под на помещение в сграда с неизяснено предназначение. До нас от цялата площ на мозайката е достигнала само половината, около 30—35 кв. м. Част от нея е разрушена още в античността, а друга в наши дни. В югозападния ъгъл имаше съвременна яма, а северозападният ъгъл е пресечен от канал за водопровод.

Мозайката е служела за под на помещение в сграда от архитектурен комплекс, за който не можахме да получим повече данни. Основите му за дълъг период от време са служели като каменна кариера на местното население. При изваждането на камъни от основите на сградата е разрушена и част от рамката на мозайката. Поради денивелация на терена от юг към север пластът от пръст над мозайката в северната част бе 0,10 м, а в южната достигаше до 0,85 м. Приблизителните размери на мозаичния килим при изграждането му са били: изток — запад 10 м и север — юг 6 м плюс издадената част в югоизточния ъгъл с размери 3×3 м, която има полукръгла форма (обр. 2).

По време на разкопките бяха направени над двадесет сондажа (обр. 1). Те бяха разположени източно, южно и западно от сградата с мозайката. Откъм север не бяха правени проучвания. От местните хора, които са правили изкопи за различни строежи, разбрахме, че тук не са откривани археологически материали, нито пък камъни от основи. В сондажите освен дребни ломени камъни, късове хоросан и много натрошена строителна керамика, други материали не бяха открити. Сондажите само потвърдиха сведенията, получени от местните хора, че тук е имало основи на постройки, и се очертаха приблизителните граници на застроената площ, но не можахме да установим плана на нито една постройка. Липсата на битова керамика, монети и други предмети не ни позволи да определим със сигурност предназначението на сградите и хронологическите граници на тяхното съществуване. Сравнително малката площ, която заема този

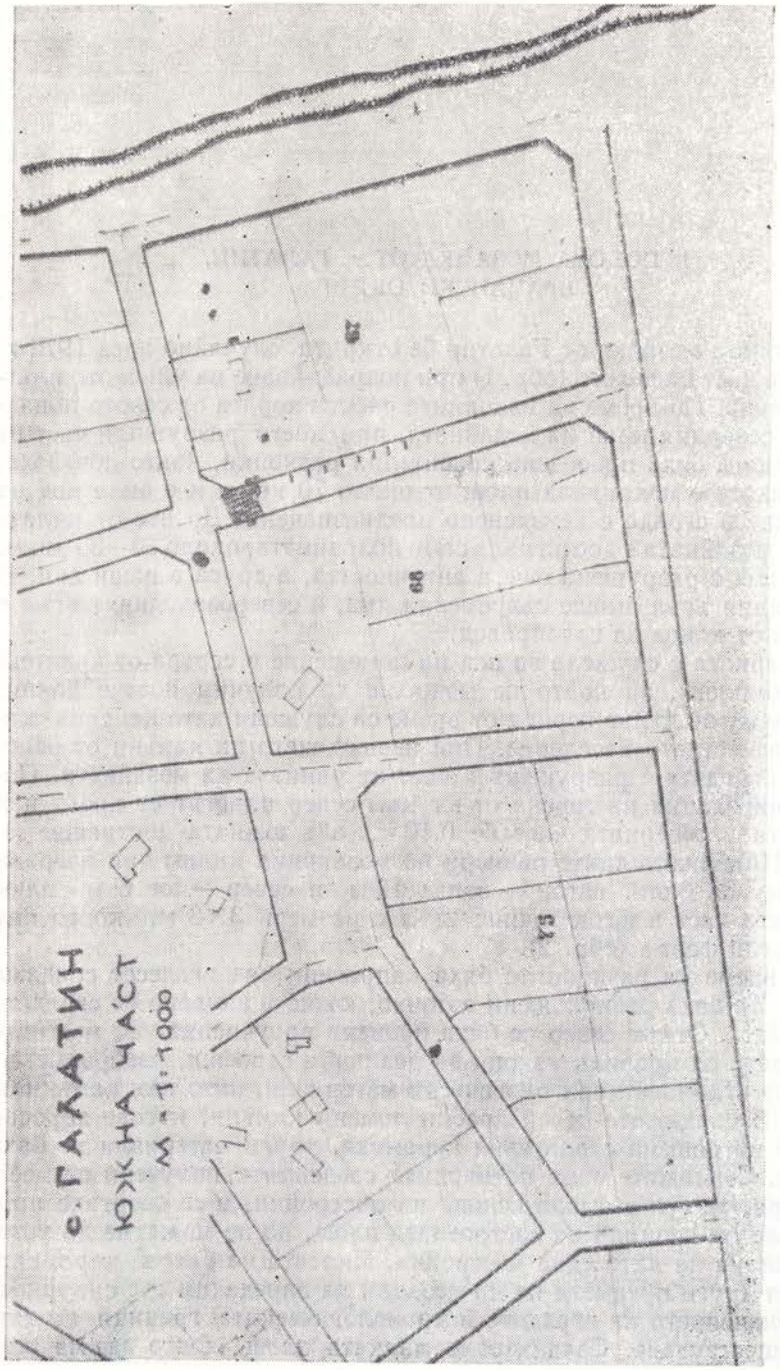

Обр. 1. План на южната част на с. Галатин с мястото на откриване на мозайката

комплекс и съществуването на тракоримско селище в близост с него,[1] ни дава основание да предположим, че той е една вила рустика, изградена през късната античност. Друг факт, който подсилва това предположение, е, че този комплекс е бил водоснабден. Южно от

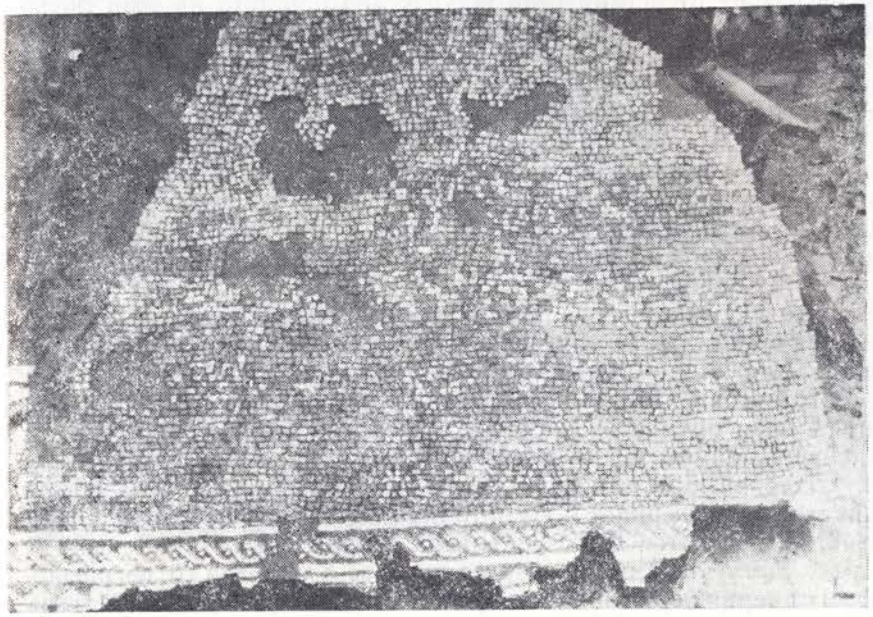

Обр. 2. Изглед от частта в абсидата

днешното село има извор, който сега е каптиран и се използува за водоснабдяването му. Преди години тук били открити глинени тръби, част от античен водопровод, водещ от този извор към „античната вила".

Достигналата до нас част от мозайката не е била доразрушена в наши дни благодарение на факта, че се намира под платното на улица с интензивно движение. Това пък наложи изваждането и поставянето на мозайката на нова основа за експонирането ѝ в музея във Враца. Въпреки големите разрушения от запазената част можем да добием пълна представа за формата, начина на изграждане, материалите, използувани за изграждането ѝ, а също така имаме възможност за пълна графична реконструкция на целия мозаичен килим.

Композиционно мозайката е изградена от четири елемента, две правоъгълни полета с геометрични орнаменти, обрамчени с меандри и плетеници. Освен тези две големи полета има и едно малко правоъгълно поле с изящна комбинация на геометрични орнаменти пред полукръглото поле на абсидата без орнамент. Те образуват един общ правоъгълник, представляващ под на залата. Трите правоъгълни полета с геометричен орнамент са оградени с общ бордюр от поедри кубчета. При изграждането на мозайката са използвани три основни цвята — бяло, черно и червено. Мотивите, използвани за изграждане на мозаичния килим, са само геометрични. Най-често срещаният мотив за разделяне е меандърът и плетеницата.Плетеницата е изградена от четири реда шнурчета. Ширината на този мотив е до 0,14 м. При изграждането му са използвани и трите основни цвята, като единият — черният — се повтаря. Те са подредени отвътре навън така — черно, бяло, червено и пак черно. Елипсите, получени при преплитането на шнурчетата, са центрирани с по едно бяло кубче. Плетеницата е развита върху поле от черни кубчета. Плетеницата е използвана в мозайки от II в. във вилата до Ивайловград[2], Германия[3], Антиохия[4], в по-късни и почти съвременни с нашата от Михайловград[5] и вилата при Филиповци[6]. Традицията на рамкиране с този орнамент се среща и по-късно до VI в., познат ни от други мозайки[7].

Другият разделителен мотив, меандърът, е изграден от две прави успоредни линии, пресичащи се под прав ъгъл. Ширината на меандъра достига до 0,41 м. В западното поле той е от два реда бели и два реда черни кубчета, а в източното — червените са заменени с черни. С тази промяна в цвета на кубчетата се получава по-богата нюансировка на цветовете в този разделителен мотив. За да се наруши еднообразието от извивките на меандъра при източното поле на две места, в северната и южната половина той е прекъснат от две правоъгълни полета. Те са запълнени с орнамент от пресичащи се кръгове. Ефектът от пресичащи се кръгове е получен от изграждането им от черни,червени и бели кубчета.Подобно разкъсване на меандъра имаме и при най-близката до нашата мозайка, тази при Михайловград[8], а също така и при други от това време[9].

Пространството на западното пано е запълнено с три реда меандровиден орнамент, които са оградени с издължени шестоъгълници с вписани в тях плетеници. Това разделение е направено в хоризонтална и вертикална посока. Орнаментът от плетеници, вписани в издължени шестоъгълници, е използван като трета рамка за това поле от север и юг. На източния и западния ред от шестоъгълници с вписани в тях плетеници е отрязан по един триъгълник, като по този начин са се получили издължени петоъгълници. Така западното поле получава формата на правоъгълник, издължен от север към юг. Макар и да се чувствува основният ритъм в подреждането на фигурите, то тук има доста пропуски в цветовото подреждане на кубчетата. Самите кубчета, използвани при изграждането на това пано, са по-дребни в сравнение с тези в източното.

Източното пано е много по-разнообразно от западното по броя на използваните орнаменти (обр. 3). Най-често срещаният мотив е ромбът, изграден от два реда бели кубчета, като пространството, заградено от тях, е запълнено с червени. Ромбовете са групирани така, че образуват осмолистни розети. При някои розети два от ромбовете са заменени с квадрати, в които са вписани преплетени елипси — мотив, известен с името Соломонов възел (обр. 4). Този мотив е образуван от редуващи се черни, бели, червени и пак черни ивици. На южната и северната страна на паното има правоъгълници,в които е очертана сложна плетеница от четири реда шнурчета. Подобен орнамент прекъсва хода на меандъра и в мозайката от вилата при Михайловград. Свободното пространство между лъчите на розетите и рамката е запълнено с триъгълници, образувани от един ред черни и два реда бели кубчета, вътрешността им е запълнена с червени. В ъглите на паното се получават квадрати, като в единия е построен шахматен орнамент, образуван от червени и бели кубчета (обр. 5). Въпреки че тук червеният цвят не е преобладаващ, получава се впечатлението, че той е основният и върху него с бели и черни кубчета са очертани орнаментите в това пано.Впечатлението се получава от факта, че почти всички запълвания при триъгълниците, ромбовете и квадратите са изпълнени с червени кубчета.

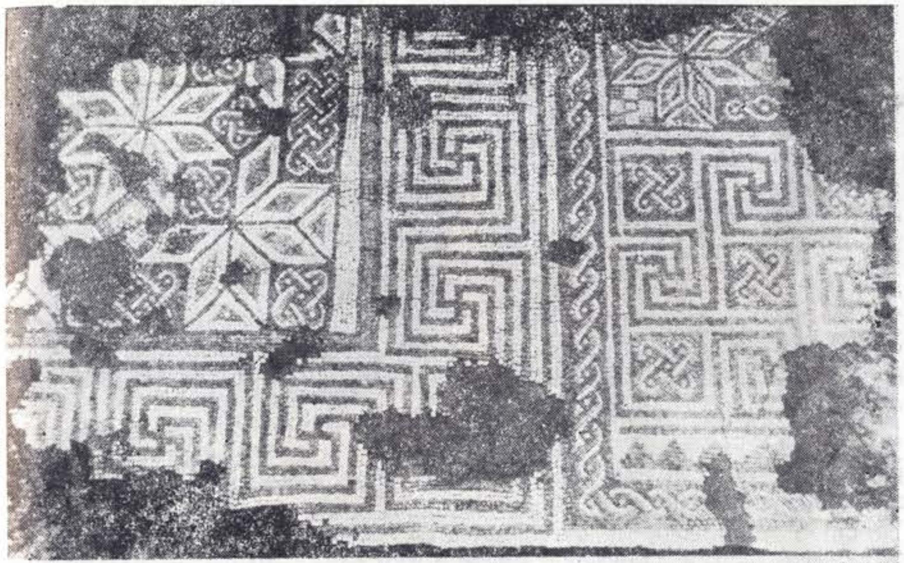

Обр. 3. Част от източното пано

До южната страна на източното пано е разположено едно малко правоъгълно поле. То има еднаква дължина с паното, но е по-тясно. За орнаментацията му са заети елементи от другите две пана. И при него за рамка са използвани меандърът и въжестият орнамент, като от три страни е обрамчено и от два реда разминаващи се триъгълници. Самото поле е изградено от меандровиден орнамент в основата си, като през един квадратите са запълнени с преплитащи се елипси — Соломонов възел. Така са изградени двете крайни полета на малкото пано. В центъра му са развити розети, изградени от ромбове. При подреждането на орнаментите в това поле са променени не само пропорциите, но с промяна в поставянето на основните цветове се получава впечатлението за по-богата цветова гама в сравнение с другите две пана. Тук при розетите вътрешността на ромбовете не е запълнена с червени кубчета, а е вписан ромб от бели.

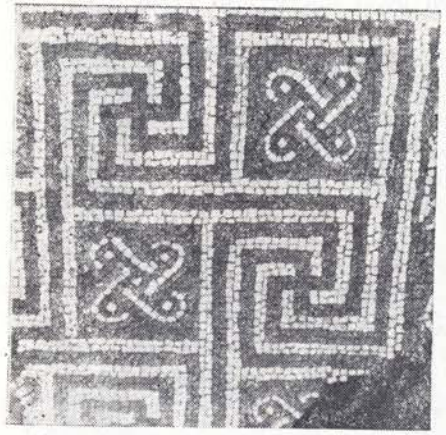
Обр. 4. Мотив — Соломонов възел

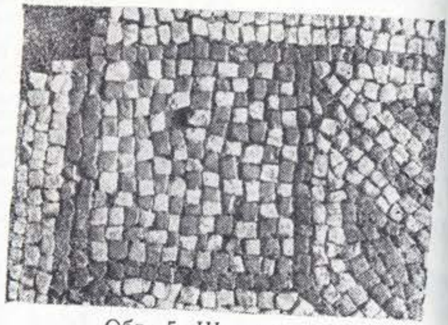
Обр. 5. Шахматен мотив

Пред малкото поле от южната му страна е изградено поле с полукръгла форма. При него, както и при подреждането на рамката, обграждаща целия мозаичен килим, са използвани кубчета с по-големи размери — те са средно по 0,05 м. Едрите кубчета, употребени за изграждането на общата рамка и полето с полукръгла форма, са предимно бели и червени. При изграждането им не е спазвана никаква закономерност в цветово отношение. Само на отделни места при полето в абсидата се получава усещането за ивици от бели и червени кубчета.

За изграждането на мозайката са използвани трите основни цвята —бяло, черно и червено. Белият цвят е получен от варовик. Белите кубчета са еднакви по цвят и затова по-големите бели полета са разнообразени понякога с леко розов и жълто-охров мрамор. Червените керамични кубчета са с различна нюансировка, която се движи от жълта охра до кафяво-виолетово. Преобладават обаче червено-кафявите кубчета. Техният цвят зависи от степента на изпичане и състава на глината на използваната за целта строителна керамика. Черните кубчета са изработени от дребнозърнест пясъчник. Те се движат в цветовата гама от черно до мекото масленозелено. Това създава богатство както в черните полета, така и в цялата мозайка. Въпреки че композицията е изградена само от три основни цвята, благодарение на различната нюансировка и умелия подбор при подреждането се получава богата в колоритно отношение повърхност. Мозайката е подредена с два вида по големина кубчета. Орнаменталните полета са изградени от кубчета с размери до 0,015 м, а за периферните полета (рамката и абсидата) са употребени кубчета със страна средно до 0,05 м.

Кубчетата са подредени върху двуслойна основа, поставена направо върху предварително подравнения терен. Долният слой лежи върху терена и има дебелина от 0,04 до 0,08 м. Това е калова замазка с малък процент вар. Варта я прави устойчива срещу влагата, но по твърдост тя не надминава обикновената калова замазка. Върху него е положен вторият слой с дебелина от 0,008 до 0,016 м. Докато е бил влажен, в него са били вложени кубчетата на мозаичния слой, така че фугите имат същия състав и представляват част от него. Тази мазилка се доближава по състав до мазилките от Константиновия период — без примеси от счукана тухла и с по-високо съдържание на пясък.[10]

При направата на мозайката е използвана техниката опус теселатум. Както видяхме, мозайката има много слаба основа,което е и главната причина за големите разрушения. По подобен начин са изградени и други мозайки у нас — например като тази от Сандански[11], Улпия Ескус[12], Кюстендил[13], Пловдив[14] и други. Още в античността, когато е ползвана сградата, някои части от мозайката са поправяни и пререждани с оригинални кубчета. Пренарежданията са правени на няколко пъти, при едно от тях е използван и червен хоросан. В някои области, там, където вследствие на хлътвания фугите са се разширили прекомерно, е направено префугиране с бял хоросан. Такова префугиране е правено само при едрите кубчета, където фугите са се разширили до 0,005—0,008 м.

Разкопките потвърдиха, че най-силно са повредени червените кубчета,които са изработени от недобре изпечена строителна керамика. Част от черните кубчета се бяха разслоили, а на места на голяма част от фугите се бе наслоила пръст. Върху източното пано имаше следи от пожар. Вследствие на огъня върху доста голяма площ всички кубчета бяха изменили първоначалния си цвят.

На подовата мозайка от Галатин липсва полихромност, използвани са само три основни цвята. Орнаментите ѝ се срещат в по-ранни[15] и по-късни[16] мозайки. Централното пано е разкъсано и запълнено с геометрични мотиви — двойно преплетени елипси, ромбове (съчетани като осмоъгълни розети), правоъгълници, триъгълници, шахматен орнамент. Като разделителен мотив са използвани меандърът и въжестият орнамент.

Като вземем пред вид композицията, геометричните мотиви, използвани за декорация, стила, техниката на изработване на мозайката, размерите и цвета на кубчетата, както и приведените близки аналогии от провинция Мизия[17] и Тракия[18], то мозайката от Галатин трябва да се постави в периода — последните десетилетия на III до средата на IV в.

II. ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ

1. *Оброчна плочка, посветена на Херкулес*, намерена в Лазарово, Врачански окръг (обр. 6). Изработена е от дребнозърнест мрамор с бял цвят. Запазена е долната половина с латински надпис в три реда. Размери: вис. 0,185 м, шир. 0,205 м, деб. 0,024 м. Достигналата до нас половина на плочката е счупена на две. В запазената част е представен Херкулес от кръста надолу гол, стъпил върху левия крак, а десният е облекчен. С дясната ръка се подпира на кривака, а върху лявата, в която държи ябълките от градината на Хесперидите, е преметнатата лъвската кожа (?). Зад левия му крак се показва глава на глиган.

Надписът е изработен върху долната част на рамката, под краката на Херкулес. Височината на буквите е от 0,005 м до 0,007 м. Редовете не са разчертани предварително, а следват линията на рамката. Буквите са четливи, но изписани много плитко.

DEO SANTO (sic) HERCULI VAL(erius) VICTORINUS B(ene) F (iciarius)
TRIB (uni) LEG (ionis) I ITALICE (sic) GORDIANA (e) EX VOTO
POS (uit) AVIOLA CO(n)S(ule)

Разделителни точки има в ред 1, между името на Valeri Victorinus и в ред 3 след posuit и между Aviola и consularis. Трябва да отбележим, че вместо sancto е изписано santo. Подобно предаване на тази дума ни е известно и от други надписи[19].

Надписът в свободен превод гласи: „НА БОЖЕСТВЕНИЯ И СВЕЩЕН ХЕРКУЛЕС, ВАЛЕРИ ВИКТОРИН БЕНЕФИЦИАРИЙ, НА ТРИБУНА НА ПЪРВИ ИТАЛИЙСКИ ГОРДИАНОВ ЛЕГИОН, СПОРЕД ОБЕЩАНИЕТО ПОДАРИ [тази плочка, по времето на] КОНСУЛА АВИОЛА“.

От надписа за първи път научаваме името на един бенефициарий на трибуна на Първи Италийски легион Valeri Victorinus. Бенефициарии на трибуни са ни известни от надписи, открити в други провинции[20]. В надписи, открити у нас, се споменава длъжността бенефициарий на консул[21] и бенефициарий на легат[22], но доколкото ни е известно, бенефициарий на трибун на легион се споменава за първи път в надпис, открит в провинция Мизия.

Прочетното прозвище „Гордианов“, прибавено към името на I Италийски легион, показва, че надписът върху плочката е изработен през първата половина на III в. и по-точно по време на управлението на император Гордиан III (238—244 г.). От известните ни надписи още два легиона — leg XIII Gemina в Панония[23] (дн. Унгария) и leg XIV Gemina от Нове в Далмация[24] носят същото почетно име. Интересно е да отбележим, че това е първият надпис от провинция Мизия, в който се споменава I Италийски легион като Гордианов. От други надписи, открити в тази провинция, ние го срещаме като Северов[25]. Обикновено към името на легиона се е прибавяло и името на управляващия император във връзка с някоя негова по-голяма военна победа. Ако не е имало такава, то отделни легиони са го прибавяли при избирането на императора за първи път за консул. Тъй като по това време по-крупни военни победи на римляните и в трите провинции няма, то по-вероятно е второто.

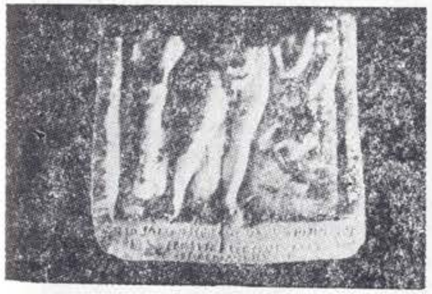

Обр. 6. Оброчна плочка с латински надпис, посветена на Херкулес

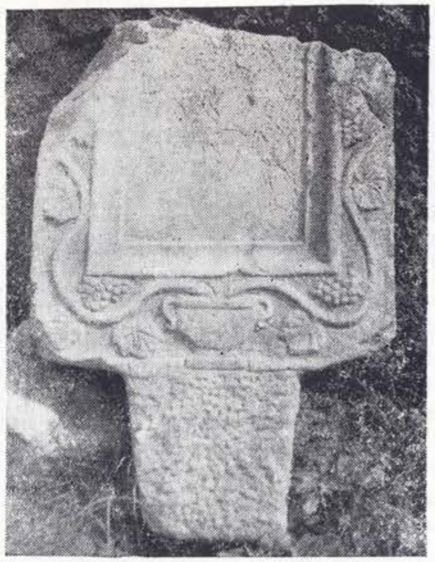

Обр. 7 Надгробна стела

За още по-точното и прецизно датиране на надписа спомага и споменаването името на консула Авиола. От списъка на длъжностните лица е известно, че император Гордиан III разделя консулската власт с М. Ацилиус Авиола в 239 г.[26] Споменатите по-горе надписи от Панония и Далмация са изработени също по времето на консула М. Ацилиус Авиола и император Гордиан III — 239 г.

2. *Надгробна стела*, изработена от жълтеникав сарматски варовик (обр. 7). Открита е по време на археологическите разкопки на античната крепост Августа при Хърлец, Врачански окръг. Стелата е използвана вторично при изграждането на потерна в западната крепостна стена. Запазени са шест реда от долната част на надписа, от които се четат три. Надписаното поле е рамкирано с две отвесни вдлъбнати линии, повторени с охра. Буквите също са били запълнени с охра. Размери на запазената част от стелата: вис. 0,835 м, деб. 0,20 м, шир. 0,51 м, шир. на надписното поле 0,40 м.

— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — [Mar]
CELINA SOR(ori)
SOCRA GENER (K?)
— — — — — — — — — —
— — — — — — VLVRLI
— — — — — — VME — — — —
— — — — — — — — — — —

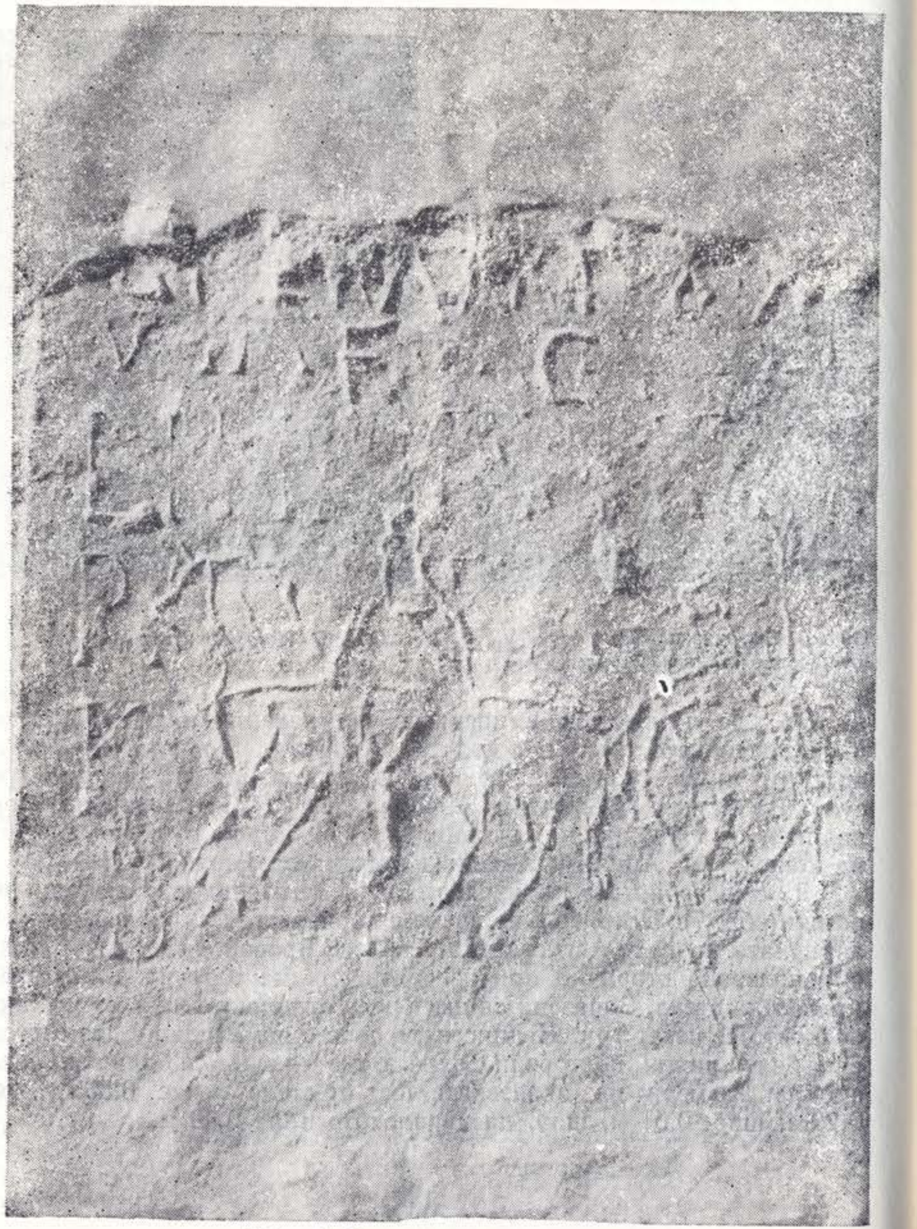

Обр. 7. Надгробна стела — естампаж

От запазената част на надписа е видно, че той е поставен от сестрата Марцелина, свекървата и зетя. Височината на буквите е до 0,04 м. Поради шуплестата повърхност на камъка, а и от допълнителното му изчукване надписът е в много лошо състояние. В ред 3 последната буква трябва да е R, но от шуплата изглежда като K. За отбелязване е, че G в ред 3 в думата GENER е изписано с дълга коса хаста, а също така и R в думата MERITO в ред 4. По епиграфски особености може да отнесем надписа най-общо в рамките на III — началото на IV век.

Обр. 8. Надгробна стела

3. *Надгробна стела*, изработена от дребнозърнест бял мрамор (обр. 8). Открита при археологически разкопки на античната Августа при Хърлец, Врачански окръг. Надписното поле е обрамчено със сложно профилирана рамка. Тя е украсена с лозови вейки, които израстват от съд с две дръжки. По лозовите пръчки се редуват листа и гроздове. В долната част на стелата е запазен зъб с трапецовидна форма за закрепване в поставката. Стелата е използвана два пъти за надгробни надписи и трети път като строителен материал. Тя е счупена на две и горната част липсва. От първоначалния надпис са запазени пет реда:

— — — — — — — — — — [Fla]
VIA MARCEL
LINA ET FRATRES
PATRI ET MATRI
KAR (rissimae) . . . ET
B M P

От втория надпис са запазени само два реда, като от първия са запазени само долните половини от буквите. Вероятно, когато е направен вторият надпис, под него е издраскана сцена — конник в ход наляво, а зад него пеши войник с копие и щит. Тази сцена попада почти изцяло върху последните пет реда от първоначалния текст, което още повече затруднява разчитането му, след като е и изчукан. От втория надпис личи следното:

— — — — — — — — — — —
LILI3ΛΛIIΛI
. . . .
FC

Първоначалният текст е с много старателно изработени букви. Лигатури има в третия запазен ред в думата MATRI. Те са между M и A и T и R. Разделителните точки са триъгълни и поставени по средата от височината на буквите. Най-добре точките личат в последния ред между BMP.

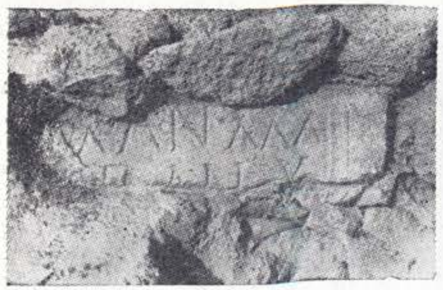
Обр. 9. Част от надгробен надпис

По епиграфски особености първоначалния текст можем да отнесем към II в., а втория, по-късен надгробен надпис към III — първата половина на IV в.

4. *Част от надгробен надпис от Августа.* Запазена е дясната половина на два реда от средата на текста (обр. 9). Размери: вис. 0,14 м, шир. 0,54 м шир. на рамката 0,088 м.

— — — — — — — — — —
— — — —(vi (X) it) AN (nis) XXX
— — — — — [militavit] AN (nis) X
— — — — — — — — — — —

Надписът вероятно се отнася за войник на действителна служба от някое военно поделение, което е станувало по това време в Августа. Докато военната служба е била обикновено 20—25 години, то тук е посочено, че починалият е служил 10. Буквите са изписани старателно и имат вис. до 0,06 м. Най-общо можем да отнесем надписа в рамките — края на II до средата на III век.

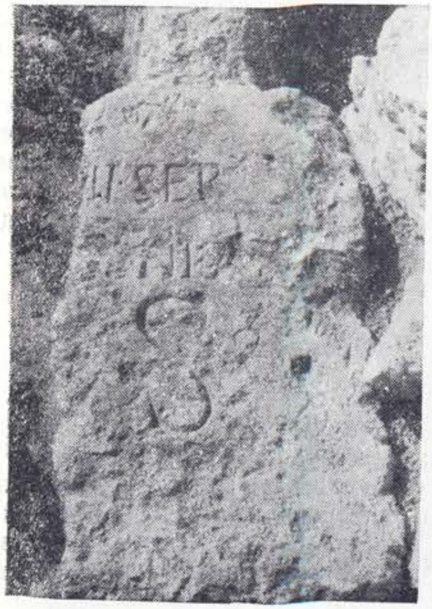
Обр. 10. Част от латински надпис

5. *Част от латински надпис*, открит при археологически разкопки на античната Августа при Хърлец, Врачански окръг. Използван е вторично като строителен материал (обр. 10). Размери: на блока: вис. 0,62 м, шир. 0,40 м, деб. 0,28 м. Запазени са три реда от дясната част на надписа:

— — — — — — — — — —
— — — — — — NI.SER (vus)
— — — — — — ONI AIE
. ;
S

Буквите са изписани старателно и четливо. Вис. до 0,064 м, на S 0,19 м. В края на ред 3 е използван бръшлянов лист за допълване на реда. В първия и втория запазен ред има разделителни точки. Характерът на надписа от запазената част не може да се определи.

6. *Част от поставка на статуя* с латински надпис в два реда от Августа (обр. 11). От статуята е запазено само стъпалото на левия крак, обут в обувка, и част от широка, свободно падаща дреха. Размери: вис. 0,148 м, шир. 0,17 м, деб. 0,055 м. Запазената част от текста е от средата на редовете:

— — — — — —ESCEN — — — — — —
— — — — — — Q. RV$_p$ E — — —

Буквите са старателно изписани, като хастите са ограничени с нарези, а отделните думи са разграничени с триъгълни точки. Вис. на буквите до 0,028 м. В ред 2 между V и E в долният им край е изписано едно P. То е по-малко по размери от другите букви и не е ясно дали се отнася към този ред, или е част от трети ред.

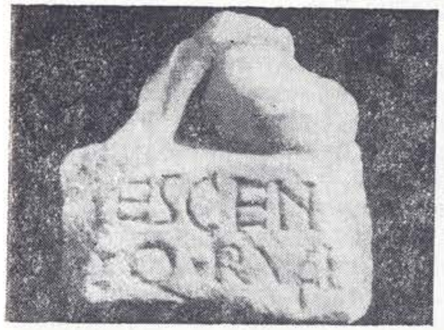
Обр. 11. Част от статуя с латински надпис

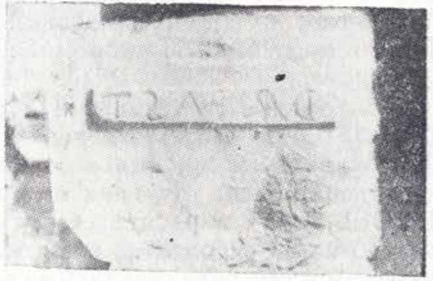
Обр. 12. Печат върху тухла

7. Печат върху тухла от Августа (обр. 12). Размери: вис. на буквите 0,035 м, дълж. на печата 0,235 м, вис. 0,04 м. Общо печатът е вдлъбнат, буквите изпъкнали и в негатив:

DA (cia) R (i) P (ensis). [ala I] AST (urum)

Първото съкращение Da(cia) R(i)P(ensis) е известно и от други печати върху тухли, произведени в държавни работилници[27]. То ни дава основание да отнесем печата след 278 г., когато с административната реформа на император Аврелиан е образувана новата провинция Крайбрежна Дакия. В тази част на печата А и R са в лигатура. За втората част на печата паралели нямаме, но можем да предположим, че се отнася до ala I Asturum. Знае се само, че ala I asturum през I в. е станувала в провинция Долна Мизия, повече сведения за нея няма[28]. Ако действително този печат е от ala I Asturum, то ние получаваме интересно сведение за лагеруването ѝ в края на III и IV в. в провинция Крайбрежна Дакия. То е ценно и поради факта, че за помощните войски от този период имаме съвсем малко сведения.

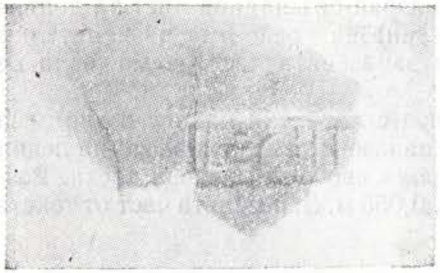

Обр. 13. Печат върху тухла

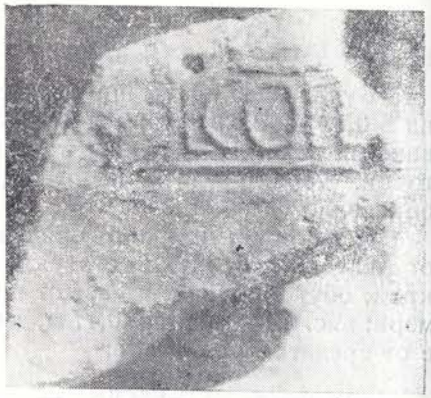

Обр. 14. Печат върху тегула

8. *Печат върху тухла от Августа* (обр. 14). Размери: вис. на буквите 0,04 м, дълж. на печата 0,08 м, вис. 0,045 м. Печатът е вдлъбнат, буквите изпъкнали и в позитив. Рамкиран е с две релефни рамки, дясната част отчупена и липсва. От запазената част се чете: L.COEL.Това е първият засега открит в Августа печат от частен производител на строителна керамика. Печати от тази работилница са известни и от други обекти[29] и се датират в периода II—III в. Печатът може да се разчете така:

L (uci) COEL (i) [Primi? Ingenui?]

9. *Печат върху тегула от Августа* (обр. 13). Размери: вис. на буквите до 0,04 м, дълж. на печата 0,18 м, вис. 0,048 м. Печатът е вдлъбнат, буквите изпъкнали в позитив:

LEG (ionis) I ITALI (ce)

От изворите е известно, че I Италийски легион лагерува в Нове[30] при дн. Свищов. Намирането на тегули тук в Августа с негови печати ни дава основание да предположим един оживен търговски обмен и по-специално със строителна керамика по Дунава между тези отдалечени градове. Това е и едно косвено доказателство за контактите и тесните връзки между крепостите и кастелите от Дунавския лимес.

БЕЛЕЖКИ:

[1] *Николов, Б.* Галатин , Враца, 1969, с. 21.

[2] *Младенова, Я.* Разкопки на вилата при Ивайловград през 1964 г. — Археология, 1965, № 2, с. 27 и сл.

[3] *Kruger,E.* Romische Mosaiken in Deutschland.—JDAI,Bd,48,1933,p.671,fig 95

[4] *Levi,* D. Antioch Mosaic Pavments.— t. MCMXLVII, p. 56, fig. 19.

[5] *Александров, Г.* Антична мозайка от Монтана.— Мез. памет. култ. 1974, № 4, с. 5 и сл.

[6] *Станчева, М.* Новооткрито римско имение.— София, 1964, № 10, с. 74 и сл.

[7] *Филов, Б.* Софийската църква св. София. — С., 1913, табл. XVI, XVIII и XIX. Мано-зиси. Старинар, № 8—9, 1933/34, с. 250, обр. 8.

[8] *Александров,* Г. Цит. съч., с. 5.

[9] *Levi,* D. Antioch Mosaic Pavments. — t. II, tabl.CI, A., tabl. CIII, E. Galia, Su. L Lement, , X, 1960—1967.

[10] Анализите са извършени в химическата лаборатория на Националния институт за паметниците на културата в София.

[11] *Иванов, Т., Д. Серафимова и К. Николов.* Разкопки в Сандански през 1960 г.—Изв. арх. инст, № 31, 1969, с. 130.

[12] *Иванов, Т.* Римска мозайка от Улпия Ескус. — С., 1954, с. 10.

[13] *Иванов,Т.* Паметници от Пауталия. — Изв. арх. инст. № 23, 1960, с. 220.

[14] *Танкова,В.* Късноантична мозайка от Филипопол. — Археология, 1960, № 2, с. 27.

[15] *Младенова, Я.* Цит. съч., с. 27 и сл. Огненова, Л. Една мозайка от Пауталия. — Изв. арх. инст. № 23, 1960, с. 231 и сл.

[16] *Филов, Б.* Цит. съч.

[17] *Иванов, Т.* Цит. съч. № 12.; *Александров, Г.* Цит. съч.

[18] *Младенова, Я.* Цит. съч.; *Иванов, Т.* Цит. съч. № 13.

[19] Археологически известия на Народния музей в София, 1907, с. 55, № 33. *Kazarov, G.* Denkmaler des trakishen Reitergrottes in Bulgarien, Budapest, 1938, N 668.

[20] *Dessau, H.* Inscriptione Latine selecte, Berolini, 1892 — 1919, p. 256,

[21] Археологически вести. — Изв. арх. инст. № 14, 1940/42, с. 270, № 3 обр. 366. *Дечев, Д.* Новооткрити старини. — Изв. арх. инст. № 8, 1934, с. 455. CIL, III, 6291, CIL, III, 13723.

[22] CIL, III, 12411.

[23] CIL, III, 7633 (I=827).

[24] CIL, III, 1911.

[25] *Велков, Ив.* Новооткрити старини. — Изв. арх. инст. № 5,1928/29 , с. 375, №2. *Бешевлиев, В.* Епиграфски приноси. С., 1952, № 84. CIL, III, 6224.

[26] *Degrasi , A.* I fasti consolari del' impero Romano, Roma, 1952, p. 67.

[27] *Морфова, З.* Римски тухли и керемиди с печати от Северна България. — Археология, 1963, № 1, с. 29. *Машов, Сп.* Епиграфски паметници от Врачански окръг. — Археология, 1975, № 3, с. 41, обр. 10.

[28] *Герасимова-Томова, В.* Дислокацията на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. на н. е. — Археология, 1970, № 4, с. 22 и сл.

[29] *Морфова, З.* Цит. съч., с. 27, № 4, 5, 6, 7 и 8.

[30] *Геров, Б.* Романизмът между Дунава и Балкана от Августа до Хадриан. — Год. Соф. у-т, истор. -фил.фак. № 45, 1948/49, с. 10 и сл.

АНТИЧНЫЕ ПАМЯТНИКИ ИЗ ВРАЧАНСКОГО ОКРУГА

Спас Машов

Резюме

I. МОЗАИЧНЫЕ ПОЛЫ ИЗ СЕЛА ГАЛАТИН, ВРАЧАНСКОГО ОКРУГА

Мозаичное покрытие пола из села Галатин достигало площади в 70 кв. м при его создании. До наших дней сохранились только 30—35 кв. м. Мозаичный ковер уложен исключительно из геометрических орнаментов трех основных цветов — черного, белого и красного. Для создания орнаментов использовались кубики размером до 0,015 м, а для обрамления — размером до 0,05 м. Мозаика датируется периодом конца III — серединой IV века на основании аналогии с мозаичными покрытиями провинций Мизия и Фракия.

II. ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ

В работе рассмотрено девять надписей. Первая из них, открытая в селе Лазарово — вотивного характера и высечена на дарственной плитке. Ее посвятил Гераклу (Геркулесу) бенифициарий трибуна I-ого Италийского легиона. Остальные пять надписей открыты во время археологических раскопок в античной Августе — три из них надгробные, а характер двух других определить нельзя. Опубликованы также и три печати, высеченные на строительной керамике, тоже открытые в Августе.

ANCIENT MONUMENTS FROM THE DISTRICT OF VRATZA

Spas Mashov

Summary

I. TESSELATED PAVEMENT FROM THE VILLAGE OF GALATIN. THE DISTRICT OF VRATZA

The tesselated floor from the village of Galatin,during its building has covered an area of approximately 70 squate meters. Only 30—35 sq.m has come to us.The cement floor is constructed exlusively of geometrical ornaments in three primary colours — black, white and red. The cubes used for the construction of the ornaments are measuring at 0.015 m and those of the frame — 0.05 m. On the basis of parallels found in the provinces Mesia and Thracia, the mosaic is dated as far as the period from the end of the III th to the middle of the IV th c.

II. EPIGRAPHIC MONUMENTS

Nine inscriptions are a subject of studying. The first is votive on a votive plate devoted to Hercules given as a beneficence from the tribune of the I Italic Legion, discovered in the village Lazarovo. The next five inscriptions are found at archaeological excavations in the antique Auguste — three are sepulchral, the character of the other two can not be determined. Three seals on a building ceramic, also discovered in Auguste, are published too.

ИЗВЕСТИЯ НА МУЗЕИТЕ В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ, т. 8, 1983 г.

Теодора Ковачева
н. с., к. и. н. Василка Герасимова-Томова

ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ ОТ СТОРГОЗИЯ

При археологическите разкопки в местността „Градището“, намираща се на около 4 км от Плевен, в парка Кайлъка, където се намират руините на крепостта Сторгозия, през 1971—1973 и 1980 г. бяха намерени 7 нови латински надписа. Всички те са употребени вторично при изграждане на късноантична стопанска сграда-хореум в крепостта, а някои от тях са послужили за преграждане на южната порта на същата крепост, но през средновековния период.

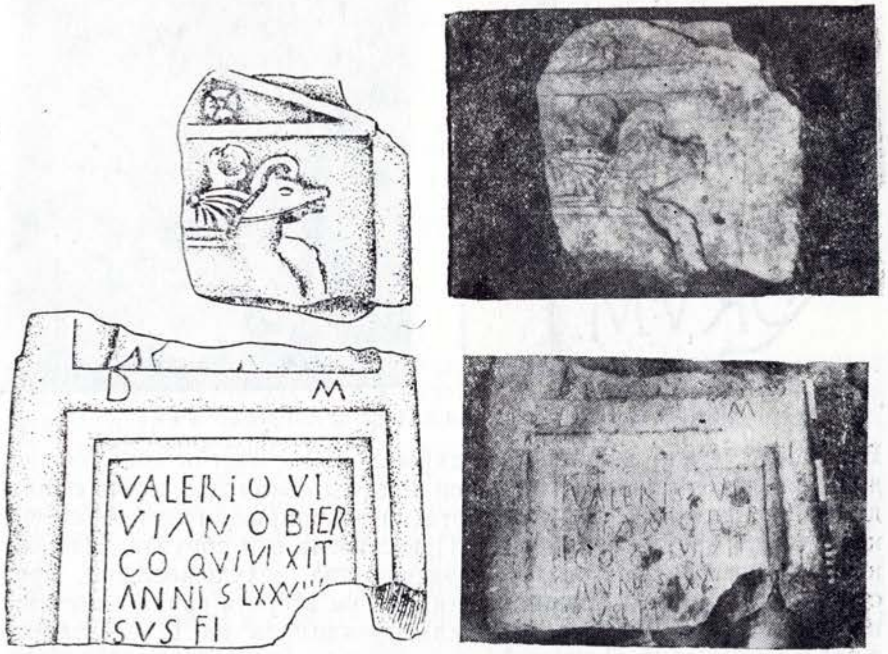

Обр. 1. А, Б и В. Надгробен надпис от Сторгозия № 1

1. *Варовикова надгробна стела*, счупена на две. Липсва долната част. Размери: Общо двата фрагмента са високи 1,14 м, шир. 0,77 м и деб. 0,24 м. вис. на буквите — 5,4 см. Двата фрагмента са намерени през 1980 г. Служили са за затваряне на южната порта. Горната част на стелата е украсена с триъгълен фронтон, в който има четирилист-

на розета. Под него е представен конник. Конят е в галоп надясно. Ездачът носи хитон и химатион, развяващ се назад. Краищата му са прихванати на дясното рамо. Главата на конника е сравнително голяма, обърната три четвъри насреща. Лицето е силно повредено.

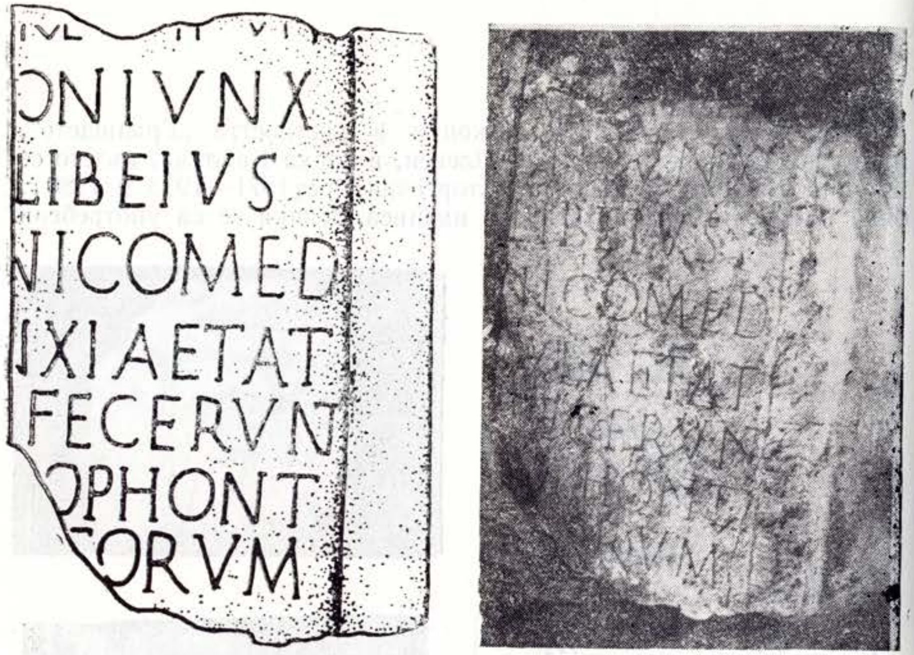

Обр. 2. А и Б. Надгробен надпис от Сторгозия № 2

Във вдигнатата си дясна ръка е държал копие, част от което се вижда на дясното му рамо. В лявата си ръка е държал щит, който се вижда зад главата на коня. Фигурата на галопиращия кон е скъсена, крайниците непропорционални. Представена е и сбруята. Изработката на цялата сцена е груба, традиционна, нехудожествена. Представеният на стелата конник се отнася към втората група паметници на тракийския Херос според класификацията на Г. Кацаров[1], а според тази на М. Оперман[2]—към третата подгрупа на надгробните паметници с негови изображения (обр. 1 А, Б. В). Надписът е заобиколен със сложно профилирана рамка. Първият му ред е разположен извън надписното поле върху широката ѝ част. Той гласи:

D (is) M (anibus)
Valerio Vi-
viano Bier-
co qui vixit
5 annis LXXV . . . (?)
sus fi (lius)
. . . .

Надписът се чете трудно, тъй като буквите са неправилни и много плитки. Паметникът е поставен на Valerius Vivianus Biercus от неговия син. Първото име на починалия е широко разпространено римско име-пожелание. Второто име Vivianus е също римско. В тази си форма то е сравнително рядко.[3]Нормалната му римска форма е Vibianus. Третото име не е засвидетелствувано досега. Вероятно е тракийско. Може би е сродно с тракийското Biarta, Βίαρτας, Βίηρτας. На камъка в края на р. 5 добре се четат цифрите LXXV. Последният знак може би е и началната буква на името на неговия син. Тъй като след нея се виждат горните части на 3 хасти, а на ред 6 то продължава със SUS, името не може да се възстанови.

2. *Фрагмент от надгробна стела.* Запазена е само дясната половина от средната ѝ част (обр. 2 А и Б). Бил е взидан в южната порта. Размери: вис. 0,76, шир. 0,49 и деб. 0,40, вис. на буквите 5,5 см. Паметникът е бил разрязан на височина, а рамката му — изградена. Текстът гласи:

. . . IUL.II.II . . .
. . . c] oniunx
. . et] lib (erta) eius
. . . ex] Nicomed (ia)
5 . . . ixia et AT
. . . fecerunt
. . . ophont (us)
. . . eorum.

Буквите са правилни, пропорционални, изработени от опитен майстор. Отвесните хасти завършват с малки клинчета. Единствената лигатура е допусната на р. 6 — свързани са в края на реда N и Т. Надписът е надгробен. Изцяло липсват имената на починалия и жена му. От името на последната на р. 1 е запазена отвесна хаста, долна половина на буквата V, долна част от Е или L. Повредено е изцяло място за една буква, следват долните половини на две отвесни хасти и част от 0 или С. Едва се различават до края на реда още две отвесни чертички. На този ред и в началото на следващия се е намирало името на жената на починалия, която е била и негова освободена робиня. Тя или той са произлизали от Никомедия (главен град на Битиния). На р. 5 е запазен краят на едно име — IXIA, принадлежащо на жена, и началото на второ, започващо с АТ. Двете лица са поставили паметника. На следващия ред обаче се чете краят на още едно име, завършващо на — ophontus. Тъй като гръцките и малоазийски имена с този завършек са повече от 10, то не може да се попълни. Вероятно това лице е бил роб или освобожденец на последните двама. Така последният ред би могъл да се попълни така [servus] eorum или [libertus] eorum.

По стил и палеографски особености надписът може да се отнесе към втората половина на II в.

3. *Фрагмент от варовикова стела.* Запазена средна лява част.

Намерена е при зазиждането на южната порта. Размери: вис. 0,58, шир. 0,47 и деб. 0,25 м, вис. на буквите — 4—4,5 см. Стелата е била украсена с профилирана рамка. Едва са се запазили следи от листовиден орнамент. Буквите са били запълнени с червена боя (обр. 3 А и Б). Текстът гласи:

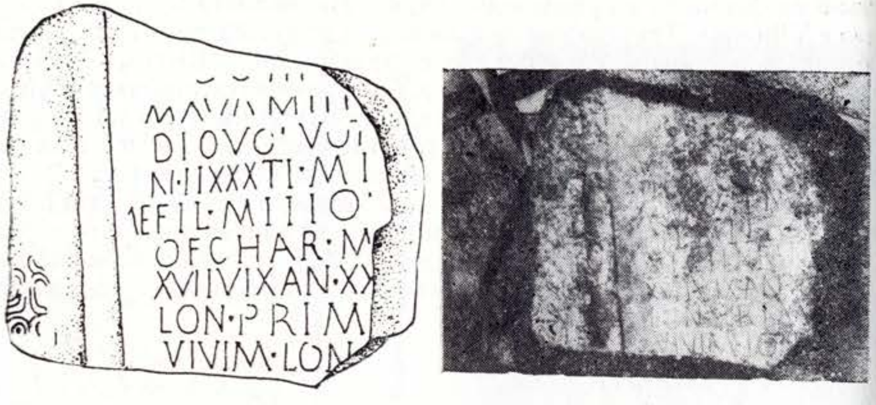

Обр. 3. А и Б. Надгробен надпис от Сторгозия № 3

IIIIIOIIII
M. Aur(elio) Miti [onio? . . . Clau] —
dio Volusi [-o-ano? . . . . vix (it)]
ann(is) XXXII.Mi [tioniae? . . . .]
ae fil(iae). Mitio [nio . . . .]
o f(ilio) CHAR. M[. . . milit (avit) ann (is)]
XVII vix(it) an(nis) XX [. . . . .]
Lon(gino) Prim [o . . . .]
vivi M. Lon [ginus . . . .]
[f(aciendum) c(uravit) (VEL) posuit].

Началото на надписа е много повредено. Той е надгробен и в него са били вписани имената на няколко лица. На р. 1 едва се забелязват следи от букви. Р.2 е също така силно повреден. Запазени са няколко отвесни хасти и долна половина от полукръгла такава. Р.3 започва с повредена буква М, следвана от А и V. Едва се забелязва долната половина от R. Следва го М, повредено I и две отвесни хасти. Ред 4 е по-запазен. Чете се краят на едно име, свършващо на DIO, което може да бъде и [Clau]dio, последвано от когномена Volusius или Volusianus. Тъй като текстът е много повреден и не знаем колко от него липсва, бихме могли само да предполагаме дали първото лице е в родствени отношения с второто. Запазеното на р. 4 и 5 показва, че там са се намирали имената на сина и дъщерята на М; Aur(elius) Mitionius, а името на сина му позволява да допълним с известна сигурност и неговото име. Необяснимо остава на р. 6 CHAR. Може би то е съкращение от името Charis, Charmus, Charmides, Charito et cet. или някое подобно на тях. Към споменатите в надписа лица е прибавено и името на Lon(ginus) Prim[us]. На всички тях паметникът е издигнат приживе вероятно от M(arcus) Lon[ginus], чието име се вижда на предпоследния ред. На последния ред се вижда само следа от буква, поради което той съвсем не може да се възстанови. Редовете са били разчертани предварително.

В надписа се споменава най-малко едно лице на действителна военна служба. Mitio[nius] е прослужил 17 години в момента на издигането на паметника (р. 5 и 6). Името на първия — M. Aur(elius) Mitionius показва, че надписът не може да е по-ранен от началото на III в., а фактът, че децата му са наречени само с когномена Mitionia, без използуването на nomen gentile (в случая Aurelius), напълно потвърждава това. За съжаление не е отбелязана военната част, в която е служил Mitio[nius]. Италийският когномен Mitionius е сравнително твърде рядък.[5]

4. *Фрагмент от варовикова стела*, очукана и повредена. Изгладена е грубо горната рамка, а запазената лява част е обработена като полуколона вторично. Намерен е между материалите, преграждащи южната порта. Размери: вис. 1,05 м, шир. 0,80, деб. 0,41 м, вис. на буквите 6,5—9 см (обр. 4А и Б). Текстът гласи:

. . . . RISCVS
. . . . SPLVECT
. . . CI LIB
. . . N AUGG
. . . ROO II VIR
. . . AQUILEIA
. . . OS LX
. . . VBLIO
. . . .

Буквите са ясни, изписани са от майсторска ръка и се четат без колебание. Между някои думи има поставено малко триъгълниче, но между други — не. Особеност представляват двете хоризонтални чертички над двете букви О на р. 5. Надписът по съдържание е много важен и интересен. За съжаление значителна част от него липсва. На р. 1 без колебание можем да допълним римския когномен [P]riscus, който е в именителен падеж. Всички букви на р. 2 се четат добре. Вижда се ясно дясната половина на буквата S. Тя и следващите две букви са съкращение от думата spl(endissimum), прилагателно към vect(igal). В такъв случай Приск е бил свързан с данъците, наложени от римляните на областта. Бихме били изненадани, че те именно са наречени splendissimum, но подобно определение се среща и в други надписи.[6] Запазеното на р. 3 показва, че Приск не е бил свободен човек. Той е бил освободен роб на някой, чието име завършва на CI. По всяка вероятност това име Priscus, тъй като знаем, че освободените роби са взимали името на своя господар. В такъв случай Приск е бил един от откупвачите на данъците. Поради това бихме могли да допълним р. 2 с думата conductor, а р. 3 и с Iiiyrici, тъй като областта на Сторгозия спада в данъчно отношение към Илирик. Допълването на р. 4 е свързано със съдържанието на р. 5. На р. 4 добре се вижда буквата N, последвана от AVGG. Това показва, че става дума за двама императори. Запазеното на р. 5 R позволява техните имена да се прецизират. Бихме допълнили двата реда така:

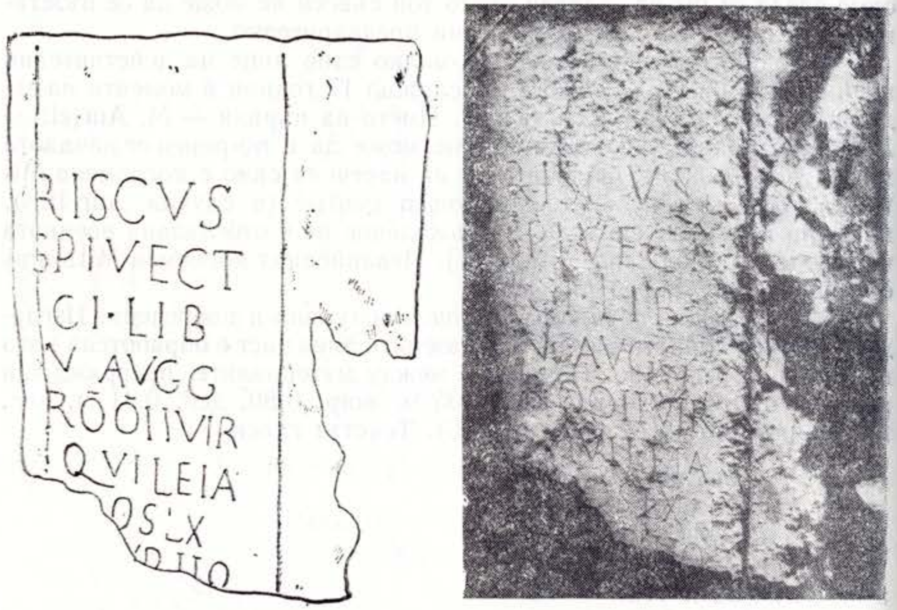

Обр. 4. А и Б. Надгробен надпис от Сторгозия № 4

[a DD(ominis) NN (ostris) Sev(ero) et Antoni] n(o) AUGG (ustis)
[et Geta Caesa] r (e) o(rnatus) o(rnamentis) II (duum) viralis.

В такъв случай Приск е живял по времето, когато Гета е носил само титлата цезар. Той я получил през 198 г. Наречен е Augustus в 209 г.[7] Следователно в този интервал от време е поставен надписът. Допълването е относително сигурно, тъй като двата реда по този начин имат еднакъв брой букви — 20.

На р. 6 се е намирало името на муниципията или града, на който е бил дуумвир Приск. Надали това е Аквилея. По-скоро това е родното му място. Нека не забравяме, че по произход той е освободен роб. Именно поради тази причина той е отбелязал, че е удостоен от тримата императори с отличията на дуумвир. На р. 7 част от текста бихме допълнили така: [. . . . vix(it) ann] os LX.

Краят на надписа липсва. Четат се само горните части на 5 букви в края на реда: част от наклонена отдясно наляво хаста, принадлежаща на буквата V, горната половина на B или P, две отвесни чертички, последвани от почти изцяло запазено O. Тук бихме допълнили името PUBLIO. Вероятно това лице се е погрижило за издигането на паметника.

Сега, когато сме почти изцяло допълнили паметника, благодарение на р. 4 и 5 знаем приблизителния брой на буквите във всеки ред. Те са 20. Това би ни помогнало да допълним по-точно и р. 2. На този ред е била издялана длъжността на Приск. Ако приемем, че той е бил conductor, то след тази дума бихме могли да очакваме още 4 букви. Най-вероятни ни се струват, че са P. P. ET, тъй като нерядко един conductor vectigalis бил и събирач на вносното мито — p(ortus) p(ublicum). Като имаме пред вид, че седалищата и митническите събирачи не са се намирали по границата на провинцията, а на големи кръстопътища и тържища, то присъствието на един такъв куратор не бива да ни учудва в пътната станция Сторгозия, където са се сливали два пътя — от север на юг и от изток на запад.[8] Така надписът гласи:

[. . . . . P] riscus
[conductor p(ublicum) p(ortorii) et] spl(endissimi) vect(igalis)
[Illyrici . . . . Pris] ci lib(ertus)
[a dominis nostris Sev(ero) et Antoni] n(o) augustis
5 [et Geta Caesa] r(e) o(rnatus) o(rnamentis) duumviralis
[. . . . . . . ex] Aquileia
[. . . . vixit ann]os LX
[. . . . . . P] ublio
. . . . L.

5. *Варовикова ара*, профилирана горе и долу. Използувана като строителен материал в югозападния ъгъл на хореума (обр. 5 А Б). Размери: вис. 1 м, шир. горе 0,46 и долу 0,53 и деб. 0,30, вис. на буквите 4,5—7 см. Началото на надписа е разположено върху горната изпъкнала част на арата, а краят му — върху наклона към долната изпъкнала част. Надписът гласи:

I (ovi) O (ptimo) M (aximo)
Val (erius) Respec-
tus mil (es) leg (ionis)
I Ital (ici) et Val (erius)
5 Charito, fr-
atres, pro sa-
lute sua et
suorum o (ptime)
pos (uerunt).

Надписът е поставен на Юпитер от двама братя, единият от които е служил в I Италийски легион. Заслужава да се отбележи от епиграфска гледна точка само една малка подробност. На р. 8 ясно е написано О, което може да се допълни само като o(ptime). Братята носят като nomen gentile името Valerius, което е име-пожелание, използувано често от военни лица. Единият от тях носи римски когномен, а другият — гръцки. Това показва, че произлизат от частично ромонизирана провинциална фамилия. Използуването на две имена, както и общият вид на надписа ни позволяват да го отнесем към III в. Тъй като надписът е посветителен не бихме могли да твърдим със сигурност, че поделение на I Италийски легион се е намирало в Сторгозия, но това не е невероятно.

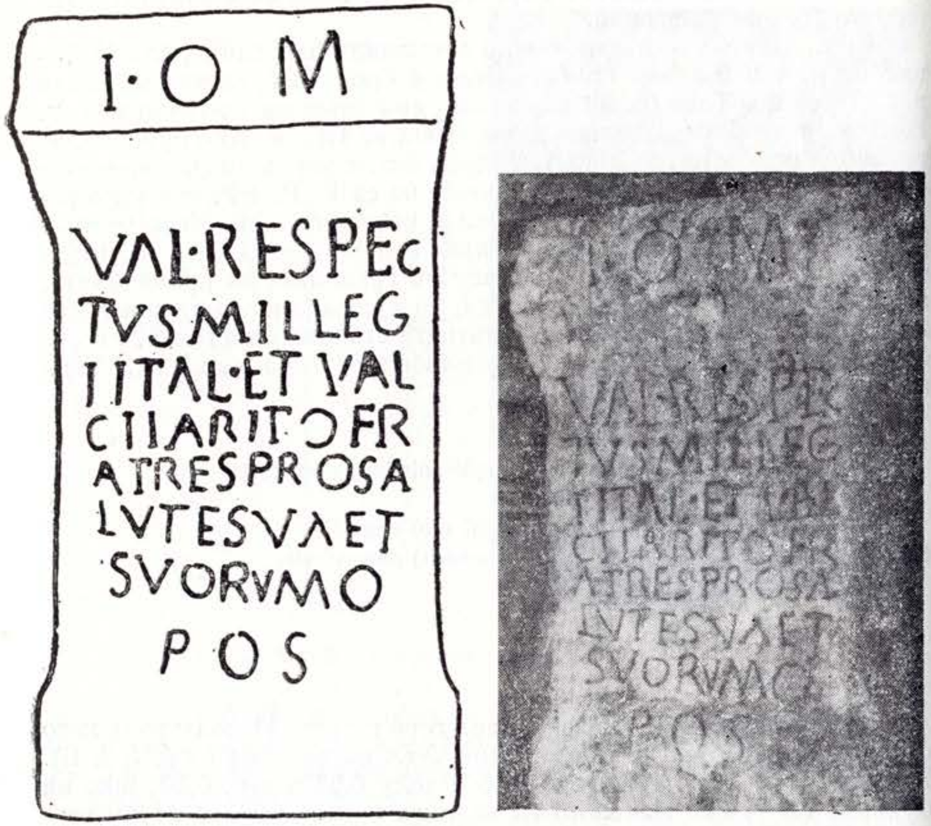

Обр. 5. А и Б. Ара, посветена на Юпитер Оптимус Максимус

6. *Четвъртата варовикова ара*, сложно профилирана. Липсва горният ѝ ляв ъгъл (обр. 6 А и Б). Намерена е в помещение № 1 на хореума. Размери: вис. 0,87, шир. горе 0,33 и долу 0,36 м, деб. 0,30 м, вис на буквите 4 см. Буквите са били запълнени с червена

боя. Камъкът е трошлив, тъй като арата е изработена от шуплест варовик. Текстът гласи:

. . . (?) Sancto
Nebulo Po-
ti Reducto
Vivius ma(ximus)
b(ene)f(icarius) co(n) sularis ex
voto libes
posuit

За съжаление липсва началото на надписа, при това, съдейки от мястото, тук би трябвало да са изписани не повече от 3—4 букви. Надписът се чете сравнително лесно. Лошо е запазена буква Р на р. 2. Арата е поставена на едно неизвестно досега божество, наречено Sanctus, Nebulus, Potis, Reductus. С прозвището Sanctus са известни много божества. Второто име не е засвидетелствувано като прякор на никое божество в латинските надписи. Името Potis също не е известно като прозвище на римско божество. То обаче е известно като прозвище на Зевс Poteus, Πὸτης, Ποτέιος Πότις,.[9] Прозвището Redux принадлежи на Юпитер.[10] Имайки пред вид, че през римската епоха, става едно смесване на култовете, може да се допусне, че и Nebulus е поставено като прозвище на Зевс-Юпитер. Струва ни се, че то е нещо като превод от името на Зевс Νεφεληγερέτης — Облакосъбирач, Буреносец. Следователно жертвеникът е поставен на Зевс-Юпитер и в началото на надписа е стояло Iovi.

Паметникът е поставен от Vivius Maximus, който е служил като beneficarius consularis. Присъствието на един бенефикарий в крайпътна станция е напълно обяснимо, но тъй като надписът е вотивен, това не е сигурно доказателство. Името Vivius е сравнително честа разновидност на Vibius. Второто име на просветителя е съвсем съкратено, което сочи, че е било твърде обикновено, каквото е Максимус. Надписът е писан от не особено грамотен и сръчен майстор. В думата libes на р. 6 е пропусната буквата N.

7. *Фрагмент от варовикова стела*, отчупена от всички страни. Намерена е между масовия материал на помещение 1 на хореума (обр. 7 А и Б). Размери: вис. 0,31, шир. 0,32 и деб. 0,14 м, вис на буквите — 3 см. Текстът гласи:

[I (ovi)] O(ptimo) M(aximo) VILI. . .
[C] oeles Iun [o. . .]
[. .] or ex voto
l(ibens) posuit
. .ri Non. . .
VR VER N
. . .ADRCI
. . . .

Надписът започва с едва забележима дясна половина на буквата О, последвана от М. Запазените долни части от останалите букви не позволяват да се установи едно от известните прозвища на Юпитер. На р. 2 е запазено едно рядко за нашите земи негово прозвище — Coelestis.[11] Следва го началото на името на Юнона. На р. 3 се е намирал краят на едно нейно прозвище, написано съкратено, от което са се запазили само буквите OR. До края на реда и на следващия са разположени обичайните посветителни формули. За съжаление следващите три реда са така фрагментирани, че е невъзможно да се допълнят. Явно там са се намирали имената на двама или повече посветители, но написани съкратено. Така след RI следва точка, която отделя едното име от другото. Същото е положението на р. 6, където точка е поставена между VR, VER и N.

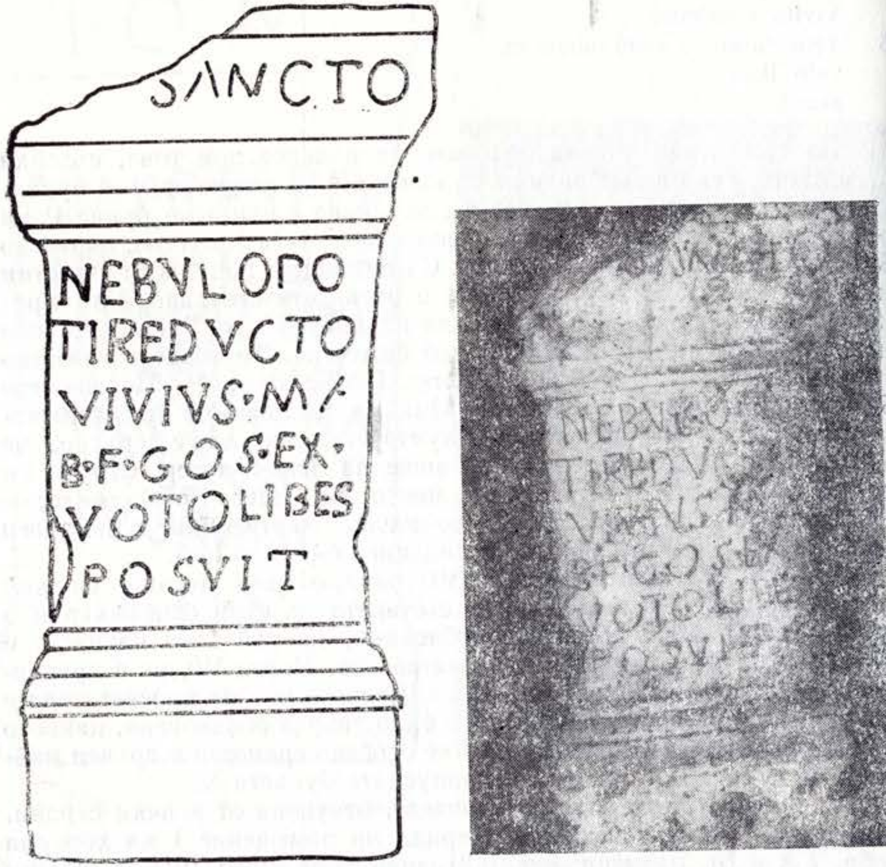

Обр. 6. А и Б. Ара, посветена на Юпитер

Надписите разгледани тука могат да се разделят на две групи: надгробни и вотивни. Първите са намерени при разчистването на южната порта, а вторите са били взидани в хореума. Явно при двата строежа строителните материали са били набавени от две различни места — едните от некропола на Сторгозия, а другите от светилището на Юпитер. За съжаление последните са само три, и то единият е много повреден, поради което нямаме много данни за култа и епитетите на Юпитер. Имената на посветителите също не ни дават много данни — те принадлежат на отчасти романизирани провинциални жители.

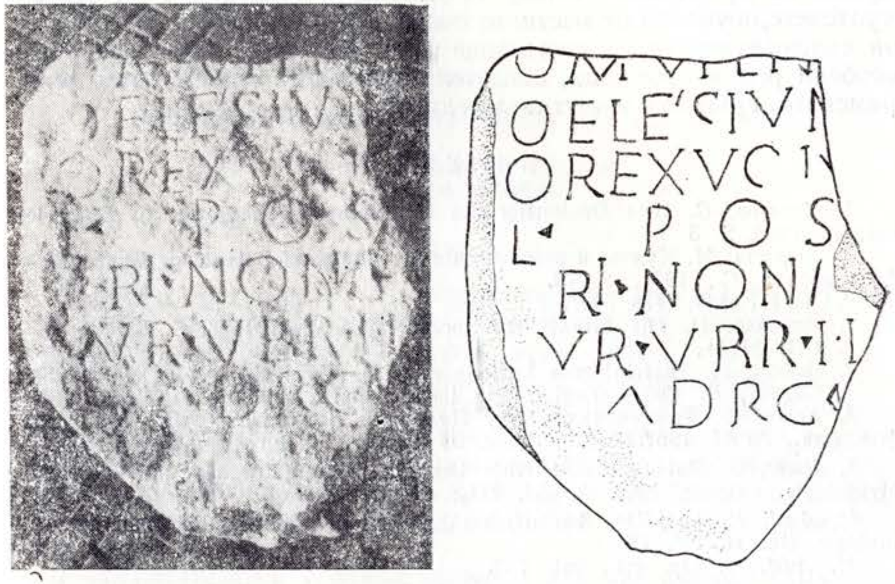

Обр. 7. А и Б. Ара посветена на Юпитер, Селес и Юнона.

Такава е картината и при надгробните надписи. Едно от тях вероятно е тракийско — Biercus, 3 са гръцки, а останалите принадлежат на романизирани провинциални жители. В два от надписите се споменават освободени роби, единият с малоазийски произход. Палеографските и епиграфски данни сочат, че разгледаните надписи са от последните години на II и първата половина на III в. Безспорно най-важният и най-интересен паметник е този на Приск, откупвач и събирач на данъка и митото на областта. Фактът, че Сторгозия е била неговото седалище, е твърде показателен. Тази крайпътна станция е била важен търговски център, през който са минавали пътят от север на юг и този от изток на запад.

Прави впечатление една езикова подробност. В два от надписите буквата B е заменена от V, и то в едно и също име — Vivianus и Vibianus. Можем да допуснем, че това е диалектна особеност и имената са записани фонетично. Това се потвърждава от факта, че надписите не са писани от една и съща ръка.

Епиграфските паметници от Сторгозия хвърлят нова светлина относно нейното население и положението ѝ в пътната и търговската мрежа на провинция Мизия. Те допълнят познанията ни относно култовете, почитани от местното население и съобщават за пръв път за съществуването на светилище на Юпитер, при това носещ особени редки прозвища, свидетелствуващи за синкретизъм между римската, гръцката и местната религия.

БЕЛЕЖКИ

[1]. *Kazarov, G.* Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Leipzig, 1938, S. 5.

[2]. *Оперман, М.* Култът и паметниците на тракийския Херос от България — Автореферат. С., 1971, с. 18.

[3]. CIL III 1849, 2475, 7437.

[4]. *Detschev, D.* Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, S. 59.

[5]. CIL 3190^a.

[6]. *Dessau,* H. Inscriptiones Latinae selectae. Berolini, 1914, n° 3049, 8641.

[7]. *Cagnat, R.* Cours d'epigraphie Latine. Paris, 1898, p. 197—198.

[8]. *Геров, Б.* Романизмът между Дунава и Балкана. — Год. Соф. унив., фил. фак., № 47, 1951/1952, ч. II, с. 23 и заб. 11 и цит. там литература.

[9]. *Hofer, O.* Poteus. Ausfürliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. Leipzig, 1902—9, Bd. III_2, col. 2902—2903.

[10]. *Aust, E.* Juppiter. Ausfürliches Lexikon der griech. und römisch. Mythologie. Bd. II, col. 751.

[11]. *Aust, E.* Op. cit., col. 752.

ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ИЗ СТОРГОЗИИ

Василка Герасимова Томова,
Теодора Ковачева

Резюме

В работе рассмотрено 7 эпиграфических памятников. Первые 4 из них — надгробные надписи, найденные среди строительных материалов, которыми были перегорожены южные ворота средневековой крепости в местности Кайлыка близ горада Плевны. Остальные 3 — вотивного характера и открыты в помещении № 1 позднеантичного хореума. Они находились в святилище Iupiter (a) Optimus Maximus (a). В шестой надписи употреблены необычайные для римского культа наименования Юпитера — как Nebulus, Redux, Potis. В последней, седьмой надписи, кроме Юпитера упомянуты еще и Coeles и Iuno.

У посвятителей и усопших обычные римские имена, характерные для провинциальных жителей. Исключением является первая надпись с родовым именем (когноменом) Biercus. Имя это, по всей вероятности фракийского происхождения. Четвертая надпись особо важна для понимания истории и ранга путевой станции Сторгозии. Она поставлена освобожденному рабу Приску, который занимался сбором пограничных пошлин и налогов. Этот факт указывает на то, что в Сторгозии, где перекрещались две дороги, находилась резиденция этого сборщика налогов. Станция являлась важным торговым пунктом.

EPIGRAPHIC MONUMENTS FROM STORGOSIA

Theodora Kovacheva, Vassilka Gerasimova Tomova

Summary

7 epigraphic monuments are studied. The first 4 are sepulchral and are found among the building materials by means of which was partitioned off the southern gate of the stronghold of the Middle Ages in the locality Kailaka, above the town of Pleven. The other three come from Room n 1 of the late ancient choreum. They are votive by character. Their provenance is from the sanctuary of Jupiter Optimus Maximus. In n 2 are put unusual for the Roman cult bynames of Jupiter such as Nebulus, Redux, Potis. In the last inscription n 7 except for lupiter are mentioned also Coeles and Iuno. The dedicators and the deceased are named after ordinary Roman names, which were used by the inhabitants of the province, with the exception of n 1 where we meet the name Biercus. This name Biercus is probably Thracia inscription n 4 is of a peculiar significance for the history and the rank of the road station Storgosia. It is put on Prisk, a freedman, engaged in the collecting of taxes and frontier customs duties. That points out the fact that in Storgosia where cross two roads was the office of this tax collector. The station was an important trade centre.

ИЗВЕСТИЯ НА МУЗЕИТЕ В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ, т. 8, 1983 г.

н. с. Въло Вълов

ИЗ ИСТОРИЯТА НА СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Земите между Стара планина, р. Дунав и вододелите на Искър и Вит от изток и на Тимок и Морава на запад стават северозападен дял на българската средновековна държава през третата четвърт на XIII век. Столетия преди това тази територия заемала средищно положение в нейните предели. Северозападни краища на българската държава през ранните векове на съществуването ѝ са били обширните пространства от двете страни на Дунава между долините на Колубара и Дрина от юг и долното и средно течение на Тиса от север, заедно с карпатските ѝ притоци. Факторите, които са довели до измененията в етническия състав и държавно-политическата принадлежност на тези области, както и характерът и различните етапи на извършването им са изяснени доста подробно от нашата стара историческа школа, между чийто представители най-голям принос има д-р Петър Ников.[1] Той пръв и убедително е разграничил някогашния, бихме го нарекли исторически северозапад на България от съвременния.[2] Придържането обаче към този аспект за географското и държавно-териториално членение на страната ни би представлявало излишно повторение на резултатите от изследванията на видния български историк. Освен това то би затруднило и съвременния читател, свикнал с представите за днешното географско деление на България. Но наред с тези практически неудобства на темата по-съществените трудности, свързани с нейната разработка, произтичат от това, че от времето на Петър Ников досега по понятни причини не са правени никакви изследвания и издирвания на източници за миналото на териториите, които в ранното средновековие са образували огромния северозападен щит на нашата държава.

Определено може да се твърди, че съвременната ни историческа наука е длъжник не само на историческия български северозапад, но и на днешния. Бегъл преглед на научната продукция, посветена на политическата история, на материалната култура и изкуството на средновековна България е достатъчен да установим, че вниманието на всички изследователи е било ангажирано през последните няколко десетилетия много повече с всяка друга област на страната ни, отколкото с днешна Северозападна България. Причините за това състояние са естествено от субективен и обективен характер, но ние няма да се спираме подробно на тях. Тук не ще е без значение обаче, ако изтъкнем подценяването на приносния дял на тези области в общонационалната ни история и липсата на усещане за нея като цялостен феномен в хода на много събития. На второ място и като обективна трудност би следвало да се посочи крайната оскъдица на извори, тяхната откъслечност, непълнота и разнороден произход. При това за периода, който ние разглеждаме, изворната основа е още по-бедна и е от непълни и неточни описания. Повечето от тях се датират към края на периода или са два до три века по-късни версии, а понякога са от чисто легендарен произход. За съжаление тази ограниченост на писмената изворна база не може да се преодолее напълно, ако се използуват материалните паметници, защото те са все още слабо изучени,а такова е и положението с резултати от сродни на историята науки и научни дисциплини. Ето защо, като изоставяме историческия аспект на понятието български северозапад, ние ще се занимаем само с някои моменти из миналото на Северозападна България през ранното средновековие с оглед по-пълното и изчерпателното им осветление, без да третираме периода като цяло. Както характерът на изданието, така и други съображения, които намираме за излишно да посочваме, правят такова цялостно третиране сега невъзможно.

Многовековното минало и високото ниво на обществено-политическо и културно развитие, до което са достигнали нашите земи преди времето на възникването на Дунавска България на хан Аспарух, винаги е налагало едно неотменимо изискване към изследователите, които са се занимавали с ранния период на нашата история. Отнася се не толкова за нуждата да се очертаят промените, настъпили в областите, където се образувал новият държавен организъм, а за наследството, предадено и възприето в по-сетнешното им развитие. Все пак тази трудна задача не може да бъде отмината и в настоящата работа въпреки нейната регионална насоченост, защото в други разработки от общонационален и общобалкански обсег са застъпени схващания и решения от чисто регионален аспект. Обикновено и доста често се изказва мнението, че под наследство от античността трябва да се разбират само незасегнатият или слабо засегнатият от войните със северните народи градски живот в бившите римо-византийски провинции на Балканския полуостров; относителният стабилитет на стопанската и търговската дейност в тях; известна наличност от старото население в регионите им. По тези няколко признака се заключава, че приемствеността в широките граници на полуострова е придобила ярко изразен локален характер и различията между отделните области са значителни. Придунавските провинции на Византия, за разлика от Далмация, Беломорието и областите на юг от Стара планина, са преживели през VI и VII в. период на крушение в почти всички сфери на обществения живот, а старото население се разпръснало и оредяло до крайна степен. Следователно в областите на север от Балкана, където попада и нашата Северозападна България, не се осъществила интензивна приемственост и новата държава на славяни и прабългари не възприела нищо от старото наследство. През цялото си съществуване от VII до XIV в. тя развивала своята социално-политическа система и култура на заложената още в началото ѝ съвсем самостоятелна основа.[3]

Понеже този проблем е много обширен и сам по себе си представлява твърде различна тема, ние няма да се впускаме в обширни съпоставки на преценките и становищата за другите области на полуострова, както и на тези, които ги третират като цяло. Една част са остарели и по време, и по съдържание, а другата, макар да се поддържат от съвременни автори, носят белезите на каузални увлечения. По наше разбиране въпросът за наследството от античността се нуждае от по-обхватен критерий, отърсен от грубите, материални и количествени съставки. В стремежа си към конкретност и фактичност на аргументацията изследователите често робуват на съображения, породени от данните за разрушенията и обезлюдяването на градовете и крепостите в придунавските области по време на варварските нашествия.[4] Изпускат дори обикновената повтаряемост на картината на опустошенията, така както е изложена във византийските хроники, която сама по себе си е доказателство за това, че животът в тези области е имал променлив пулс,но не е прекъсвал напълно през VI и VII в. Членението на балканските територии според съхранеността на античните градски центрове е в значителна степен условно и има относителна стойност. То представя предимно следствията, а не същността на явленията и на историческия процес като цяло през посочения период. Впрочем тъкмо през тези векове в областите на юг от Балкана и Македонските планини между Адрианопол и Драч стават най-острите военни сблъсъци между Византия, от една страна, и авари, славяни и българи, от друга.[5] Така че придунавските области не бива да се изключват от общия ход на консолидация и преход от античността към средновековието през VI и VII в. Напротив, този процес е бил не по-малко активен, макар и доста своеобразен спрямо другите области, а замирането на градските центрове и стагнацията на стопанския живот и търговията са имали само епизодичен характер. Иначе казано, крушението на старата обществена структура в придунавските провинции на Византия не е вземало апокалиптични форми и размери, каквито са склонни да приемат някои автори, повлияни силно от концепциите и описанията във византийските хроники. Работата е в това, че от началото на VI век градският живот в провинциите Долна Мизия, Крайбрежна Дакия — съвпадаща с територията на днешна Северозападна България и Илирик, се дислоцира в по-непредставителни форми и придобива по-второстепенни изяви в малките градчета и крепости като Акве, Бонония, Августе, Асимунт, Димум, Ятрус и Апиария по Дунава и Кастра Мартис, Теодоропол, Мелта и други във вътрешността. Византийските автори за периода VI — VII в. ги представят много често като равностойни по сила и значение с такива известни, големи и процъфтяващи търговски центрове от рода на Рациария, Ескус, Нове при Свищов, Дуросторум, Монтана и други. Това уверение може да се подкрепи достатъчно убедително и с резултатите от археологическите проучвания на някои от споменатите големи градове — Абритус, Нове, Марцианопол, Монтана и т. н. Останките от строежи, производствено-стопанският инвентар, предметите на бита и култа, произведенията на изкуството, открити в къснoантичните културни пластове на тези градове, показват еднаква степен на развитие и общо състояние с техниката и материалната култура и изкуството на изброените по-горе градчета и крепости.

Естествено е, че и нашите територии, които съгласно Диоклециановата административна реформа от края на III в.съставлявали провинцията Крайбрежна Дакия с главен град Рациария,[6] са били обхванати от закономерните за VI—VII в. проявления на всеобщата криза на робовладелското общество — дислокация на градския живот в по-малките градове и крепости от планинските и полупланински райони, разселвания на населението от по-големите провинциални центрове, търговско-стопанска и културна стагнация. След опожаряването ѝ по време на съвместното нападение на авари и славяни от 586 г. столицата на провинцията — Рациария, вече не се споменава в източниците.[7] Изглежда, че животът в нея след това събитие съвсем замира и най-многото, което може да дадат бъдещите разкопки на този голям античен град ще са следите от обикновено средновековно поселение върху неговите развалини. Но в тези трудни векове за малко познатата на византийските хронисти придунавска провинция, заедно със съседните ѝ Долна Мизия, Скития и Илирик, се извършват важни промени за бъдещото им развитие — зарежда се новият начин на производство, феодалният. Разбира се, този генетичен процес сам по себе си е бил доста бавен и продължителен. Първоначалните му носители — полузависимите колони от разпадащото се латифундиално стопанство,[8] били изместени постепенно от селската териториално-общинна уредба на славяните. Развитието на последната започнало много по-рано в далечните им северни обиталища, но тук, на юг от Дунава, в областите с оредяло население и около споменатите по-горе антични градове, крепости и малки укрепления това развитие приело ускорен ход, сигурност и перспективност.[9]

Осланяйки се на описанията на войните на Византия със славяните и другите северни народи у византийските писатели за периода VI и първата половина на VII в., повечето съвременни историци — наши и чужди, третират тези събития като единен процес с изключително хаотичен и разрушителен характер. В повечето от изследванията за този период този процес се възприема като масово заселване на славяните на юг от Дунава и се представя като бързо протекъл низ от нашествия — приблизително за около половин век. Тази преценка обаче е валидна за полуострова като цяло, но в придунавските области, в това число и територията —обект на нашето внимание, този процес има по-ранна по време и по-своеобразна фаза на развитие.[10]По косвен начин и в доста завоалирана форма той ни е подсказан в мемоара на Приск Панийски за пътуването му до лагера на хунския вожд Атила през 449 г. От този разказ, както и от продължението му за събитията от втората половина на V в. става видно, че по времето на Атила и неговите приемници се водел продължителен военен и дипломатичен спор за население, което било преминало от територията на хунската държава и се настанило покрай южните брегове на Дунава между Сирмиум и Нове (дн. Свищов). Това население било изключително земеделско по поминък. Изхождайки от всепризнатия в науката факт, че болшинството от обитаващите между Дунава и Карпатите племена през втората половина на V в. са принадлежали към южния клон на славяните, ние допуснахме, че първите им крупни прониквания и заселвания на юг от реката са станали тъкмо по времето на хунската офанзива от 441—447 г.,като са обхванали предимно прилежащите по десния ѝ бряг области. В подкрепа на това допускане приведохме и едно от ранните сведения за славяните в „Диалозите" на Псевдо-Кесарий, където те изрично са посочени като „фисонити", т. е. придунавци, още през края на V и началото на VI в.[11] Тук в потвърждение на изказаната теза ще добавим още едно известие от домашен произход, което,макар че е по-късно по време, представлява в случая особен интерес, понеже посочва средновековния Бдин и неговата околност като район на първоначално славянско заселване. Това е отдавна известната в науката добавка към двата преписа на българския превод на Манасиевата хроника — Ватиканския и Московския, която гласи:

— по Ватиканския[12] — „при анастаси цр҃и начаша бл҃гаре поемати землѧ сиѧ прѣшеше ѹ бъдынѣ и прѣжде поѫшѫ охридскѫѧ землѧ и по сем сиѫ землѧ"

„При цар Анастасий българите започнаха да завладяват тази земя,като преминаха при Бдин, преди да потеглят за Охридската земя и по цялата тази земя (българската, търновската)."

— по Московския[13] — „при анастасїи цр҃и начашѫ блгаре поематї землѫ сїѫ прѣшедше ѹ бъдынѣ и прѣжде начаш поематї долнаѫ землѧ охридскаѫ и потомъ сиѧ землѧ въсѧ"

„При цар Анастасий българите започнаха да завземат тази земя, като преминаха при Бдин, преди да започнат да завземат долната земя Охридска и след нея цялата тази земя (българската, търновската)."

От сравнението на двата текста е ясно,че смислова разлика между тях няма. Отдавна е посочено, че нейният съставител не предава събития от легендарен характер, както са мислели първите ѝ издатели, а е заимствувал факти от хрониката на Зонара, която на свой ред преразказва Теофан Изповедник.[14] Явно е, че отклоненията от текста на Манасий са продиктувани от стремежа на преводача към по-пълно повествование и че вмъкнатото за Бдин, за Охрид и за останалата българска земя около Търново е взето от друго, неизвестно на науката ни съчинение.Тази констатация се подкрепя и от обстоятелството, че съществува дословен сръбски превод на Зонара и Теофан, включващ само имената на провинциите Илирик и Тракия, без варианта с Бдинската, Охридската и Търновската област.

Приписката се тълкува досега различно.[15] Приемана е като чисто механичен превод без особена стойност. Авторите пък, които я намират за достоверна, виждат в нея късна компилация, предаваща сведения за славянски нападения, други за прабългарски или нападения на двете групировки заедно. Подобни колебания не са оправдани напълно и на практика я елиминират като източник. Едва ли ще е правилно повече да се придържаме към убеждението, че в нея се третира отделно нападение, защото прякото значение на глагола поѥмати е „захващам", „улавям", „вземам", което в преносно значение е по-близко до „завладявам", „завземам", отколкото до „нападам". От друга страна, преводачът и респективно съставителят на приписката, като всички негови съвременници от XIV в., е имал съзнанието за славянската принадлежност на българите открай време и не ги е разграничавал при упоменаванията им в по-старите хроники като неславянски елемент, а е приемал всичко, което се разказвало от различните автори, като за един и същи народ. Ето защо, в стремежа си да не се отклонява от основното съдържание на превеждания текст, авторът на приписката я съставя така, че да ни представи най-общата последователност на овладяването на българските средновековни територии от „българите", т.е.славяните, изтъквайки че началото му е станало по време на византийския император Анастасий (491—518), а Бдин и неговият район като първи между всички останали области.

Гореизложените съображения ни позволяват да твърдим, че в периода на масовата славянска миграция на юг от Дунав — втората половина на VI до средата на VII в. — днешна Северозападна България е била заселена компактно със славяни. Върху нея, както и върху останалата част на Северна България според Теофан се настанило многочислено славянско население, за което същият пише следното: „κυριευσάντων δέ αὐτῶν καὶ τῶν παρακειμὲνων Σκλαβινῶν ἐθνῶν τάς λεγομένας ἑπτά γενεάς, τούς μέν Σέβερεις κατῴκισαν ἀπό τῆς ἔμπροσθεν κλεισούρας βερεγάβων ἐπί τά πρός ἀνατολήν μήρη, εἰς δέ τά μεσεμβρίαν καὶ δύσιν μεχρις 'Αβαρίας τάς ὑπολοίπους ἑπτά γεγεάς ὑπό πάκτον ὄντας".

Понеже този откъс засяга важни начални моменти от историята на нашия народ и държава, той е използуван многократно в различни изследвания и е послужил за основа на много спорове, които не са заглъхнали и досега . В дадения случай нас ни интересува първото изречение на откъса, което се тълкува ту като известие за „седем племена" с непознати на хрониста имена, ту като посочване на голям брой племена,сред които едното се е състояло от „седем рода",[16] а се намират и автори, които не правят особена разлика между род, коляно и племе, така както Теофан си служи с тези понятия. Те считат, че изразът е съставен под влиянието на „Географията" на Мойсей Хоренски, според която броят на славянските племена в Мизия и Дакия по времето на Аспаруховата война с Византия възлизал на 25.[17] Имахме вече възможността да изтъкнем, че между откъса на Теофан и диалог 110 на Псевдо-Кесарий съществува по-голяма близост отколкото с „Географията" на Хоренски, която съвсем елиминира предположението за влияние на арменския източник.[18] Тази близост може би е резултат от посредничеството на трети, неизвестен автор и от цялото им взаимопроникване фразата ἑπτά γευεάς е придобила нарицателна, даже прозвищна функция, което я отдалечава от всяко цифрово обозначение, както широко и настоятелно се използува напоследък.[19] Освен това в досегашните спорове за смисъла на този откъс никой не се е усъмнил в израза Σκλαβιυῶυ ἐνῶν, превеждан като „славянски племена", докато първото значение на съществителното ἔθνος е „тълпа", „стадо", „рояк".[20] Боейки се, че от директен превод ще се получи безсмислица, преводачи и изследвачи използуват второто значение — „народ", „племе", „род", считайки, че хронистът е употребил в двата израза близките по значение думи ἔυνος и γένοs от стилови съображения, за да избегне повторението.[21]

Според нашите наблюдения и сравнения на източника думата ἔθνογ е използувана в израза Σκλαβικῶν ἐθνῶν в първото ѝ значение — „тълпа". В подкрепа на това можем да изтъкнем следните доводи, които не са взети пред вид досега, а се изхождало само от филологически анализи и сравнения.

В периода на масовата славянска миграция на Балканския полуостров, както и във времето непосредствено преди нея, разпадането на родово-общинното землевладение е било повсеместно явление, водещо до пълното разкъсване на родовите и племенните връзки в славянското общество. Сред това общество, конструиращо се през VI и VII в. на нови социални и икономически принципи, на юг от Дунав са много по-редки случаите на запазването на старите племенни наименования,възникнали в някогашните обиталища на славяните на изток от Карпатите. Запазилите се племенни наименования в балканските области често се съпровождат с дублети у източните и западните славянски земи, което е резултат от същия процес на ломене и разпадане етническите формации на славяните от времето на родово-общинния строй.[22] При установяването им на юг, включително и в днешна Северозападна България, славяните формирали своите селски териториални общини предимно от членове, принадлежащи към различни родове и племена. В общественото устройство на това население взел голям превес класово-имущественият принцип, съгласно който в мирно време се избирали началниците на общините— стареите и кнезовете, а във военно — дружинниците и жупаните. Под действието на тази обективна закономерност в народонаселяването на нашите области се появили етнически наименования, отнасящи се за група общини и отразяващи предимно географско-териториални особености и признаци. От тук и толкова чудноватите понякога съвпадения в имената на различни по време, произход и езикова принадлежност етнически групировки. Поради същата причина под наименованието „тимочани", „моравяни" и подобните на тях не би следвало да се разбират новосформирани на юг от Дунав племена, защото това е несъвместимо с основната закономерност на етапа на развитието на славяните — разлагането на родовата община и родовите връзки. Крайният продукт на този разложителен процес е възникването на по-висшата етническа формация — народността, но в никакъв случай на подобни на нея или пък по-низшите форми — родове и колена. Онези славянски етнически формации, които се преселили на полуострова без чувствителни отломки, не са се запазили за дълго. Разложителният процес бързо ги е обхванал, поради което византийците почнали да губят точната ориентация за тях и предпочели да си служат с общото им етническо наименоване славяни, а населените от тях райони да наричат с производното славинии.

Подходим ли по този начин към цитирания откъс от произведението на Теофан, тогава директното значение на ἔθνος — „тълпа" и на ἐπτά γενεάς — „разнородци", в смисъл на хора от различни родове и племена, съвсем не объркват съдържанието му и го доближават до неговото конкретно-историческо значение. Възможен е според нас следният превод: „. . . . . . завладявайки (прабългарите ДМ) също така разположените там славянски тълпи, тъй наречените „разнородци", преселили северите от предната клисура на Верегава към източните области, а към южните и западните области до Авария поставили под договор останалите „разнородци". . .[23] Едва ли е необходимо да се примиряваме повече с тълкувания, според които използването на такива описателни и нарицателно-условни изрази у византийските хроници за периода VI—VII в. е в съответствие със слабите познания на техните автори за славянството. Това не са изрази, компенсиращи липсата на знания за предмета на изложението им, а фрази, които отразяват в максимално възможната степен стремежа на съставителите им да предадат вярно картината на постоянно изменящата се обществена и етническа структура на южните славяни. Неоснователно е също така да се вярва, че хронистът е знаел броят на „племената", населявали тогава днешна Северна България — „седем", а техните имена ще останат неизвестни.[24] Споменахме вече, че използването на общия етноним славяни и неговото производно славинии постепенно надделява както над донесените имена, така и над нововъзникналите по географски признак — „тимачани", „моравяни", „кучани", което пък от своя страна обяснява защо върху по-голямата част от територията на Северна България нямаме нито едно аналогично наименование по имената на реките Огоста, Искър, Вит, Янтра, въпреки че по техните долини през цялото средновековие е живяло славянско население. Нивелираща роля е изиграла и създадената в края на периода българска държава, която изместила локалните наименования и дори имената на такива големи и стари провинции като Мизия, Скития и други и наложила поданичеството като главен определител за етническата принадлежност на включените в нея славяни. Впрочем имената „моравяни", „тимочани" и „абодрити" научаваме от западен източник, датиращ от началото на IX в.[25], което свидетелствува за постъпателния характер на асимилационния процес и паралелното съществуване на тези наименования в по-отдалечените от центъра на държавата области, заедно с общодържавното име.

Решителният прелом в историята на Северозападна България е настъпил обаче с образуването на Първата българска държава през 680—681 г. Пряк резултат от военни действия, които се развили около ръкавите на Дунава, днешна Добруджа и Североизточна България, тази държава по стечение на обстоятелствата устроила своите средища в южната част от района на действията — Шуменско-Провадийското плато. Но още в хода на войната, а навярно и преди това, славянското население по двата бряга на Дунава, между Стара планина и Карпатите било въвлечено в антивизантийски политически съюз с прабългарите, който дал неизчерпаеми сили и здрава военна опора на новосъздадената държава. Разсъждавайки обаче върху нейния териториален обсег, В. Н. Златарски[26] се опита да свърже разказаното от Теофан и Никифор за събитията през 680—681 г. с данни, извлечени от някои материални паметници. Той преповтори с малки корекции изказаната още в началото на века от К. Шкорпил[27] хипотеза за съответствие в разположението на някои от землените укрепления в България, Влашко и Бесарабия с териториалния обхват на българската държава от началните векове на нейното съществуване. Критикувано още на времето си, гледището за пограничната функция на валовете в споменатите области се наложи като господствуващо в нашата буржоазна историография и има своите привърженици и до днес.[28] Въз основа на него се беше утвърдило схващането за западната погранична линия на Аспаруховата държава, която се определяше в няколко варианта: първоначална погранична линия, започваща от изхода на Искърския пролом при с. Кунино — Врачанско, и оттам по предполагаемото трасе на източния от трите западнобългарски вала до с. Габаре, откъдето по съществуващия вал, през землищата на с. Враняк, гр. Бяла Слатина, с. Търнак, гр. Кнежа достигала до хълма „Али баш" на дунавския бряг, източно от Островското пристанище. Малко по-късно, пак през Аспаруховото управление, граничната линия била изместена по-западно, като първоначално е вървяла по Врачанския балкан до р. Огоста, откъдето при с. Хайредин се отправяла по средния вал, достигащ до възвишението Килер баир, на 3—4 км западно от гр. Козлодуй.[29] По този начин почти половината от днешна Северозападна България не беше включена в пределите на Аспаруховата държава и макар че последното се свързваше с разгърналата се териториална офанзива на българските ханове от началото на VIII в., на практика се приемаше, че окончателното утвърждаване на западната държавна граница е станало едва през първата половина на IX в. с войните на Крум и Омуртаг против аварите и франките.[30]

Изказвани бяха и предположения за постепенното присъединяване на териториите на „тимочани" и „моравяни", на „браничевци" и „абодрити", за наличието на аварско владичество върху населяваните от тях области дори до времето на хан Крум.[31] Днес обаче съществува напълно аргументирано становище, че западната граница на българската държава още по времето на Аспарух е била установена далеч на запад от Островския и Хайрединския вал и че последните са само звена от единна система за ешелонирана отбрана на централната част на държавата ни срещу проникващ от тази посока противник.[32] Но възниква и законният въпрос, дали в централните райони на доста обширната Аспарухова държава — от Железните врати и Банат до Днепър и от Балкана до Карпатите, не са се разположили само прабългарите, а зад линията на Островския вал да са останали само славяни, чиято територия е образувала една от първите славинии. Опит за утвърдителен отговор в този смисъл досега е направил само П. Коледаров,[33] който счита Островския вал за разграничителна линия между двата етноса. Неговото мнение обаче е в контекст със схващането на вала като гранично-маркировъчна линия, отделяща славяните от Аспаруховата държава, нещо, което не съответствува на най-новите разработки за нейния териториален обхват. И според наше разбиране ще бъде пресилено да се приеме, че на изток от Островския вал са останали само северите, а другото славянско население е било придвижено изцяло на запад от вала, колкото и примамлива да е подобна хипотеза със своето външно съответствие на Теофановия разказ.[34] Такова придвижване ще да е извършила само оная част от териториално-общинните обединения (княжества), която е била военизирана в условията на водената срещу византийците война, какъвто е случаят с организацията и действията на славяните около Солун малко по-късно, начело с князете Хацон и Прабънд.[35] Славянското население от централните райони на Аспарухова България като земеделско по поминък е било необходимо за снабдяването на прабългарските дружини със селскостопанска продукция, понеже те като повечето номади от азиатски произход са се снабдявали с храни от покореното или съюзното селско население.[36] Пресилено е също така ако се твърди, че на юг от Дунава е имало територия, населена компактно и само с прабългари. Това не е характерно не само за тях, но и изобщо за всички номадски народи след IV в. особено за тези, които са се установявали в Източна и Централна Европа. Но обратното положение, че вън от областта, заключена между Островския вал, Дунава, Черно море и Стара планина, Аспарухови българи не е имало до началото на IX в. е по-вярното. Като водеща първоначално етническа групировка в държавата прабългарите са наложили заеманата от тях територия като първостепенна и стратегически по-важна и затова са я защитили със землени укрепления съгласно по-ранншата им практика и традиции,възприети още в обиталищата им на изток от дунавските ръкави. И за да завършим по този въпрос, ще подчертаем, че в указанията на Теофан и Никифор за придвижване на славяни към граничните с Византия и Авария области не бива да се търси нищо повече от движение на военизирано славянско население, а не повсеместна колонизация. Сведенията на двамата хронисти ни очертават по същество политически отношения между двата етноса, които в цялостен аспект са миролюбиви и съюзни, насочени с действията си срещу общ противник. За последното има достатъчно сведения и в други източници и дали техният съюз е бил равноправен във всички отношения или не, това не е най-важното. Главното в него са били военните задължения като най-пряк израз на подчинение към върховната власт в държавата. Явно славянското население, което започнало да се настанява в земите на днешна Северозападна България още в началото на VI в., променяйки обществената структура на бившата византийска провинция Крайбрежна Дакия и участвувайки в събитията през 680—681 г. най-активно, е допринесло за полагането на основите и по-сетнешното утвърждаване на Първата българска държава.

Развитието на нашата област в пределите на българската държава бележи подем още от началото на нейното съществуване. Той се дължал на първо място на увеличения стабилитет срещу външни нашествия, а това от своя страна се отразило благоприятно на земеделието и занаятите. Повишеният икономически потенциал на областта ускорил и процеса на феодализацията на собствеността. За основа на обществената уредба обаче продължила да служи славянската териториално-общинна система. Тя показала особена устойчивост и макар да отстъпвала пред развиващите се феодални отношения, запазила своето първенствуващо положение до края на Ранното средновековие. Въпреки това феодалните икономически, юридически и морални норми си пробивали път и налагали своя отпечатък върху цялостното развитие на региона. Из средата на старейте, кнезовете и жупаните се сформирала новата класа на болярите. Те разпростирали все повече своите права над общините, заграбвали поземлени участъци от тях и превръщали членовете им в зависимо или полузависимо население.

От някогашната провинциална уредба на Крайбрежна Дакия не е било запазено нищо и може би само географската обособеност на някогашната ѝ територия е благоприятствувала тя да се запази като ядро на една обширна административна област в българската средновековна държава. Главният град на провинцията, Рациария, е бил забравен много преди идването на прабългарите и не изиграл никаква роля в толкова важните и съдбовни събития през 680—681 г. Намаляла след тези събития и ролята на малките градчета и крепости по Дунава и във вътрешността, понеже не съответствували на нападателната стратегия и тактика на българската войска. Само укрепленията по Старопланинските проходи и клисури ще да са били обект на внимание през първите 100 — 120 години до завладяването на Сердикийската област от хан Крум. Но едва ли бихме могли да говорим за миналото на днешните ни северозападни области, ако в него нямаше нещо свързващо, характерно и обособено.

Ние видяхме, че още с учредяването на държавата те попадат във важен стратегически рубеж, където първите ханове създават ешелонирана отбранителна линия, предоставена за охрана на славянско военизирано население. Освен това, като следствие от схващането за триделното устройство на държавата у прабългарите — център, лява (източна) и дясна (западна) страна,[37] твърде вероятно е, че земите на запад от Островския вал, като прилежащи на центъра, да са образували една от първите военно-административни области на държавата. Науката ни не разполага с преки изворни данни за толкова ранно членение на българските държавни територии, но по съображения от косвеноисторически характер това е твърде приемливо.

Пак по силата на подобен начин на разсъждения ние констатираме, че през VIII и в началото на IX в. в нашия регион се издига нов стопански и военно-административен център. Трудно е да се посочат със сигурност факторите, които са определили този център да бъде една от предишните римски крепости по Дунава — Бонония, но не е невъзможно те да бъдат доловени поне отчасти по оная конкретно историческа обстановка от първите векове след създаването на Аспаруховата държава. Така например известно ни е, че през римската и ранновизантийската епохи Бонония е имала второстепенно значение в областта, че е претърпяла неколкократни опожарявания от хуни и авари и че не е била пощадена при една от последните ударни вълни на аварославянските нападения от 582 до 586 г.[38] Но изглежда че „здравите" стени на крепостта, разположена сред естествено защитената блатиста местност, са устояли и на това нападение. Както е било и друг път преди това тя отново е приютила оцелялата част от жителите си, а животът в нея не е бил прекъснат, подобно на друга още по-силна крепост на Дунава — Дуросторум.[39] На второ място, равнинно-блатистата околност на Бонония е благоприятствувала както за ранното заселване на славяните в нея, за което изтъкнахме достатъчно аргументи в началото на статията, така и за тяхната по-голяма численост и гъстота на заселване. Това е спомогнало за по-бързото възникване на новия производствен, стопански и търговски хинтерланд на Бонония, отколкото към която и да било друга разрушена крепост или опожарен град на Дунава или във вътрешността. Последното важи най-вече за бившето седалище на областта — Рациария, която не се е ползувала от подобни преимущества на ландшафта. Като прибавим към всичко казано и това, че по времето на масовата славянска миграция Бонония и областта ѝ са били мястото, откъдето славянските дружини са се отправяли на юг, югозапад и на изток ние можем да схванем, защо именно тя оцелява сред всички останали около нея и продължила съществуването си през средновековието.

Разбира се, изложеното са само предпоставки, даващи известни преимущества на Бонония, между които не без значение е и това, че тя е била най-близко до бившия център на провинцията — Рациария, та след неговото западане и разрушаване тя е могла да възстанови бързо връзките си със старата пътна мрежа на полуострова.[40] Решаващо условие за издигането на Бонония като седалище на новата област се оказало съживяването на стопанския живот и търговията по р. Дунав. Една от най-големите водни артерии на Европа, Дунавът е играл важна роля в това отношение през всички времена. Дори в епохата на хунските нашествия по крайдунавските градове и пристанища се намирали тържища, на които варвари и византийци разменяли занаятчийски произведения, селскостопански продукти, кожи и роби.[41] Няма съмнение, че още в първите десетилетия от основаването на българската държава, която се разпростряла по двете страни на реката на протежение повече от 650—700 км, Дунавът е започнал да играе своята роля на търговски път. За това свидетелствува през малко по-късно време древноруската „Повесть временных лат", където киевският княз Светослав Олгович отвръща на увещанията на болната си майка и на болярите да не предприема нов поход с думите: „. . . Рече Святослав къ матери своеи и бояром своимъ; не любо ми есть в Киеве быти, хощу жити в Переславцѣ на Дунай, яко то есть среди земля моея, яко ту вся благая моя сходятся: от Грекъ паволоки и злато, и вино, и овощь, из Угръ кони и сребро, из Руси скора и воскъ, и мед, и челядь." Преди около две десетилетия румънски археолози разкриха останките от един пристан върху остров Пъкуюл-луй-соаре, отстоящ на 20 км от Силистра по течението на реката. В годините на Омуртаговото управление той е бил укрепен със здрави стени, а във вътрешността му изградени каменни постройки. По всичко можем да заключим, че не само по Долни Дунав е имало пристанища-тържища като Преславец, а и в останалата му част, понеже стоки пристигали и от западните съседи на българската държава — „. . из Угръ кони и сребро . . .". Посочените по-горе преимущества от стопански характер и географското разположение на Бонония я поставят между първите пунктове от подобен род, издигнали се като стопански и търговски средища през ранното средновековие.[42]

Ние не разполагаме с преки изворни данни, които да ни посочват кога и от кой владетел е била избрана античната крепост за седалище на областта, докъде се е простирала неговата власт първоначално, така както и цялостното административно устройство на Първата българска държава не е засвидетелствувано в подробности от източниците. Напоследък по откъслечните данни от първобългарските надписи, по отделните споменавания на длъжностни лица в хрониките, в преписката на папа Николай I по допитванията с българите и Апокрифната българска летопис от края на XI в. Ив. Венедиков и П. Петров успяха да очертаят само скелета на ранната българска администрация.[43] Българските държавни институции са изминали през Ранното средновековие отделни етапи на развитие в зависимост от териториалното разширение на държавата и социално-класовото съзряване на обществото. Ние изтъкнахме, че още в първите години на съществуването на нашата средновековна държава днешните северозападни земи се озовали в непосредствен допир с централната ѝ област, но дали по същото време Бонония е станала военно-административно седалище, това засега може да се приема само като хипотеза. В миналото Д. Цухлев заедно с други историци преди него използува една силна ретроспекция, като на основата на споменаването на Бдинската хора в паметници от XIII в. допусна, че тя отговаря и е продължение на единия от 10-те комитата, които се разбунтували срещу покръстването на България от княз Борис.[44] По същество това не навреди с нищо на научното историческо търсене и се наложи в историческата книжнина. Ако изхождаме от изследването на Ив. Венедиков, който заключава, че провинциалната уредба на българската държава е добила завършен вид не по-рано от времето на Омуртаг,[45] ще следва да приемем, че и административният център на земите между Морава и Вит е бил вече утвърден по това време. Така или иначе, със или без оторизирано от хана лице или пък само като седалище на съюзна славянска дружина, съблюдаваща за действията на авари и франки по Дунава и западните райони на държавата, Бонония е привлякла върху себе си вниманието на новите си господари много по-рано от времето на Омуртаг.

Освен изтъкнатите предпоставки и преимущества от икономическо и социално-политическо естество в подкрепа на това предположение говори възникването и налагането на средновековното наименование на бившата римска крепост — БЪДЫНЬ (бдинь). Само по себе си то е преминало през дълга еволюция и използването му за едно или друго историческо заключение предполага по-задълбочено историческо осмисляне неговата етимология, а не само езиково-семантични анализи. Ние сме далеч от мисълта, че това наименование е резултат на държавен акт, но смятаме, че то се е утвърдило през времето на българската държава и този факт не се нуждае от доказателства. По принцип появата и налагането му е следствие от етнико-езиковите промени в състава на жителите на Бонония и нейната околност. Понеже те не са станали отведнъж, то и еволюцията на селищното наименование но Бонония към Бъдынъ не е била кратковременна. Последното е засвидетелствувано с формата БЪДЫНЬ (бъдынь) едва от втората половина на XI в.[46], та е трудно да се определят с точност параметрите на тая еволюция. Логично е да допуснем, че е възникнало едновременно с трайното заселване на славяните в околностите на Бонония, за което изтъкнахме, че е станало преди всички други области на полуострова. Освен това прабългарите не са ни оставили нито едно сигурно селищно наименование и даже името на столицата на създадената от тях държава е от славянски произход—Плиска=Псков=Плескау. Това подсилва гледището, че славянските селищни наименования са били в широка употреба по нашите земи при появата на прабългарите на юг от Дунава.

Етимологията на старобългарското БЪДЫНЬ, БДИНЬ (бъдынь, бдынь,), както и на по-сетнешната му форма ВИДИН са едни от най-обсъжданите между учените-историци и езиковеди.[47] Тук не е необходимо подробното изреждане на всички мнения, а само на по-важните от тях. Едни автори отдават горното наименование изключително на народната етимология от чисто славянска, респективно старобългарска говорна основа, считайки, че е произлязло от глагола бъдѣти — „бдя", „пазя". „Нашите предци . . . са мислели, че защитниците на тая наистина силна крепост, винаги са „бдели" да я „пазят"— пише големият български езиковед от миналото Ст. Младенов.[48] Друго гледище, изказано в най-ново време съвсем плахо и неуверено, допуска известен паралелизъм между Бъдынь (Бдинь) и Видин през българското средновековие.[49] Но то не може да се смята за напълно самостоятелно, защото извежда и двете форми от античните наименования Бонония и Виндимиола (βίνδιμίλα), допускайки, че последното се отнася за квартал на Бонония или близка до нея крепост.

Най-ранното по време обяснение за произхода на името бъдынь, впоследствие възприето и доразвито от много изследователи е това на К. Иречек.[50] Той го свързва с най-обикновеното преобразуване на заварените тракийски и латински наименования на географски обекти по целия Балкански полуостров „според звуковите закони"[51] на езика на славяните. В случая Бонония с повтарящите се в средата съгласни -n-n- е претърпяло дисимилация (разподобяване) на същите, като първата от тях преминала в звука „д". При последвалото изясняване на носовите гласни ѫ и ѧ и замяната им с Ъ е Ь се получила формата БЪДЫНЬ (бъдынь). Още Иречек приведе обилни сравнения с подобни имена на градове от всички краища на полуострова, с което тезата му доби външна убедителност — Colonia=Kolin (чех), Scardona — Скрадин, Albona — Лабин, и други.

Опитите да се установи чисто славянска основа на Бъдин (Бдин) показват колко е незадоволителна континюитивната етимология. Освен това дисимилацията на „n" в „д" или „л" има по-убедителни примери в други, неславянски езици — италианския и маджарския, което изолира езиковите факти от конкретно-историческата среда и техните етнически притежатели. По-неудовлетворяващо за нас е обстоятелството, че докато никое от останалите средновековни наименования на градове, фонемизиращи антични имена, няма дублети,[52] нашето наименование има — с. БЪДИНО (бъдино) от Рилската грамота на Иван Шишман.[53] Невъзможно е Бъдино да е произлязло от Бъдынъ, защото са в отдалечени райони, при съвсем различен ландшафт, а и като селища са съвсем различни: едното е укрепен град, а другото е полупланинско село. Семантиката на атичното име Бонония = „здрава", „силна" крепост, също не позволява да се предположи, че това име е могло да се приложи към някакво неукрепено антично селище, което по самостоятелен път да е породило формата Бъдѝно. Явно е, че двете средновековни наименования Бъдынь и Бъдѝно имат обща основа, но не са възникнали чрез обикновената фонемизация на заварените антични имена. От казаното обаче не следва, че трябва да се върнем на етимологията от глагола бъдѣти. Това би означавало да се примирим с нейната разтеглива и съвсем отвлечена иносказателност. В случая се касае за етимология на основата на мнимия превод, която няма нищо общо с фонемизирането на латинската форма Бонония. Главният белег, който се наложил в съзнанието на заселилите се в района на Бонония славяни и залегнал в смисъла на названието Бдынь е бил свързан с качествата на нейните крепостни съоръжения. Предишните изследователи не са могли да го имат пред вид, защото е станал известен едва след извършените напоследък археологически и теренни проучвания на нейна територия. По същество той е присъщ на крепостното строителство в почти цялата провинция Крайбрежна Дакия.[54] Става въпрос за най-характерното във всяка крепост изобщо — кулите, тяхната форма, обеми, брой и разположение по линията на крепостния зид и т. н. Наред с тези качества и различните военнотактически предимства кулите са били предназначени да респектират противника и да действуват върху него психологически. От споменатите изследвания е известно, че Бонония е имала 7 кули, а Кастра Мартис освен ъгловите кули на квадрибургия е имала още 5 кули към разширението на крепостта. В основата си всички тези кули са били доста кръгли,а на Бонония във височина са били полигонални (осмостранни).Те са имали дебели стени (3,40 m), градени от дялани варовикови блокове и са достигнали до 20 м ширина и не по-малко от 15 м височина и на фона на равнинната местност силуетите им са били доста внушителни. Действително ние не знаем в какво състояние са ги намерили славяните при заселването им в околността,но приемайки, че това е станало още в началното десетилетие на VI в., то естествено е, че до 586 година е имало достатъчно време да изпитат ефекта от монументалността на тези съоръжения. Но в ранната епоха на присъствието им в придунавската област славяните не са притежавали словно покритие за подобни възприятия, защото в древните им обиталища на север от Дунава и Карпатите те не са познавали строителството на каменни крепости. Дървено-землените укрепления с палисади и наблюдателници при входовете са били съвсем различно нещо от полигоналните и кръгли каменни кули на отсамдунавските крепости. Гръцката заемка „пирг" — „πύργος" е засвидетелствувана книжовно едва през XIII в. и е трудно да се приеме използването ѝ в говоримата реч, а персийската „кула" е проникнала във всички балкански езици чрез посредничеството на турския език през XIV в.[55] Законната реакция на ранния славянски говор в този случай ще да е била пренасянето на словни форми и наименования от предметите на бита, от окръжаващата природа и действителност, т. е. съставяне на мним превод за основния характерен белег на крепостта Бонония — нейните кули. Добре известно е, че в бита на ранните славяни са били използувани широко дървените съдове с цилиндрична или пресеченоконична форма — каци, бъчви, които и до днес носят най-различни диалектни наименования. Едно от тях — „бадън „бадънь", записано и в речника на Ст. Младенов[56] съвпада напълно по своя фонетичен строеж с първоначалното средновековно произношение на бъдынь.

За разлика от етимологията на Иречек гореизведената не изисква непосредствен езиков контакт на славяните със завареното население в областта. За нея е необходима обаче добрата съхраненост на крепостните съоръжения на Бонония, което на свой ред е свързано с ранното им присъствие в околността. Освен това известен хронологически паралелизъм между старото и нововъзникналото наименование е неизбежен. Последното ще да се е наложило едва след образуването на българската държава, когато остатъците от старото балканско население изчезнали напълно. Тук отново възниква въпросът за дублетата БЪДИНО. Докато в предишния случай възникването ѝ от антично наименование на малко, неукрепено селище се оказа невъзможно, то условията, определили етимологията на БЪДЫНЬ като мним превод на представата за каменна кула у първите славянски заселници по нашите земи, са напълно приложими и за неговата дублета. Малки укрепления и единични кули били издигнати на много места у нас през късната античност, особено в полупланинските райони. Навярно и около с. БЪДИНО е имало подобно съоръжение, така както и името на родопската крепост БЕДЕН ще да е възникнало по същия начин.

Утвърждаването на селищното име БЪДЫНЬ е резултат от налагането на славянския етнически компонент в крепостта и нейния район и едва ли този процес е продължил чак до времето на Омуртаг, когато същата става седалище на комитат. За това е било напълно достатъчно присъствието на военизиран славянски отряд, начело с дружинник още от годините на Аспаруховото управление и през последвалите няколко десетилетия на VIII в. Последвалата история на БЪДЫНЬ, заедно с историята на днешните ни северозападни земи е история на Бдинския комитат и по-сетнешното Бдинско феодално владение и царство. По същество това е тема по-различна от настоящата и ще бъде обект на наши бъдещи публикации.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Ников, Петър.* Съдбата на северозападните български земи през средните векове. — Бълг. ист. биб. 1930. Т. I., с. 96—153. *Същият.* История на Видинското княжество до 1323 г. — Год. Соф. у-тет. Ист.-фил. ф-тет. № 28 (8), 1922, с. 1—16.

[2] *Ников, Петър.* Съдбата на северозападните . . . с. 96.

[3] *Бешевлиев, Веселин.* Рецензия върху XII-те Congrès international des Etudes Byzantines. Ochride, 1961 — Изв. арх. инст., № 25, 1962, с. 239—242.

[4] *Златарски, Васил.* История на българската държава през средните векове. Т. I/1. С., 1970, с. 39—53. *Същият.* Образуване на българската народност. — Бълг. ист. биб. 1928, № 1. с. 75—80. *Дринов Марин.* Поглед върху произхождението на българския народ. — В: Избрани съчинения. Т. I, С., 1971, с. 45—58; *Мутафчиев, Петър.* История на българския народ. С., 1943, с. 56—63, 80 и сл.

[5] *Дринов, Марин.* Заселение Балканского полуострова славянами. — В: Избрани съчинения. Т. I, С., 1971, с. 278—317. *Златарски , Васил.* История . . . с. 39—53. *Ангелов, Димитър.* Образуване на българската народност С., 1971, с. 136—153. *Петров, Петър.* История на България, Т. 2, С., 1981, с. 34—42. *Същият.* Образуване на българската държава. С., 1981, с. 33—64.

[6] *Велков, Велизар.* Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, с. 74—79.

[7] Пак там, с. 74. Извори за българската история. Т.III. Гръцки извори. Т. II, С., 1959, с. 289—299.

[8] *Ангелов, Димитър.* История на Византия. Ч. I. С., 1973, с. 44—48.

[9] *Петров, Петър.* Образуване на българската държава . . . с. 84—86. *Брайчевский, М. Ю.* К истории расселения славян на византийских землях. — Виз. врем. № 19, 1961, с. 126—127, 135—137. *Ангелов, Димитър.* Към въпроса за разложението на робовладелските отношения в Източната римска империя. В: Марин Дринов. С., 1960, с. 261—270.

[10] Литература за ранни славянски поселвания е посочена у *Дуйчев, Иван.* Балканският югоизток през първата половина на VI в. В: Българско средновековие. С., 1972, с. 11—15, инд. 1—3. *Петров, Петър.* Образуване на българската държава . . . с. 49—51.

[11] По-подробно изложение върху тези сведения сме дали в съобщението ни „Ранните славянски поселвания в придунавските области на Балканския полуостров“ в В: България 1300. Институции и държавна традиция. Съобщения на Трети конгрес на Бълг. ист. дружество — 3—5 окт. 1981. Т. 2 (под печат).

[12] *Дуйчев, Иван.* Летописта на Константин Манасий. С., 1963, с. 206.

[13] *Гудев, П. Т.* Българският ръкопис във Ватикана. — Сб. НУ, № 4, 1891, с. 327 — паралелен текст на准 приписката в двата преписа.

[14] *Иречек, Константин.* История на българите. С., 1978, с. 104, инд. 30

[15] Пръв използува приписката в полза на славянските преселвания *Дринов, Марин.* Поглед върху произхождението . . . с. 69, инд. 28. След забележката на Иречек повечето автори избягват да си служат с нея. *Златарски, Васил.* Цит. съч., с. 39—53. *Бурмов, Александър.* Въпроси из историята на прабългарите. — В: Избрани произведения. Т. I, С., 1968, с. 60—61. За съвместно нападение на славяни и прабългари по времето на император Анастасий пише *Ангелов, Димитър.* Образуването на българската народност . . . с. 111—113, но без да се позовава на приписката.

[16] Подробности за тези мнения у *Петров, Петър.* Цит. съч., с. 257—258, инд. 73—74.

[17] *Дринов, Марин.* Заселение . . . с. 341—342, използува неточен превод на Мойсей Хоренски. *Дуйчев, Иван.* Обединението на славянските племена в Мизия през VII в. — В: Българско средновековие. С., 1972, с. 83—84.

[18] Вж. тук инд. 11.

[19] *Петров, Петър.* Цит. съч., с. 229—230.

[20] Старогръцко-български речник. С., 1943, с. 218.

[21] *Петров, Петър.* Цит. съч., с. 228.

[22] *Дринов, Марин.* Поглед върху произхождението . . . с. 70, добавка към инд. 28. Изразява резерви за връзката на племената с дублиращи се имена поради принадлежността им към разни езиково-слазянски групи в ново време. Макар езиковото деление на славяните да е започнало още в прародината им, техните говори си останали еднородни през ранното средновековие. Освен това селищните дублети и племенните дублети са различни неща.

[23] Тук ние отнасяме израза ὑπὸ πάκτον ὄντας като пояснение на τὰς ὑπολοίπους ἑπτὰ γενεάς. Изяснено е достатъчно убедително, че глаголът κατώκιζω у Теофан е употребен в смисъл на преселване на население с определени задължения — *Петров, Петър.* Цит. съч., с. 232.

[24] На това противоречие първа обръща внимание *Цанкова-Петкова, Геновева.* Бележки към началния период от историята на българската държава. — Изв. инст. бълг. истор. № 5, 1954, с. 1954, с. 325—327.

[25] Извори за историята на България. Т. VII. Латински извори. Т. II, С., 1960, с. 34 и сл. *Гюзелев, Васил*, Баварският географ и някои въпроси на българската история през първата половина на IX в. — Год. Соф. у-тет., Фил.-ист. ф-тет., 1964, № 3, с. 283—284.

[26] *Златарски, Васил.* История. . . . Т. I/1, с. 210.

[27] *Шкорпил, Карел.* Окъпы и земльяныя укрепления Болгарии. — В: Абоба—Плиска. Изв. рус. арх. инст. в Константинополье, № 10, 1905, с. 503—543.

[28] *Станчев, Станчо.* Проучване на валовете в България. — Муз. пам. култ. 1963, № 2, с. 7—13. *Александров, Георги.* Приноси към средновековното минало на Северозападна България. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980. Докато първият автор се резервира за пограничната функция на валовете в Добруджа, то вторият се изказва най-неудачно за такава функция на западнобългарските валове. Това гледище е отхвърлено още от *Добревски, Симеон.* Укрепване на родината през вековете. — Воен. инж. биб., 1933—34, № 5—6, с. 45. Към почти пълна ревизия на гледището за пограничната функция на валовете се стремят *Рашев, Рашо.* Землената укрепителна система на Първото българско царство. — В: Плиска—Преслав, Т. 2, С., 1981 и *Петров, Петър.* Цит. съч., с. 240—248.

[29] *Златарски, Васил.* Цит. съч., с. 210.

[30] *Цухлев, Димитър.* История на града Видин и неговата околност. С., 1932, с. 73. Сходно становище изразява и *Гюзелев, Васил.* Цит. съч., с. 283—284.

[31] За постепенното разширяване на българската държава на запад от линията на Хайрединския вал се изказал най-напред *Златарски , Васил*, Цит. съч., с. 214, инд. 12; с. 253—254. *Цухлев, Димитър.* Цит. съч., с. 68—73. *Ангелов, Димитър.* Цит. съч., с. 216.

[32] *Петров, Петър.* Цит. съч., с. 224—225, 245—246, инд. 115 и 116.

[33] *Коледаров, Петър.* Политическа география на средновековната българска държава. Ч. I. С., 1979, с. 14.

[34] *Петров, Петър.* Цит. съч., с. 231—236.

[35] Много съвременни автори не дооценяват териториалната селска община като социално-политическа единица. По този въпрос вж. *Бибиков, С. Н.* Ленинские идеи в археологической науке. — Сов. археология, 1981, № 4, с. 283 и посочените там произведения на В. И. Ленин.

[36] *Плетнева, Светлана.* Закономерности развития кочевнических обществ в эпоху Средневековья. — Вопр. ист., 1981, № 6, с.56.

[37] *Венедиков, Иван.* Военното и административно устройство на България през IX—X в. С., 1979, с. 23—24, 27, 32—37. *Петров, Петър.* Цит. съч., с. 237 и сл.

[38] Вж. тук, инд. 6 и 7.

[39] За оцеляването на Бонония от варварските нашествия през VI—VII в. се изказва напоследък *Бешевлиев, Веселин.* Цит. съч., с. 240—241. За Дуросторум вж. *Мутафчиев, Петър.* Съдбините на средновековния Дръстър. — В: Избрани произведения. Т. II, С., 1973, с. 28—30. За новите му проучвания вж. *Ангелова, Стефка.* Крепостната стена на Дуросторум — Дръстър-Силистра. — Археология, 1973, № 3, с. 83—93.

[40] *Бешевлиев, Веселин.* Цит. съч., с. 240. Отрицателно мнение за съхраняването на античната пътна мрежа през средновековието.

[41] Гръцки извори за българската история. Т. I, С., 1954, с. 102 и сл.; 126—127 и сл.

[42] За активизирането на търговията през Първата българска държава,
най-вече през началните десетилетия свидетелствуват сключените търговски
договори от Тервел и Теодосий III в 716 г. и между Омуртаг и Лъв V Арменец
от 815 г. За известието в „Повесть тременных лет“ вж. „Полное собрание русских
летописей“, т. 26, М—Л., 1959, с. 19. В Лаврентиевската летопис, Пол. собр.
р. л-сей, т. 1, Ленинград, с. 67 пред „из Угръ“ е вмъкнато „из Щехъ же“, т.е.
„от Чехия“. Строежите на о. Пъкуюл-луй-соаре все по-настоятелно се свързват
в нашата литература с Омуртаговия „преславен дом на Дунава“. *Миятев,*
Кръстю. Архитектурата на Средновековна България. С., 1965, с. 45—47. *Бо-*
жилов, Иван. Културата Дриду и Първото българско царство. — Ист. преглед,
1970, № 4, с. 118. *Кузев, Александър.* Приноси към историята на средновеков-
ните крепости по Долния Дунав. — Изв. нар. муз. Варна, № 5 (20), 1969, с.
137—138. Що се отнася до наименованието на този средновековен център мне-
нията са учудващо противоречиви. Подробно за тях у *Кузев, Александър.* За
имената на средновековната крепост на дунавския остров Пъкуюл-луй-соаре. —
Изв. нар. музей—Варна. № 13 (18), 1977, с. 57—68. Същият приема, че това

е споменатата от времето на цар Симеон Мундрага. У него е открит въпросът, защо строителят на същата — хан Омуртаг не е споменал това име в надписа а е употребено безличното „υπερφημον“ οικον“— „преславен дом“? Освен това още *Успенский, Фӧдор.* Историко-археологическое значение Абобы и ее окресностей. В: Абоба—Плиска, с. 6—9 и в Расскопки в Преславе. — Изв. рус. арх. и-та в К-лье, № 13, 1908, с. 335—340, посочи, че този израз е превод на старославянското, респ. старобългарското „преславен“, откъдето идват и аналогичните селищни наименования в средновековна България (Велики Преслав и Малък Преслав) и в древна Русия (Переяславль на Днепър и Переяславль-Залеский във Владимирската област). Поради това локализацията на Малък Преслав със стоежите на Пъкуюл-луй-соаре не е чак толкова невъзможна, особено ако се съобразим, че е заложена и в епитета υπερφημον на Омуртаговия надпис. За търговската роля на Малък Преслав в района на Долния Дунав се е изказала преди около 25 години *Тъпкова-Заимова, Василка.* Крепости и укрепени градове през Първото българско царство. — Воен. ист. сб., 1956, № 3, с. 42

[43] Вж. тук инд. 37.

[44] *Цухлев, Димитър.* Цит. съч., с. 74.

[45] *Венедиков, Иван.* Цит. съч., с. 96.

[46] *Sreznevckij. V. I.* Slavjanskij prevod chroniki Simeona Logoteta. London, 1971, с. 159.

[47] *Иречек, Константин.* Цит. съч., с. 123. *Шишманов, Иван.* Принос към българската народна етимология. — СбНУ, № 9, 1899, с. 575—583. *Младенов, Стефан.* Имената на седем български столнини. — Бълг. мисъл, 1927, № 7/8, с. 491—492. *Романски, Стоян.* Имената на два крайдунавски града: 1. Видин. 2. Силистра. В: Любомир Милетич, С., 1933, с. 654—656. *Миков, Васил.* Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943, с.,70. *Георгиев, Владимир.* Въпроси на българската етимология. С., 1958, с. 60—61.

[48] *Младенов, Стефан.* Цит. съч., с. 492.

[49] Извори за българската история. Т. III. Гръцки извори. Т. II. С., 1959, с. 167, инд. 1. (Бележките са на ак. Д. Дечев). Полският славист Йежи Русек обосновава това гледище на българска основа, приемайки появата на формата Видин през XIV в., като паралелна Бдинь. В местните книжовни паметници този паралелизъм не е засвидетелстван. Русек извежда този паралелизъм от „романска“ основа, което е анахронизъм за нашето средновековие. Studia indoevropejskie Drukarina Universitetu Jagellonskego w Krakówe. Warsowe, 1978, kn. 4.

[50] *Иречек, Константин.* Цит. съч., с. 123.

[51] Пак там.

[52] Тук не третираме дублетите с лични имена на живи същества и хора. Такива има градът Дръстър с комита Дръстър (Δρίστρον κομίτου) от Наръшкия надпис. *Иванов, Йордан.* Български старини из Македония. С. 1970, с. 18; Също Средец със Средко. Те са на съвсем друга основа, а не на фонемизирането на античните наименования.

[53] *Иванов, Йордан.* Цит. съч., с. 597. Селото съществува и днес — с. Бадино между Радомир и Станке Димитрово.

[54] *Атанасова, Йордана.* Круглые и полигоналные башни в Dacia Ripensis. — Tracia, III, 1974, с. 337, obr. 1. Le quadriburgium de la Fortresse Castra Martis en Dacia Ripensis. — Actes du IX-те congrès international D' etudes sur les frontières rommaines. Bucuresti, 1974, fig. 1. Pl. 38.

[55] Засвидетелстваните в паметници от XIV в. ныръ и стлътпъ са пак книжовни калки от ныркати= пъхам, скривам, укривам и стлъати =изкачвам. Едновременната им употреба с чуждицата „пирг“ сочи на все още неизбистрената терминология за каменните крепости и кули в среднобългарския книжовен език. Явно е, че в старобългарския и особено в ранните славянски говори е имало голямо разнообразие на подражателни наименования (калки) за тези съоръжения, но дума с директен смисъл досега не е засвидетелствувана.

[56] *Младенов, Стефан.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. С. 1941.

ИЗ ИСТОРИИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ БОЛГАРИИ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Выло Вылов

Резюме

Отмечая исторический аспект региона, автор подчеркивает, что, в основном, объектом его статьи являются нынешние северо-западные области Болгарии, которые до середины XIII века представляли собой центральную часть болгарского средневекового государства. Они относятся к территориям, самым тесным образом связанным с признаками и зародышными явлениями нового для данной эпохи феодального способа производства. Указано, что эти земли находятся в регионе, связанном с ранними поселениями славян в Подунавье, а равнинно-болотистая местность близ античной крепости Бонония (Средневек. БЪДЫНЬ) и есть место, где еще в начале IV века осели славяне. Далее автор излагает мнение, что още в ходе войны между Аспарухом и Константином IV-ым славянское население этих областей было вовлечено в антивизантийскую коалицию, и вместе с территорией, на которой оно обитало, было включено в пределы утвержденного мирным договором в 681 году государства. Автор останавливается на отношениях между славянами и праболгарами, в связи с чем выражает различное от доныне принятого мнения о Теофановых „семи племенах“, о самостоятельной этнической территории праболгар, о роли западно-болгарских земляных насыпей и т. д.

В последней части работы излагаются предпосылки и факторы, превратившие античную Бононию — вероятно в первые десетилетия VIII-ого века — в центр региона. В связи с этим рассмотрен и вопрос о возникновении его славянского, соответственно древнеболгарского наименования — БЪДЫНЬ.

В заключительной части работы отмечается, что история северо-западных болгарских земель в бо̀льшей части переплетается с прошлым Быдинского комитата и более позднего феодального владения и царства, что создает возможность и условия для дальнейших разработок и исследований.

IN THE HISTORY OF NORTH-WEST BULGARIA DURING THE EARLY MIDDLE AGES

Valo Valov

Summary

Noting the historical aspect of the region, the author emphasises that a main subject of his article are the north-west areas of Bulgaria of today, which up to the middle of the XIII th c. were a central part of the Bulgarian medieval state. They are included in the territories, most directly concerned with the manifestations and the germinal events of the new for the epoch method of production — the feudal one. It is pointed out that these lands are in a region linked with early settlements of Slavs along the Danube coasts, and the flat marsh land around the ancient stronghold Bononia (in the Middle Ages. бъдынь) is the place where first settle the Slav tribes in the beginning of the VI th c. The author develops further the idea that as early as the war between Asparuch and Konstantin IV the Slav population from this region was involved in the Anti-Byzantine Coalition and together with its territories was included within the boundaries of the state confirmed by the peace treaty in 681. The author considers the relations between the Slavs and the Proto-Bulgarians and expresses new opinions, which differ from the generally adopted ones up to now about the Teophan's 'seven tribes', about the independent ethnic territory of the Proto-Bulgarians and the role of the West Bulgarian banks, etc.

In the last part of the work are presented points on the preconditions and the factors that turned the ancient Bononia into a centre of region, probably in the first decades of the VIII th c.

With regard to this, is taken up the question for the origin of its Slav, respectively Proto-Bulgarian denomination — бъдынь In the final part is underlined, that the history of the north-west Bulgarian lands interweaves to a great degree with the past of the Badin komitat and the later feudal possession and kingdom, which provides possibilities for separate works and researches in the future.

ИЗВЕСТИЯ НА МУЗЕИТЕ В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ, т. 8, 1983 г.

Маргарита Николова

ЖЕНСКА РИЗА С КРЪСТОВИДНА ПАЗВА ОТ ВИДИНСКО

Работата има за цел да разшири познанията върху народната везбена орнаментика от Видинско, като представя за пръв път от този край специфичната шевична украса, известна като „кръстовидна пазва“ и в други райони на страната.[1] Направен е опит да се анализират орнаментите по композиция, техника и материал и да се осветли тяхното символично значение.

Народното везбено изкуство от Видинско като цяло досега не е било обект на специално проучване. Но в литературата, посветена на българското народно облекло, везмо и изкуство, са намерили място шевични орнаменти и от този край на страната предимно от женските ризи „бърчанки“ и доста оскъдно от женските и мъжките туникообразни ризи.[2] Специално са проучени везбените орнаменти „рамци“ и „пручки“ върху ръкавите на женските ризи „бърчанки“, изпълнени със старинния „цепен бод.“[3] В изследванията се подчертава, че везбените орнаменти от Видинско имат геометричен и растителен характер, като се срещат рядко и антропоморфни мотиви. Те са изпълнени с вълнени конци с преобладаващ розов цвят и по-малки светлосин, светлозелен, черен или тъмнокафяв.

„Кръстовидната пазва“ като вид везбена украса има във Видинско относително ограничено разпространение, доколкото позволяват да се направи такъв извод откритите ризи с такава украса и теренната информация, събрана в края на 70-те години на XX в. Ризите произхождат от селата Градсковски колиби, Ново село и Шишенци. Сведенията на възрастните осведомители сочат битуване в миналото на подобна везбена украса върху женски ризи в селищата Грамада и Раброво,а така също и в някои села,останали извън днешната западна граница на НРБ след 1919 г.[4] Посочените селища са стари, отбелязани в турски документи от XV и XVI в. Село Градсковски колиби е част от с. Градсково,останало след 1919 г. в Сърбия. Регистрирано е в описите на Видинския санджак през 1454/5 г. и 1560 г., с. Грамада (сега гр. Грамада) е отбелязано в същите регистри през 1454/5 г. и 1560 г., с. Ново село — 1560 г., с. Раброво — 1560 г., с. Шишенци — 1454/5 г. и 1560 г.[5] С изключение на гр. Грамада останалите селища са разположени в западната част на окръга.

Ризата от с. Градсковски колиби[6] представя „бърчанка“ с промяна в кройката — отделни горна и долна част и раменна платка, които са късно явление от началото на XX в.[7] Характерните за „бърчанката“ ситни набори в областта на яката при нея са изместени под платката. Изработена е от домашно тъкано бяло памучно платно със светлокафяви кенари в краищата и без кенари. Нагръдната шевична украса включва орнаментите върху раменната платка, пазвения отвор и двата симетрични медальона от двете му страни (обр. 1). Върху полите е разположен фриз от зигзаговидно повтаряща се фигура (обр. 3). На гърба, където се намират лопатките, са поместени два еднакви ромбовидни орнамента,които повтарят централната част на медальоните от предницата (обр. 5 и обр. 6). Везмото е изпълнено с бод „кръст“ с черни вълнени и съвсем пестеливо розово-червени памучни и светлокафяви вълнени конци.

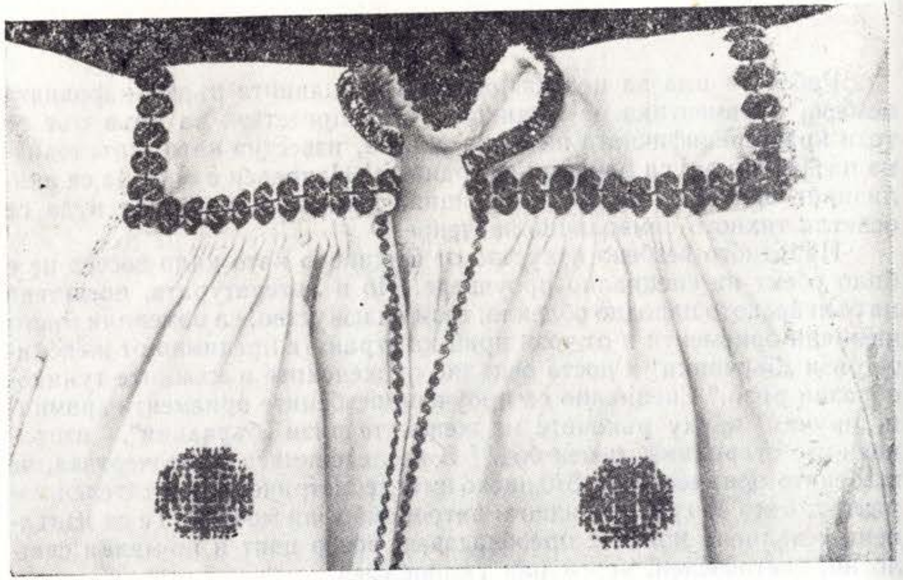

Обр. 1. Нагръдна шевична украса на женска риза от с. Градсковски колиби

Правоъгълната раменна платка е рамкирана от гъсто наредени S-видни фигури в една посока, което създава впечатление за безкрайно затворено движение. То се подсилва и от правата затворена линия на правоъгълника, върху която сякаш са нанизани фигурите (обр. 4— 66 бр., дъл. 2,3 см, шир. 1,3 см). Шевичната ивица минава вертикално в областта на рамената и очертава прави хоризонтални линии върху предницата и гърба. Пазвеният отвор е отбелязан с динамична вълнообразна линия, съставена от повтарящи се, захванати една за друга черни, прекъсвани през няколко от една кафява, спирално завити S-видни фигури (обр. 1).

Най-голям интерес представят двата медальона, разположени симетрично от двете страни на пазвения отвор на разстояние 12,5 см от него, 12,5 см под платката и 13 см от ръкава (обр. 1, 2), съвпадащи с върха на женската гръд. Те са с размери: дъл. 4,4 см, шир. 4,8 см. Имат форма на осмоъгълник. В композиционно отношение орнаментът е изграден от център и осем фигури, излизащи от него радиално. Центърът представя черен квадрат, в който е вписан друг — червен, а в червения квадрат е вписан черен кръст. От средите на четирите стени на черния квадрат излизат четири еднакви растениевидни фигури, наподобяващи разклонено дърво, чиито клони са изградени от по два триъгълника с върховете нагоре. Ъглите на триъгълниците завършват с по две кръстчета. Между „клоните“ е поместена ромбовидна фигура, увенчана с две кръстчета на върха и с по една кукичка на двата срещуположни ъгъла, наподобяващи вдигнати ръце. Долу при „ствола“ на „дървото“ са разположени симетрично две кръстовидни фигури. Четири лъча, съставени от кафяви точки, излизат от върховете на квадрата и разделят пространството на медальона на четири части, в които са поместени „дърветата“.

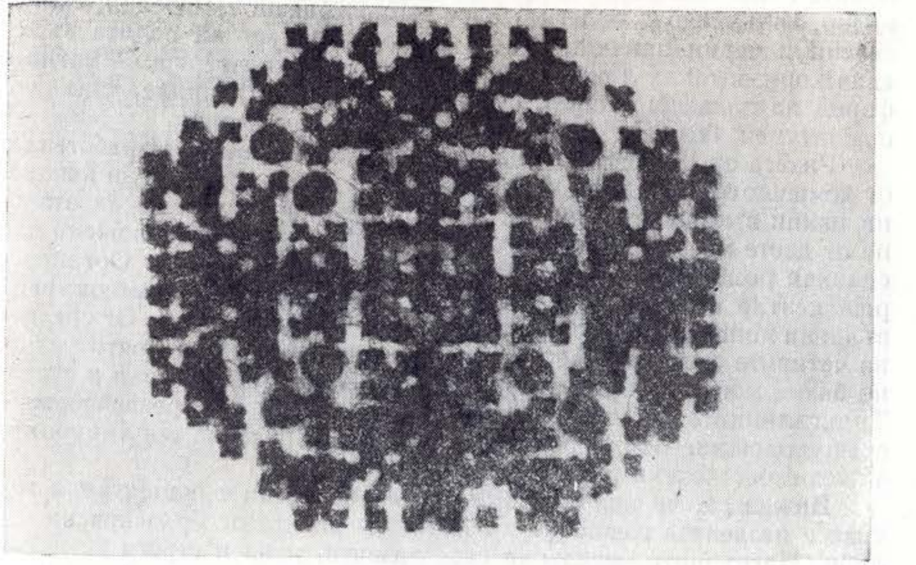

Обр. 2. Нагръден медальон на ризата от с. Градсковски колиби

Ризата от с. Ново село[8] представя смесен тип между туникообразна риза и „бърчанка“ с преобладаващи елементи на туникообразната риза. Изработена е от домашно тъкано бяло памучно платно със светлокафяви кенари в краищата. Нагръдната украса е изградена от развити шевична ивица върху пазвения отвор и два дребни симетрични орнамента от двете му страни (обр. 7). Основен мотив при изграждането на пазвената шевица е повтаряща се вертикално S-видна фигура (вис. 2 см, шир. 1 см), изпълнена с „полегат“ бод с тъмночервени памучни конци, очертана с черен контур. От двете страни на отвора, близо до шевичната украса и на 3,5 см под яката са разположени два еднакви орнамента с четириъгълна форма (шир. 6 мм, вис. 7 мм), изпълнени с бод „кръст“ с черни и тъмночервени памучни конци. От върховете им излиза по едно черно кръстче. Четирите стени също са подчертани. Сходна пазвена украса е известна и върху други женски ризи от Ново село[9]. Върху яката, ръкавите и полите също има везмо. Върху долната част на ръкава то е капковидно, изпълнено с „полегат“ бод с тъмночервени, тъмносини, тъмнозелени и черни памучни конци. В долната част на полите върху една хоризонтална линия е разположен гъсто повтарящ се мотив с форма на плаваща птица с дълга шия и вдигнати криле, изпълнен с „контурен“ бод с розови и светлосини памучни конци.

Ризата от Шишенци[10] има туникообразна кройка. Изработена е от домашно тъкано бяло конопено платно със светлокафяви кенарени ивици в краищата. При нея липсва везмо върху пазвения отвор, но от двете му страни непосредствено под яката са разположени два еднакви ромбовидни орнамента (1,5 см×1,5 см) (обр. 8). Организиращ център е квадратът, очертан с „контурен“ бод с тъмнокафяви вълнени конци. В него е поместено едно червено кръстче. От средите на четирите стени излиза по една вертикална фигура, която условно бихме могли да приемем за „дърво“ с триъгълна корона и ствол. Триъгълниците са разноцветни — зелен, син, два розовочервени срещуположни. Върху ръкавите и полите е разположен типичният за този вид женски ризи дребен розов орнамент.

Вижда се, че най-богата и с ясно изразени орнаментални мотиви е пазвената шевична украса върху ризата от Градсковски колиби. Нагръдните медальони са с развита, ясна и строга композиция. S-видните фигури са очертани плътно върху белия фон. Сравнително лека, но изящна е вълнообразната линия върху пазвения отвор. При ризата от Ново село натежава развитата шевична ивица върху пазвения разрез, в която доминира едра и плътна S-видна фигура, докато двата симетрични орнамента са представени почти схематично. При ризата от Шишенци са се запазили само симетричните ромбовидни мотиви. Общото в композиционния строеж на симетричните нагръдни орнаменти и при трите ризи е наличието на квадрат като обединяващ център, от чиито стени и ъгли излизат фигури. И в трите случая квадратът е изпълнен с черни или тъмнокафяви конци, като при ризите от Градсковски колиби и Ново село е използуван бод „кръст“. При ризата от Градсковски колиби нагръдните медальони съвпадат с върха на женската гръд, докато при другите две те са разположени по-високо и близо до пазвения отвор. Изявените сходства и отлики между нагръдната украса на трите ризи ни дава основание да приемем, че тази украса е еднотипна, но върху ризата от Градсковски колиби се е съхранил най-добре един старинен орнаментален комплекс, който някога е битувал едновременно със специфичните шевични украси на ризата „бърчанка“ и туникообразната риза.

Този извод се подкрепя и от теренната информация. В Грамада старите конопени ризи с туникообразна кройка имали от двете страни на пазвения отвор по четири кръстовидни орнамента, разположени на кръст един срещу друг, извезани с черни и червени конци[11]. В Раброво се помни стара риза с два черни „цвята“ върху гърдите[12]. Останалите осведомители също сочат отличителния белег на тази украса — два черни „цвята“ върху пазвата.

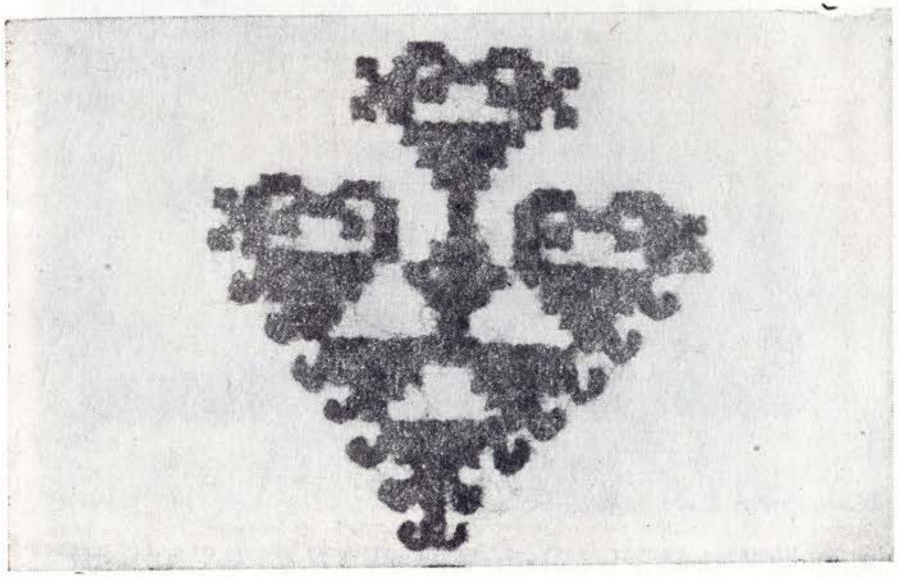

Обр. 3. Орнамент от полите на ризата от с. Градсковски колиби

В пределите на нашата страна е засвидетелствувана аналогична шевична украса върху пазвите на женски ризи на старото българско население „капанци“ в Разградски и Търговищки окръг. Тя се среща и у други народи — чуваши и марийци в Поволжието в СССР. При съпоставянето с везбените орнаменти от пазвите на женските ризи на „капанците“, чувашите и марийците е използуван старинният орнаментален комплекс върху ризата от Градсковски колиби.

Сравнителният анализ на нагръдната шевична украса на ризата от Градсковски колиби и ризата „капанка“ на българското население „капанци“ разкри един общ тип с известно различие. И двете притежават характерното разположение на два симетрични медальона от двете страни на извезания пазвен отвор. При „капанката“ те са разположени по-високо и по-близо до пазвения отвор[13], докато при нашата съвпадат с върха на женската гръд. Медальоните и на двете ризи са близки по тъмния си колорит. Върху „капанката“ те са изпълнени освен с черни, още и с тъмнокафяви, тъмночервени копринени и вълнени конци. Освен с бод „кръст“ (наричан „кумански“) везмото е изпълнено при нея и с други бодове — „наклонен“, „снован, „бримчен“, „усукан“ и други. Бодът „кръст“ се смята от изследователите за най-старинен.[14] При видинската риза елементите на орнамента са ажурни, леки върху белия фон, който просветва между тях, докато при „капанката“ орнаментът е плътен, тежък. Композицията на медальона при ризата от Градсковски колиби е ясна: осемстранна форма, в центъра — квадрат с вписан кръст и излизащи радиално от четирите му стени и ъгли фигури. В композицията на капанските орнаменти също присъствуват осемстранната форма и квадрат с вписан кръст като обединяващ център. Но тя не е така ясно изразена както в орнамента от Видинско. Изобразени са стилизирани, симетрично разположени, предимно животински фигури от двете страни на център на симетрията — птици и конски глави, което проличава и от названието на целия орнамент — „петлета“, „малкото конче“.[15] Центърът на симетрията е обикновено силно деформирана растителна фигура. S-видният елемент, който участвува в изграждането на вълнообразната линия върху пазвения отвор на ризата от Градсковски колиби, се среща и в пазвеното везмо на капанските ризи.[16] При тях то е по-развито, както при ризата от Ново село, и също така плътно, както двата медальона.

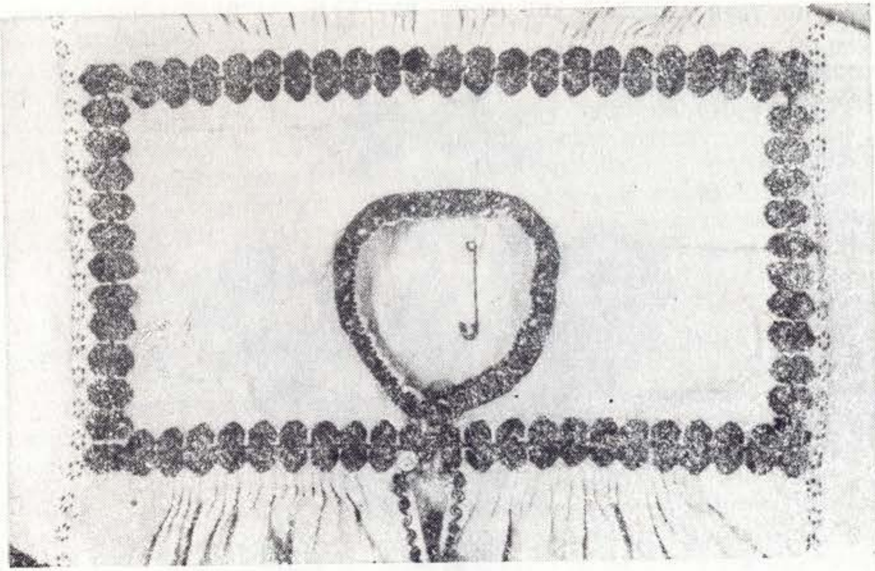

Обр. 4. Шевична украса върху раменната платка на ризата от с. Градсковски колиби

Правоъгълната платка на ризата от Видинско, натежала с гъсто повтарящия се S-виден орнамент, подчертава силно раменната част на ризата и тялото. Такъв елемент липсва в туникообразната кройка на „капанката“. Но присъствува близка по разположение везбена украса — в горната част на ръкавите при съединяването им с централното платно и върху него отпред и отзад са положени шевични ивици, съединени върху гърба на височината на лопатките с права хоризонтална шевична ивица.[17] Би могло да се допусне, че раменната платка с шевицата върху нея при ризата от Градсковски колиби е остатък или пренесен елемент — горна част от туникообразна риза върху риза „бърчанка“. Силната привързаност към ризата „бърчанка“ е лесно обяснима — този тип риза е органическа част на женския костюм с две престилки, каквато е местната носия.[18] Върху гърба на капанската риза липсват розетки на местата на лопатките.

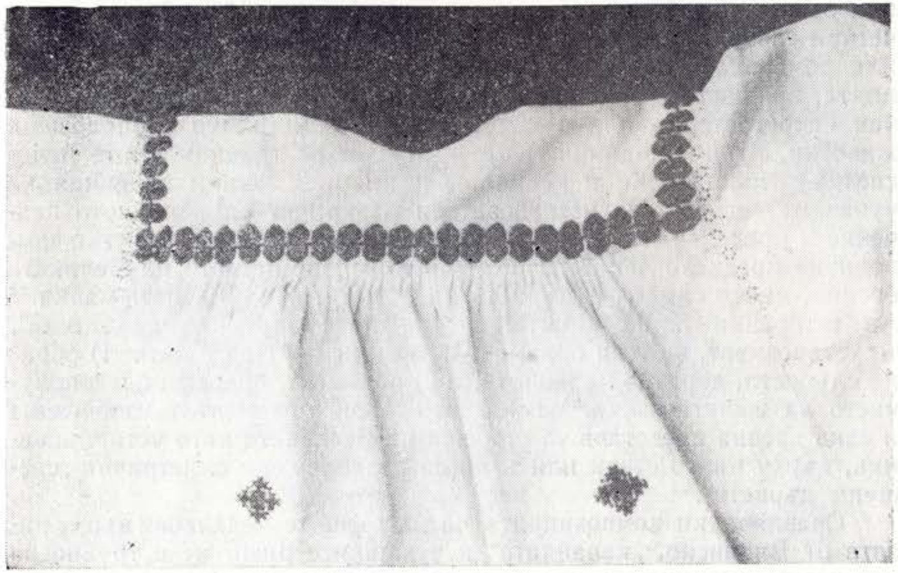

Обр. 5. Шевична украса върху гърба на ризата от с. Градсковски колиби

Сравнителният анализ разкри, че въпреки еднотипността на двете ризи те не са идентични. Изтъкнатите особености на везбените орнаменти и тяхното разположение при ризата от Градсковски колиби я отделят от „капанката“ и ѝ отреждат самостоятелно място. Известно сходство с нагръдната украса на капанските ризи показват другите две — в разположението на симетричните нагръдни орнаменти, но последните са представени схематично.

Основание за съпоставяне на българските женски ризи и чувашките женски ризи с „кръстовидна пазва“ ни дава не само голямата близост на орнаментите, но и далечното родство на двата народа.[19] При сравнителния анализ на нагръдната шевична украса върху ризата от Градсковски колиби и чувашките женски ризи бе разкрито значително сходство, изразено най-силно в композиционния строеж на нагръдните медальони и в разположението на сходни орнаменти върху раменната част, а така също и върху гърба и полите.

Женската чувашка риза има туникообразна кройка.[20] Нагръдните медальони, наричани „кеске“, се срещат предимно върху ризите на омъжените жени от групата анат-енчи, „съхранила найстаринните форми на облеклото и шевицата“.[21] Те също имат четири- или осмоъгълна форма. И композицията на „кеске“ е образувана от четири елемента или осем части, излизащи радиално от квадратния или ромбовиден център.[22] Сред елементите, изграждащи композицията, най-често срещаният мотив е „Дървото на живота“, използуван самостоятелно или в съчетание със симетрично разположени животни, птици, конници. Като изхождат от традиционните религиозно-митологически и космологически представи и вярвания на чувашите, съветските изследователи разкриват символичното значение и предназначение на „кеске“. Орнаментът има магическо-символично предназначение да осигури покровителството на Великата богиня, чийто символ е Дървото на живота, върху жената-майка.[23] Анализирайки композицията и народните вярвания за „кеске“, те установяват, че този орнамент е възприеман още и като: 1) образ на слънцето, дарител на живота, и 2) орнамент, опазващ благополучието на жената-майка.[24] В същото време орнаментът изобразява и една древна представа за строежа на Вселената като четириъгълник, върху чиито стени или ъгли са разположени симетрични „свещени дървета“.[25]

Сравнявайки композицията на нагръдните медальони върху ризата от Видинско, „капанката“ и чувашките ризи, не е трудно да установим, че орнаментът върху нашата риза е по-близък до медальоните „кеске“. В цветово отношение се наблюдава известно различие. В „кеске“ преобладава червеният цвят, който според изследванията на А. А. Трофимов е „неотделим от понятието за майчинството, от образа на слънцето, въобще от идеята за живота“.[26] Пестеливото използуване на розово-червения и кафявия цвят едновременно с черния в ризата от Градсковски колиби навежда мисълта, че това цветово съчетание изпълнява определена композиционна и смислова роля в изграждането на орнамента. Гъсто извезаните едри S-видни фигури върху раменната платка на ризата от Видинско намират съответствие в едрите начупени фигури върху предниците, раменете и гърба на чувашките женски ризи и някои халати, изпълнени с тесни червени вълнени или памучни ивици плат.[27] Близост между видинската и чувашката риза откриваме и в наличието на орнаменти върху гърба на местата на лопатките.[28] Орнаментът върху полите на нашата риза намира паралел в един старинен орнамент, пренесен върху полите на чувашка престилка.[29] Сходството се изразява в композиционния строеж на хоризонталния фриз и изграждащата го фигура. Върху чувашката престилка фризът е изграден на принципа на преносната симетрия — основната фигура се пренася през една друга с форма на растение. Фризът върху ризата е също хоризонтален, но вътрешно раздвижен от зигзаговидното разположение на основната фигура, което е станало възможно след изпадането на центъра на симетрията — растениевидната фигура. Самият основен елемент е изграден от сходни елементи.

Женски ризи с аналогична нагръдна украса са битували и у марийците, съседи на чувашите в Поволжието. Малки симетрични нагръдни орнаменти започвали да поставят върху ризите на момичетата на 13—14-годишна възраст (т. е. от момента на тяхното полово съзряване), докато върху женските ризи те били силно увеличени и развити. Върху гърба на ризите на местата на лопатките също имало неголеми розетки. В старите образци везмото е тъмноцветно — черно, кафяво, тъмночервено, синьо, а в по-новите — яркочервено.[30]

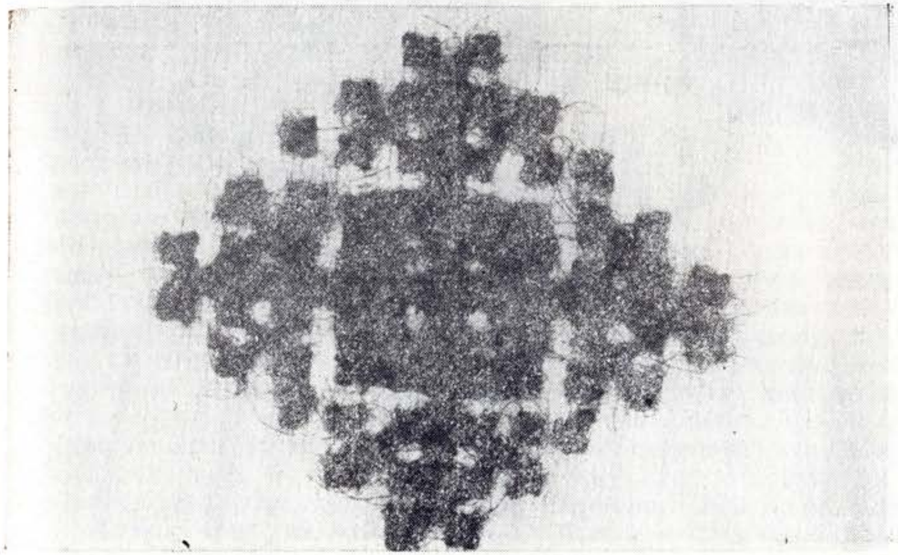

Обр. 6. Орнамент от гърба на ризата от с. Градсковски колиби

Ние нямаме възможност да възстановим семантиката и предназначението на българските нагръдни орнаменти, защото няма запазени вярвания за тях. Това можем да направим по косвен път чрез символичните значения на нагръдните орнаменти на чувашите и техните религиозно-митологически и космологически представи, имайки пред вид някогашните етнически връзки между прабългари и чуваши. Естествено е тези езически представи и вярвания да са се претопили сред славянските и тракийските езически вярвания или след приемането на християнската религия. Но техният материален израз — знакът-символ върху тъкан, керамика, камък, метал, хляб и др., е било възможно да бъде запазен и векове след тяхното отмиране по силата на традицията, изпразнен от своето съдържание или изпълнен с нов смисъл. Въпреки риска на една такава реконструкция ние приемаме цитираните по-горе символични значения и предназначението на нагръдните чувашки орнаменти като вероятно отнасящи се и към разглежданите български нагръдни орнаменти, включително и върху ризите от Видинско. Иван Коев, проучвайки в съпоставителен аспект традиционната култура на „капанци“ и чуваши, стига до извода, че кръстовидно разположените везбени орнаменти имат обредномагически характер и представят пренесени върху ризата на майката първобитни магически знаци, татуирани по-рано върху тялото, за да предпазят способността ѝ да кърми детето.[31]

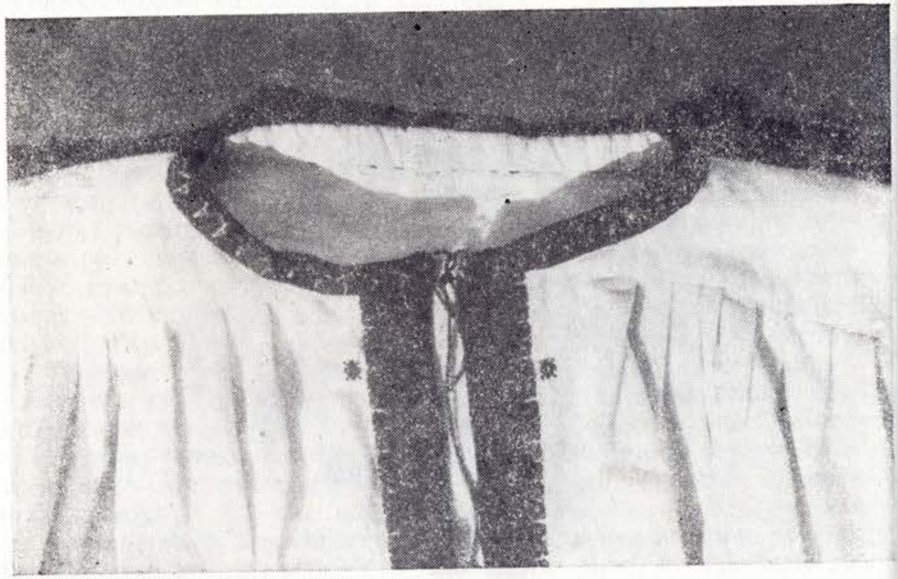

Обр. 7. Нагръдна шевична украса на женска риза от с. Ново село

Едновременно с това значение нагръдните орнаменти и на трите ризи от Видинско изобразяват универсален древен модел на света в образа на Космическото или Световното дърво, познат на много народи. Най-пълно, чрез геометрични и образни символи, идеята за устройството на Вселената е представена графично в орнамента от Градсковски колиби (обр. 2). Според този модел на света, обобщен и анализиран от В. Н. Топоров[32], квадратът в центъра представя хоризонталната плоскост на Световното дърво. Симетричните периферийни световни дървета, разположени върху стените на квадрата, означават четирите основни посоки на света, а лъчите, излизащи от ъглите — допълнителни посоки. Всяко едно от четирите дървета с вертикалната и хоризонталната си структура изобразява едновременно пространствената сфера на Вселената и ритуала, чиято основна цел е да осигури благополучие, плодородие, потомство. Горната част — клоните, означава горната зона на Вселената, небесното царство. В орнамента това е предадено чрез геометричния символ „триъгълник с върха нагоре“, означавал мъжкия принцип, огъня, небесните сили в знаковите системи на древността. Съвсем естествено в тази зона, между клоните, е поместено слънцето, изобразено като ромб и вдигнати ръце. Средната част — стволът, означава земята. В симетричните кръстовидни фигури от двете му страни трябва да видим изображения на копитни животни, които се явяват носители на оплодотворяваща сила, съчетавайки се с дървото, явяващо се едновременно и като Дървото на живота, схващано като женско начало. Оттук логично произтича отговорът на въпроса, защо нагръдните медальони съвпадат с женската гръд. С корените на Световното дърво е свързана долната зона на Вселената — подземното царство. Тази идея е най-добре изразена в орнамента върху полите на ризата от Градсковски колиби (обр. 3). Подземното царство е изобразено чрез геометричния символ „триъгълник с върха надолу“, означаващ в древната митологическа символика женския принцип, водата, силите на подземното царство. В орнамента Световното дърво излиза от триъгълна фигура с върха надолу, чиито стени са изградени също от триъгълници с върховете надолу. Имайки пред вид съотносимостта на периферийните дървета с централното Световно дърво, изобразено чрез геометричния символ „квадрат“, следва да видим в кръста, вписан в квадрата, символично изображение на слънцето. Кръстът като символ на слънцето е известен в науката.[33] В случая единството между Световното дърво и слънцето е предадено чрез два начина на изображение — чрез геометрични символи в центъра на орнамента (квадрат с вписан кръст) и чрез стилизирани образи на реални предмети върху стените на квадрата (растениевидна фигура и ромб, наподобяващи с очертанията си дърво и слънцето).

Другият основен орнамент в нашите ризи е S-видният, положен върху пазвения отвор и раменната платка. В науката е установено, че той представя древен символ на огъня.[34]

Интересно е да отбележим, че разположението на орнаментите върху определени места на ризата от Градсковски колиби сякаш е подчинено и на една друга древна представа за Вселената — антропоморфна, в образа на женско тяло. Такава закономерност открива в орнаментацията на чувашкия женски костюм А. А. Трофимов.[35] Той установява, че според тази представа горната зона на Вселената-небесната, се отъждествява с горната част на женското тяло, земята — с пояса, долната сфера на Вселената — с долната част на тялото. По-късно тази символика била пренесена върху костюма, изобразена със съответни орнаменти-символи. Така върху горнат част на нашата риза трябва да видим изобразени небесните атрибути — слънцето и небесния огън. Както беше посочено, нагръдните медальони и S-видният знак имат такива символични значения. Семантиката на орнамента върху полите напълно отговаря на местоположението му. Ако това е така, открива се тясна зависимост между символичното значение на орнамента и неговото местоположение върху дрехата, което подчертава още веднъж архаичността на разглеждания орнаментален комплекс.

Разглежданите орнаменти от Видинско не са изолирано явление. Нашите нагръдни медальони като вид орнамент представят

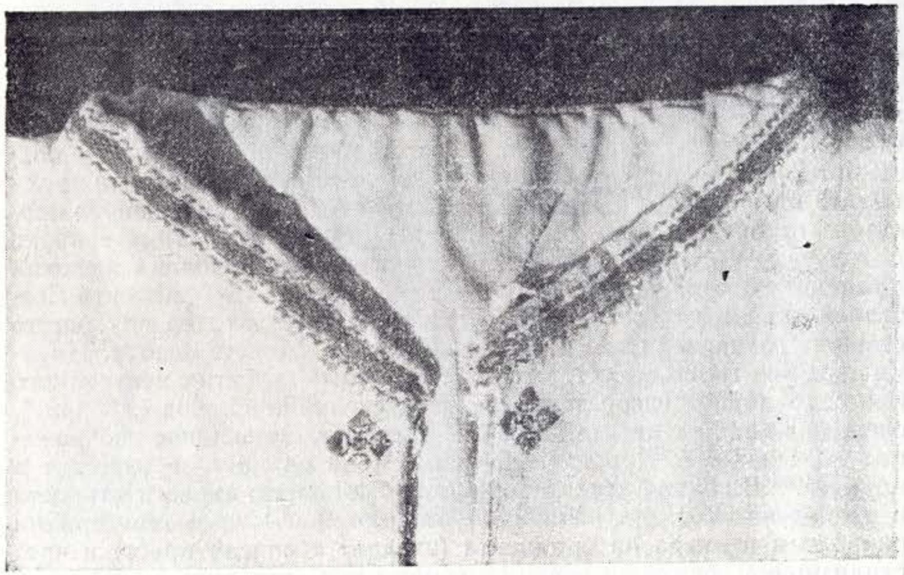

Обр. 8. Нагръдна шевична украса на женска риза от с. Шишенци

един от многото варианти на един мотив, широко разпространен в българската везбена орнаментика. Освен капанските, шевични орнаменти със сходна композиция са разположени върху раменната част на някои ризи „бърчанки“ от Белоградчишко[36], върху пазви на мъжки ризи от Кулско.[37] Върху долната част на ръкавите на женски ризи от Самоковско, Станкедимитровско, Ихтиманско[38] те са по-големи с четириъгълно, осмоъгълно или овално очертание. В тях многовариантно се проявява соларният мотив, пресъздаден чрез геометрични символи — окръжност с лъчи; многоъгълник или четириъгълник, от който лъчевидно излизат други соларни или растениевидни фигури; квадрат с вписана осемлистна розета, върху стениевидни фигури; квадрат с вписана осемлистна розета, върху чиито стени са разположени растениевидни фигури („Дървото на живота“). Построен в композиционно отношение на същия принцип, мотивът „елбетица“ върху ръкавите на женските ризи от Софийско и Пернишко[39] е много близък до орнамента от Градсковски колиби. Върху ръкавите на женски клашници от Битолско[40] (СР Македония) в различни варианти е представен едър орнамент, изграден от концентрични четириъгълници, в които са вписани кръстовидни фигури, растителни мотиви, концентрични окръжности.

S-видният орнамент има широко разпространение в българската везбена и тъкънна орнаментика. Във Видинско се среща често във везбената украса на женските и мъжките ризи, върху престилките и вълнениците, известен с названието „кука“.

Установените геометрични и образни символи — квадрат или центрични квадрати, Космическото дърво или Дървото на живота като модели на света, триъгълник, кръст и други, представят проявление на една древна система от символи в българската везбена орнаментика. Тази система се проявява и в други сфери на българската народна култура. Символът на света — центрични квадрати или четириъгълници, е реализиран или изобразен и в някои прабългарски паметници — архитектурни, култови, градоустройствени, релефни и графитни, от времето на Първото българско царво.[41] В българското фолклорно съзнание съществува образът на чудесните дървета, превъплъщения на Космическото дърво, Дървото на живота или Дървото на познанието, които освен във вълшебните приказки[42] може да бъде проследен в народната поезия, поверията, различните обичайно-обредни комплекси, като орнамент в народното изкуство (тъкани, шевици, съдове, каменна пластика).[43] Семантиката на Дървото на живота е заложена и в българския обреден костюм.[44]

От анализа на орнаментите, изграждащи „кръстовидната пазва на ризите от Видинско, се установи, че те имат старинен произход и определено символично съдържание, свързано с жената-майка. Те представят локални варианти на мотиви от общобългарската везбена орнаментика. Своеобразието на видинската „кръстовидна“ нагръдна украса я обособява като местен вариант на един общ старинен тип, запазен и в други варианти у българското население „капанци“, чувашите и марийците в СССР. Локализирането на тази шевична украса или на нейните основни структурни елементи върху определени райони на историческата българска етническа територия очертава старинни групи българско население, имали в миналото етнически или културни връзки с горепосочените народи. Някои изследователи смятат, че този тип везбена украса е наследство от културата на прабългарите.[45]

БЕЛЕЖКИ

[1] Наречена е така, защото вертикалната шевична ивица на пазвения отвор и двата симетрични медальона от двете ѝ страни образуват кръстовидно изображение.

[2] *Костов, Ст. Л.* Български народни шевици. Западна и Северозападна България. Т. I. С., 1929 (второ издание), табл. XXI, XXII, XXIII и XXIV; *Коев, Ив.* Българската везбена орнаментика. Принос към историята на народния орнамент. С., 1951, табл. II-а, V, VII, IX, LI-б: *Чуканова, Р.* Българска народна шевица. С., 1957, табл. 94, 95, 96, 97 и 98; *Велева, М.* , Е. Лепавцова. Български народни носии в Северна България през XIX и началото на XX в., т. I. С., 1960, табл. 7, 10, 85, 87, 88 и 89; *Велева, М.* Българската двупрестилчена носия. С., 1963, с. 36, обр. 20-а, б; *Вакарелски, Хр.* Българско народно изкуство. С., 1963, с. 7—9; *Пунтев, П., М. Черкезова, Ж. Стаменова, В. Ковачева.* Българско народно изкуство. С., 1979, табл. 14.

[3] *Велева, М.* За произхода на една старинна българска шевица с общославянско разпространение. — Изв. етногр. инст. и музей, № 4. С., 1961, с. 27—77.

[4] Тодора Паламиданска, над 80 г., 1979, от гр. Грамада; Йона Николова Бадева, 67 г., 1980, от с. Градсковски колиби; Младена Кръстева Тобошарова, 63 г., 1981, от с. Раброво; Първул Динулов Шейкаров, 76 г., от с. Раброво — виждал такива ризи на сватби в селата Градсково и Халово; Андрей Станов Попов, 82 г., от с. Бориловец — майка му имала риза с два „цвята“ на гърдите, но тя отраснала в Градсково, а била омъжена в Бориловец; Стева Маринова, 95 г., 1981, от с. Бориловец — такива ризи виждала в Градсково и Халово; Цана Груйова Петкова, 86 г., 1981, от с. Шишенци — в Халово жените имали върху ризите си два „черни цвята“ на гърдите.

[5] *Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак през XV—XVI век. С., 1975, с. 197, 211, 217 и 219.

[6] Частно притежание на Йона Бадева от с. Градсковски колиби. Ризата е наследила от майка си Митра Николова, родом от с. Градсково, извезана от нея преди омъжването ѝ.

[7] *Велева, М.* Българската двупрестилчена носия, с. 18—37.

[8] Инв. № ВдМЕ-II 207.

[9] *Велева, М.* Цит. съч., с. 31, 33 (обр. 17-в) и 32 (обр. 16).

[10] Инв. № ВдМЕ-1832.

[11] Тодора Паламиданска от гр. Грамада, 1979 г.

[12] Младена Тобошарова от с. Раброво, 1981 г.

[13] *Коев, Ив.* Цит. съч., цв. табла XXVIII, LII, LIII, XLV.

[14] Пак там, с. 37, бел 2.

[15] Пак там, цв. табла XXVIII, LII, LIII; *Коев, Ив.* Символичното значение на кръстовидната пазва у чувашите и капанците. — Език и литер., 1946, № 1, с. 40; От същия; Облекло и жилища на старото българско население в Разградско. — Изв. Семин. слав. фил. Унив. в София, № 8 и 9. С., 1948, с. 72; Следи от бита и езика на прабългарите в нашата народна култура. — Етногенезис и културно наследство на българския народ. С., 1971, с. 58.

[16] *Коев, Ив.* Етнокултурни паралели между волжките и дунавските бъгари. — Първи конгрес на Българското историческо дружество. С., 1972, обр. 1.

[17] *Велева, М.* Цит. съч., обр. 17-а; Коев, Ив. Облекло и жилища . . . , обр. 21, 57.

[18] *Велева, М.* Цит. съч., с. 37, 128—141.

[19] *Коев, Ив.* Следи от бита . . . , с. 57—61; От същия: Етнокултурни паралели . . . , с. 167—177; Об этногенетических аспектах культуры и быта старобългарското населения „хърцоев“ и „капанцев“. — Актуальные въпросы истории и теории чувашского изкусства. Труды НИИЯЛИЭ, вып. 90. Чебоксары, 1979, с. 45—53; *Денисов, П. В.* Этнокультурные параллели дунайских болгар и чувашей. Чебоксары, 1969.

[20] *Гаген-Торн, Н. И.* Женская одежда народов Поволжья. Чебоксары, 1960, с. 30—56, чертеж № 4.

[21] *Гаген-Торн., Н. И.* Цит. съч., с. 213.

[22] *Трофимов, А. А.* Орнамент чувашской народной вышивки. Чебоксары, 1977, с. 64.

[23] *Денисов, П. В.* Цит. съч., с. 72 и 73.

[24] *Трофимов, А. А.* Цит. съч., с. 65; *Денисов, П. В.* Цит. съч., с. 22—24.

[25] *Денисов, П. В.* Цит. съч., с. 74, 75 и 77.

[26] *Трофимов, А. А.* Цит. съч., с. 86—88.

[27] *Никитин, Г. А., Т. А. Крюкова.* Чувашское народное изобразительное искусство. Чебоксары, 1960, с. 26, рис. 9; *Гаген-Торн, Н. И.* Цит. съч., с. 33 и 47, рис. 11, 12, 13, 20 и 21; *Крюкова, Т. А.* Коллекция Палласа по народам Поволжья. — Сборник Музея антропологии и этнографии, № 12. М.-Л., 1949, рис. 5; *Трофимов, А. А.* Цит. съч., с. 68, рис. 29 и цв. табла 1 и 3; От същия: Антропоморфизация модели мира и народный женский костюм чувашй. — Актуальные вопросы истории и теории чувашского искусства. Труды НИИЯЛИЭ, вып. 90. Чебоксары, 1979, с. 21, рис. 9; Орнамент чувашской народной вышивки. Л., 1977 (набор цветни картички).

[28] *Никитин, Г. А., Т. А. Крюкова.* Цит. съч., с. 26.

[29] Пак там, с. 29, рис. 10.

[30] *Крюкова, Т. А.* Марийская вышивка. Л., 1951, с. 19—22, 27 и 33, рис. 4, 5, 6 и 15.

[31] *Коев, Ив.* Следи от бита . . . , с. 58.

[32] Анализът на орнамента е направен въз основа на статиите на *В. Н. Топоров* в енциклопедията „Мифы народов мира“. М., 1980: „Древо жизни“, с. 396—398; „Древо мировое“, с. 398—406; „Древо познания“, с. 406—407; „Геометрические символы“, с. 272—273; „Квадрат“, с. 630—631.

[33] *Трофимов, А. А.* Орнамент чувашской народной вышивки, с. 82.

[34] *Трофимов, А. А.* Цит. съч., с. 40.

[35] *Трофимов, А. А.* Антропоморфизация модели мира . . . , с. 3—44.

[36] *Костов, Ст. Л.* Цит. съч., табл. XXI.

[37] Пак там, табл. XXIII; *Пунтев, П.* Българска народна везба. С., 1981—Д 11211.

[38] *Вакарелски, Хр.* Цит. съч., обр. 7, 10, 17 и 18; *Велева М., Е. Лепавцова.* Български народни носии, т. II. С., 1974, табла 106-а, 107 и 109-а; *Пунтев, П., М. Черкезова, Ж. Стаменова, В. Ковачева.* Цит. съч., табла 61,69 и 76; *Пунтев, П.* Български народни везбени орнаменти. С., 1977, обр. 10.

[39] *Костов, Ст. Л. и Е. Петева.* Български народни шевици. Част. II. Югозападна България и Македония. С., 1928, табло I-1,2.

[40] *Костов, Ст. Л. и Е. Петева.* Цит. съч., табл. XV и XVI.

[41] *Аладжов, Ж.* Символ на света в някои прабългарски паметници. — Археология, 1980, № 1, с. 41—47, обр. 1-4; *Дончева-Петкова, Л.* Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII-X в. С., 1980, табл. XXXI и XXXIX; *Бешевлиев, В.* Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 79, обр. 4 и 50.

[42] *Парпулова, Л.* Чудесните дървета в българските вълшебни приказки. — Бълг. фолклор, 1980, № 3, с. 12—24.

[43] *Георгиева, Ив.* „Космическото дърво“ в българската народна култура. — Векове, 1982, № 1—2, с. 25—33.

[44] *Михайлова, Г.* Костюмът в българската обредност. — Обреди и обреден фолклор. С., 1981, с. 76—80.

[45] *Коев, Ив.* Следи от бита . . . ; *Сефтерски, Р.* Прабългарски черти в старинните български накити и шевици. — Муз. и памет. култ., 1981, № 4, с. 19—23.

ЖЕНСКАЯ РУБАХА С КРЕСТОВИДНОЙ НАГРУДНОЙ ВЫШИВКОЙ ИЗ ВИДИНСКОГО ОКРУГА

Маргарита Николова

Резюме

Впервые, с целью расширения познаний о народной вышивальной орнаментике этого района страны, в данной работе представлено специфическое узорное шитье на женской рубахе из Видинской области, известное под названием „крестовидная нагрудная вышивка".

Проведен анализ орнаментов нагрудных узоров трех рубах — по композиции, техническим приемам и использованным материалам. Для установления их символического значения и предназначения проведен сопоставительный анализ с подобными женскими рубахами старого болгарского населения „капанцев", и чувашей и марийцев в СССР. Подчеркнута связь, существующая между рассматриваемыми орнаментами и общеболгарской вышивальной орнаментикой.

В результате исследования автор приходит к выводу, что рассматриваемый вид вышивальных узоров Видинской области является общим старинным типом вышивки, воспроизведенном в других вариациях у „капанцев", чувашей и марийцев, и имеет обрядно-магическое предназначение для обеспечения благополучия женщины-матери.

WOMAN'S CHEMISE WITH CROSS-SHAPED BOSOM FROM THE DISTRICT OF VIDIN

Margarita Nikolova

Summary

This study deals for the first time with the specific embroidery decorative work from the district of Vidin, known as a cross-shaped bosom, which aims to improve our knowledge of the folk embroidery ornamental work from this region of the country.

An anlysis of the ornaments of the plastron decoration of three chemises is made — composition, technique, material. In order, to establish their symbolical meaning and use, they are juxtaposed with similar woman's chemises of the Old Bulgarian population — 'Kapantzi', the Chuvashis and the Mariytzis in the USSR. A stress is laid on the connection of the considered ornaments with the all-Bulgarian embroidery work.

As a result of this studying, the author concludes that the considered type of embroidery decorative work in the district ot Vidin is a local variant of a common ancient type, reproduced in other variants by the 'Kapantzi', the Chuvashis and the Mariytzis and that it had a ritual-magic purpose to secure the welfare of the women-mother.

ИЗВЕСТИЯ НА МУЗЕИТЕ В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ, т. 8, 1983 г.

н. с. Михаил Грънчаров

ПЛЕВЕНСКАТА ОБЩИНА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Един от недостатъчно проучените въпроси от историята на Плевен е проблемът за Плевенската община през Възраждането. С изключение на историята на града от Ю. Трифонов[1], писаното в статиите на В. Паскалева[2] и някои местни историци-краеведи[3] има фрагментарен характер[4], а във фундаменталния труд на акад. Хр. Христов за българските общини през Възраждането[5] Плевенската община остава извън обсега на изследването. Поради това редица въпроси, като създаването на общината, нейната организационна структура, компетенции, ролята и мястото ѝ в изграждането и развитето на просветното и църковното дело, не са изяснени.

Ето защо, ръководейки се от мисълта, че за утвърждаване мястото на българските общини в родната ни история наред с обобщаващите трудове са необходими проучвания и върху историята на отделните общини, с настоящата работа си поставяме за цел да изследваме дейността на Плевенската община, като отговорим на поставените въпроси и покажем мястото и ролята ѝ в развитието на възрожденските процеси в Плевен.

От съдържанието на кондиката („Кодик на град Плевен“, както е озаглавен оригиналът)[6], която в същност е част от архивата на общината, става ясно, че като обществена институция с определени църковнорелигиозни, просветни, частноправни и други функции тя, както и общините в редица български градове и села от различни краища[7], се изявява от 30-те години на XIX в. насетне в резултат на настъпилия стопански подем и развитието на занаятите и търговията в града.

Сред първите вписвания в кондиката е една сметка от 15 октомври 1831 г., отнасяща се за закупуването на „къщата Гачова“ за училище[8], за което били осигурени: Даскал Николаю с „плат[а] за година хак до 1833 июня 29 800 гроша“ и „Даскал Войчо . . .330 гроша“[9].

Посоченият документ и фактът, че в 1824 г. учителят в града бил „отчасти общински“[10], ни дават основание да смятаме, че общината е била създадена преди 1830 г.

* * *

Изградена като всички български общини на принципа за религиозна, а не народностна принадлежност[11], поради това, че в Плевен друго християнско население освен българското нямало, и това, че градът не е седалище на патриаршеските владици — гърци, властта в нея още от самото начало била в ръцете на българското население. При разглеждането обаче на големи обществени въпроси, каквито са изграждането на училище и църква в Плевен, решаването на които не би било възможно без благословията на духовната власт, общината търси съдействието ѝ като официален представител на българите пред турските власти. Пред вид на това през 1832 г. за изваждането на ферман за строежа на църквата „Св. Николай“ плевенчани издействували ходатайството на митрополит Иларион[12], а решението за изграждане на взаимно училище през 1841 г. било взето в присъствието на епископ Агапий, който узаконил това дело с подписа си.[13]

До Кримската война (1853—1856 г.) общината действува като църковно-училищна институция, което е видно и от печата ѝ, на който пишело: „Печатъ църковно-училищного общества. Църковно-училищна община в Плевен“.[14]

През 60-те години на XIX в. в резултат на бурно развиващите се възрожденски процеси общината се обособила подчертано като национална институция, която ръководи и направлява борбата за църковна независимост и развитието на българската просвета и култура. Изработен бил и нов печат, на който на български език пише: „Българска община в Плевен“, а на турски: „Cemaat-i milet-i bulgar Pilevne[15], т. е. „Българска народностна общност в Плевен“[16]. За разлика от общините в редица градове[17] до 1871 г. в ръководството на Плевенската община няма определена титулатура и йерархия. За това съдим от факта, че документите, излизащи от името на общината, са подписвани от членовете и, без да е спазван някакъв ред при полагането на подписите, нито пък някой от членовете, подписал се на първо място, се титлува.[18]

Точно определен ред на длъжностите в ръководството на Плевенската община се въвежда с преустройството на българските общини като църковно-религиозни след издаването на фермана за независима Българска църква и учредяването на Българската екзархия, под чието ръководство преминали общините. От една дописка до в. „Македония“ от края на ноември 1871 г. се вижда, че начело на „църковната община в Плевен“ стои „поп Христо председател, поп Параскева писар“, следвани от останалите членове.[19]

Докъм края на 40-те години на XIX в. общината се помещавала в самостоятелна сграда — къщата, подарена ѝ от хаджи Йоца Хицовица Ангелиноолу, а по-късно в една от стаите на Св. Николаевското училище.[20]

Основна форма в организационния живот на общината били заседанията. В тях участвуват само избраните в ръководството ѝ членове и се разискват най-различни въпроси. При положение, че сред членовете на общината възникват разногласия при обсъждането на даден въпрос, решаването на който не търпи отлагане, се свиквало „извънредно събрание“. Разискванията и решенията от заседанията и събранията се отразявали в протоколите и каталозите на общината.[21]

Общината имала своя каса, средствата на която се набирали от дарения и завещания, правени от еснафските организации и отделни граждани.[22] За да увеличи приходите си, общината отдавала пари в заем под лихва. Така например в 1849 г. били дадени в заем 14 308 гроша[23], а в 1851 г. — 26 925 гроша и 25 пари.[24]

Като основна социалноструктурна единица на българското население Плевенската община имала, макар и ограничена, съдебно-административна власт. През нея или „пред изпратените от общината членове“ се заверяват договори за покупко-продажба на недвижими имоти, уреждали се наследствени дела, подялба на имоти, издължаване на длъжници, заверяване на завещания, разтрогване на църковен брак и други.[25]

Ръководството на общината в Плевен до средата на 50-те години на XIX в. било в ръцете на занаятчийското съсловие. Не случайно в една сметка за извършени разходи за 1840 г. е записано, че отчитането им станало „Пред всите еснафи и прочии гражданиноначалници“[26]. В потвърждение на това са още редица документи, на два от които ще се спрем. Първият е една сметка относно събраните от епископ Агапий пари от селата в Плевенската каза за изграждане на взаимното училище в Плевен за времето 1 февруари 1842 до 29 май 1843 г.[27] Сметката е заверена с подписите на 17 души, които по социална принадлежност се разпределят така: 1 свещеник, 2 терзии, 2 бояджии, 2 кюркчии, 1 абаджия, 1 чохаджия, 1 коюмджия, 1 бабукчия (папукчия). Останалите 6 души не са посочили социалното си положение, но за двама от тях — хаджи Тодор Живков и Влад поп Петков — най-дейните членове и ръководители на общината от този период, се знае, че принадлежали към бояджийския еснаф.[28]

Другият документ е едно изложение от Плевенската община до Александър Екзарх относно турските злоупотреби, насилия и убийства.[29] Изложението е подписано и подпечатано от 50 души. От тях 8 души по занятие са бояджии, 5 бабукчии (папукчии), 4 абаджии, 3 кюркчии, 2 чохаджии, 2 бакали, 1 терзия, 1 мумджия, 1 аладжия. Този документ също е подписан от Влад поп Петков. Останалите 22 души не са посочили социалната си принадлежност, но прави впечатление, че в документа на първо място се е подписал хаджи Костандин Хаджипаков—търговец.[30] Освен това да занесат изложението общината определила „двоица български чада Г: Маринча Петровича и Г: Симеона Неделковича“, които били съвсем млади, но според ума си били „стари“. Последните двама души били начеващи търговци. Това показва, че постепенно в управлението на общината си пробиват път представителите на търговското съсловие. След Кримската война вече начело на общината застават хора, занимаващи се с търговия. Това са дългогодишните ръководители на Плевенската община Маринчо Петров, хаджи Костандин Хаджипаков, Тодор Вацов, Янаки Бенов и Златан Иванов, макар че по това време дейни членове са и Цветан Бояджията, Димитър Цачев — Бояджи, Тончо Бояджията и други.[31]

Както посочихме вече, в 1871 г. общината се преустроила като църковно-религиозна институция. При това настъпила промяна и в социалноструктурния ѝ състав. Начело на общината застанало духовно, а не светско лице — поп Христо — председател, поп Параскева — писар и членове: хаджи Костандин Хаджипаков, Златан Иванов, Симеон Неделков, Коста Хаджикостов, Пеко Хаджигеоргиев, Петър Георгиев, Атанас Костов и Георги Тодоров.[32] Макар че след преминаването на общините под ръководството на Българската екзархия в тях се укрепват позициите на старите чорбаджийски и на съглашателско-реформистките елементи[33], в състава на Плевенската община влизат членове на местния революционен комитет. В документ от 4 декември 1872 г. намираме следния състав на общината: Поп Христо-председател и членове Петър Гергюв, Йочо Михалчев, Никола Горанов, Цветан Атанасов, Атанас Костов и Маринчо Петров.[34] От посочените 7 души членове на общината 3-ма души били членове на революционния комитет в Плевен — Йочо Михалчев, по занятие бояджия, Никола Горанов—търговец, и Атанас Костов—търговец. Мухтаринът (старейшината) на махалата Варош Парашкева Хаджидимитров,[35] също бил член на революционния комитет.[36] За съжаление не разполагаме с други документи, от които да почерпим конкретни сведения за дейността на посочените по-горе членове на общината. Не е без значение да кажем, че подобен случай засега е известен за общината в Панагюрище през 1875 г. и село Видраре, където членовете на революционния комитет били и общински управници.[37]

* * *

Почти едновременно с преустройството на Гачовата къща за училище общината се заема с изграждането на нова църква, тъй като старата била тясна и схлупена. В това начинание плевенчани били подкрепени от пловдивския бегликчия Стоян Чалъков, който помогнал много при изваждането на фермана.[38]

Водената в кондиката подробна сметка по строежа на църквата показва, че тя била дело на цялото българско население от града. Необходимите парични средства и строителни материали били набавени предимно от дарения.[39] От балансовата сметка от 27 декември 1834 г. се вижда, че само строителството на внушителната по размери и архитектура църква „Св. Николай“, без вътрешната ѝ уредба, струвало 93 962.10 гроша,[40] което показва силата и възможностите на общината. За това говори и фактът, че още не била завършена църквата, а през 1834 г. със съдействието на Стоян Чалъков общината издействувала отварянето отново на Карлуковския манастир, разсипан по време на кърджалийските размирици. Това ѝ струвало също доста пари.[41]

Оценявайки ползата от образованието и необходимостта от издигане нивото на учебното дело в града, на 10 май 1841 г. събралите се „всите во граде семь Плевенъ первым христианомь“ единодушно решават да построят ново взаимно училище, за което всички изказват готовност „да спомогнат деломъ же и словомъ“.[42]

За постройката и на училището средствата били събрани главно от дарения. Наред с личните дарения на гражданите еснафските организации записват колективни, като отпускат на общината и пари в заем.[43] Освен това епископ Агапий събрал и доброволни помощи от 29 села на Плевенската каза.[44] В 1842 г. „общината взаимно-учителна школа“ била готова, като за строежа ѝ са изразходени 22944.20 гроша.[45]

Докато се строяло училището през 1841—1842 г., общината изпратила Даскал хаджи Георги Ламбринов в Габрово да изучи взаимо учителната метода.[46]

Водена от стремежа за подобряване дейността на училището, през 1849 г. общината условила за учител Емануил Васкидович, който учителствувал до 1854 г. Идвайки в Плевен, той намира, че сред плевенчани има единомислие по обществените работи, а училището и църквата им били в добро състояние, защото имали „едно и неразделимо общество“.[47]

Назначаването на учителите ставало чрез писмен договор „условно писмо“, издадено от общината. С такова писмо през 1859 г. за помощник на главния учител Стефан Горски бил назначен учителят Димо Грънчарски. В него се определял срокът, за който общината го наема за учител, и размерът на заплатата, която се изплащала на всеки три месеца. При случай че се разболее или почине, общината не му гарантирала обезщетение, а се задължава да заплати „спроти седенето“. Посочвали се условията, при които ще работи: управлението на училището „ще да е на учителя Стефана“ и преподаването ще става по негова „наредба“.[48] Както се вижда, на главния учител общината гласувала голямо доверие и му давала свобода на действие при уреждането на училището. Така например по искане на главния учител Нестор Марков през 1868 г. общината направила пристройка към училището и наела още трима учители.[49]

Наред с грижите за мъжкото училище общината, както пише Нестор Марков, се заела да издигне нивото и на девическото образование и развитие на просветното дело в селата. За учителка „на общинските средства“ през учебната 1868/1869 г. била наета Тодорка от Свищов. През следващите учебни години общината довела в Плевен още две учителки Елена Сливкова и Рахила Душанова.[50] А от 1870 г. материалната издръжка на девическото училище била предоставена предимно на общината.[51]

През 1874 г. членовете на Плевенската община подпомогнали изграждането на девическото училище в Долни Дъбник,[52] а в 1871—1872 г. оказали активно съдействие на главния учител Нестор Марков за намиране и назначаване на учители в селата: Махалата (гр. Пелово), Ракита, Крушовица, Дисевица, Чириково (Садовец), Горна Митрополия, Долна Митрополия, Горни Дъбник, Долни Дъбник и други.[53]

През 60 и 70-те години на XIX в., когато настъпил подем в развитието на учебното дело и се почувствувала остра нужда от класни учители, общината изпраща учителя Георги Димов Грънчарски през 1871 г. в Щип да изучи звучната метода, като му осигурява годишна издръжка от 3500 гроша.[54] В 1872 г. тя издава препоръчително писмо на Михалаки Ценов, „за да може да встъпи в някое учебно заведение",[55] а през 1873 г. чрез „почитаемата община в Габрово" Ненко Велчев прави постъпки от името на плевенската община за приемането на „една девица" в училищния пансион в Габрово „да си следва науките".[56]

Оценявайки голямата роля на книжнината за културното развитие на народа, Плевенската община подпомага материално Емануил Васкидович да издаде в 1852 г. книгата си „Детско прибавление" със спомоществователи само от града. Убедена от ползата на тази книга , общината изпраща „дар . . . по народните Болгарски училища" 355 екземпляра в 32 български града и 470 екземпляра за „любороднити Българи" в Букурещ, Цариград, Галац, Браила и други.[57] За отношението на общината към възрожденската книжнина съдим и по това, че тя получавала различни вестници и списания.[58]

* * *

Важен момент от дейността на Плевенската община е участието ѝ в църковно-националната борба.

Пред вид на това, че този въпрос е сравнително добре изяснен,[59] ще се спрем на него дотолкова, колкото налага характерът на настоящата работа, и то само за времето след Великденската акция от 1860 г.

Известно е, че след акцията от 3 април 1860 г. църковно-националното движение достига кулминационната си точка и се започва повсеместна борба за изгонване представителите на Цариградската патриаршия и извоюване на независимата Българска църква. Плевенската община, както общините в редица селища на страната,[60] застава начело на борбата и отказва да приеме новия врачански епископ Паисий (1861—1866 г.).

В началото на 1861 г. по повод на патриаршеския проект „15-те точки"[61] цариградските българи приканват всички епархии и общините в по-големите градове да подготвят прошения до Високата порта, в които да потвърдят отричането си от Цариградската патриаршия и изпратят свои представители в Цариград. Плевенчани откликват своевременно на тази общонационала акция.

На 3 април 1861 г. в писмо до Българската община в Цариград Плевенската община заявява, че „Срам и грех би било, ако ся намери някоя Българска община да не чувствува важността на днешното время — на това время, в което . . . неприятели на нашия народ съ ся заклели да упропастят бъдещето му . . ."[62] Пред вид на това, че общината не е в състояние да изпрати свой представител, предлага на Цариградската община да упълномощи човек от тамошните българи, като за целта в прошението било оставено място, за да се впише името му.[63] За такъв бил определен Христо Д. Караминков. Плевенската община проявява голям интерес към развитието на събитията в Цариград и тъй като от пълномощника ѝ Христо Караминков до началото на месец юни не било получено известие за вървежа на църковния въпрос, тя го моли, ако не е в сътояние да работи по народното дело, да предостави това на Петко Р. Славейков, „който мислим, че за наша любов ще поеми тая длъжност върху си . . ."[64].

През месец декември епископ Паисий тръгнал от Враца за Плевен. Той пристигнал в Плевен и с помощта на властта се настанил в епископския дом, но плевенчани не се примирили с това. На втория ден на Рождество, както пише Апостол Конкович, се събрал „народ доста и отива в епископията да съди епископа"[65] Известен за това, мюдюрът се намесил и осуетил тази акция. За да си отмъсти, Паисий накарал мюдюра да телеграфира на валията във Видин, че населението в града се разбунтувало. В отговор на това било заповядано главните виновници да бъдат изпратени във Видин, а другите да се затворят в Плевен. Ръководителите на общината Маринчо Петров, Тодор Вацов, хаджи Костандин Хаджипаков, Агапий, Икономов, Цветан Бояджията, Димитър Цачев и Тончо Бояджията били откарани във Видинския затвор, където лежали 6 месеца, а 43 души били затворени в Плевен.[66]

През 1865 г. движението срещу Паисий станало неудържимо в цялата Врачанска епархия. Врачани изпратили делегация в Цариград, която да действува за отстраняването му.[67] В писмо от 25 октомври до врачанските пратеници в Цариград плевенските първенци-ръководители на общината хаджи Костандин Хаджипаков, Маринчо Петров, Тодор Вацов, Таки Генов, Златан Иванов, Цветан Кочев и Димитър Цачов заявяват, че „по никакъв начин нещеме приемем вече Паисия . . . той е отдавна отхвърлен от нас . . ."[68].

Паисий бил извикан в Цариград, но Св. синод го оправдал. В началото на 1866 г. той се завърнал в епархията и продължил да живее главно в Оряхово, тъй като в Плевен, както и във Враца, никой не се съобразявал с него.[69] Въпросите от църковен, училищен и частноправен характер до учредяването на Българската екзархия се движели от общината независимо от волята на епископа.

Плевенската община следи развитието на събитията по българския църковен въпрос в Цариград и реагира остро срещу проекта на смесената комисия за решаването му чрез помирение между българи и гърци.[70] На 5 август 1869 г. тя изпраща до в. „Турция" протест, адресиран до българските представители в Цариград, в който категорично се изказва против половинчатото решаване на българския въпрос и настоява за водене на борбата до победен край, „. . . без да слушами нито да припознавами новити проекти, изработени от смесенъть комисия — се казва в протеста — ний протестувами в името на българския народ — против сека нова погода с гърците и патриаршиятя, като не припознавами вече от десет години насам тъзи последниятъ“. [71]По-нататък се подчертава, че ако представителите са уморени, то общината е готова да се бори много години още с патриарха и ще жертвува всичко, за да не се подчини пак под властта на Патриаршията.

След издаването на фермана за независима Българска църква в 1870 г. Плевенската община продължава да се интересува от вървежа на работите по уреждането на Екзархията. За да подпомогне дейците в Цариград, на 28 януари 1872 г. тя изпраща до великия везир прошение, подпечатано с 220 печата на плевенските махали, села и първенци, с което иска да се утвърди уставът на Българската църква. [72]

* * *

Основният извод, който се налага от всичко казано дотук, е, че през разглеждания период Плевенската община заема важно място в живота на българското население в града. Като ръководи изграждането и развитието на учебното дело и борбата за църковно-национална независимост, тя се превръща в обединителен център на българите и изразител на стремежа им за духовна и културно-национална независимост. Членовете на общината, представители на занаятчийско-търговската част от буржоазията, имали високо национално самосъзнание и с активната си дейност спомагали за развитието на възрожденските процеси и утвърждаването на националното съзнание на българското население в Плевен.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Трифонов, Ю.* История на града Плевен. С., 1933.

[2] *Паскалева, В.* За самоуправлението на българите през Възраждането. — Изв. инст. истор. № 14—15. С., 1964, с. 69.

[3] *Стефанов, К.* Културно-политическа хроника на Плевен до основаването на читалище „Съгласие“. — В сб.: Читалище „Съгласие“. Плевен, 1939, с. 10; *Симеонов, Цв. и М. Атанасова.* Девически училища в Плевенския край през епохата на Възраждането. — Изв. на муз. в Северозап. България, № 1, 1977, с. 119.

[4] Изключение прави *Грънчаров, М.* Плевен и църковно-националната борба. — Изв. муз. Северозападна България, 6, 1981, с. 149—161. В нея са показани ролята и мястото на общината в борбата за извоюване на независима Българска църква.

[5] *Христов, Хр.* Българските общини през Възраждането. С., 1973.

[6] НБКМ, БИА, IIА, 7779. В настоящата работа ползуваме ксерографското й копие, намиращо се във фонда на отдел „Възраждане“ при Дирекция „КИН“— Плевен, заведено под сигнатура Н-Нсп. А, № 55. (По-нататък Н-Нсп. А, № 55).

[7] *Христов, Хр.* Цит. съч., с. 79—86.

[8] Н-Нсп А, № 55, л. 4.

[9] Пак там, л. 6а.

[10] *Трифонов, Ю.* Цит. съч., с. 104.

[11] *Христов, Хр.* Цит. съч., с. 52.

[12] *Трифонов, Ю.* Цит. съч., с. 115.

[13] Н-Нсп. А, № 55, л. 7.

[14] НБКМ, БИА, II А, 7779, л. 2.; *Трифонов, Ю.* Цит. съч., с. 122.

[15] НМПл-Н, № 1653/2.

[16] Изказвам благодарност на н. с. Стефан Андреев от Ориенталския отдел при НБКМ — София за превода на турския текст.

[17] *Христов, Хр.* Цит. съч., с. 79—80.

[18] НБКМ, БИА, IА, 173; ф. 245, а. е. 33, л. 3; НМПл, Н, № 479 и др.

[19] Македония, № 47, 28 ноем. 1871.

[20] *Трифонов, Ю.* Цит. съч., с. 130, 344.

[21] НМПл, Н № 338.

[22] *Трифонов, Ю.* Цит. съч., с. 342—243.

[23] Н-Нсп. А, № 55, л. 132.

[24] Пак там, л. 132.

[25] Пак там, л. 138, 309, 310, 474, 265, 482а, 483б, 495, 676б, 601а, 507.

[26] Пак там, л. 127.

[27] Пак там, л. 10б.

[28] *Трифонов, Ю.* Цит. съч., с. 138.

[29] НБКМ, БИА, IIА, 5586.

[30] *Трифонов, Ю.* Цит. съч., с. 183.

[31] НМПл., Н № 336; НБКМ, БИА, IА, 91, 172, 173; *Трифонов, Ю.* Цит. съч., с. 223—225, 342.

[32] Македония, № 47, 23 ноем. 1871.

[33] *Христов, Хр.* Цит. съч., с. 193.

[34] Н-Нсп.А, № 55, л. 474.

[35] Пак там.

[36] *Трифонов, Ю.* Цит. съч., с. 309—310.

[37] *Христов, Хр.* Цит. съч., с. 186.

[38] *Трифонов, Ю.* Цит. съч., с. 114—115.

[39] Н-Нсп. А, № 55, л. 48—53.

[40] Пак там, л. 53а.

[41] *Трифонов, Ю.* Цит. съч., с. 124.

[42] Н-Нсп. А, № 55, л. 7.

[43] Пак там, л. 7а.

[44] Пак там, л. 10а.

[45] Пак там, л. 9е.

[46] *Стефанов, К.* Цит. съч., с. 23.

[47] *Трифонов, Ю.* Цит. съч., с. 171.

[48] НМПл, Н № 336.

[49] *Марков, Н.* Бележки по народнообразователното дело в града Плевен и околията му през 1867—1873 година. — В сб.: Читалище „Съгласие“. Плевен, 1939, с. 38.

[50] Пак там, с. 40.

[51] *Симеонов, Цв. и М. Атанасова.* Цит. съч., с. 128.

[52] Пак там, с. 141.

[53] *Марков, Н.* Цит. съч., с. 41.

[54] НМПЛ, Н № 479.

[55] ОДА—Габрово, Ф. 670 к, оп. 1, а. е. 57, л. 52.

[56] Пак там, а. е. 57, л. 161.

[57] *Васкидович. Ем.* Детинско прибавление . . . , Цариград, 1852, с. 135—136.

[58] НМПл, Н № 444; *Спиров, Сп.* За състава на Плевенския революционен комитет. — В: Плевен 1869—1969. 100 години от създаването на Първия местен революционен комитет в България. С., 1970, с. 80.

[59] Вж. *Грънчаров, М.* Цит. съч., с. 149—161.

[60] *Христов, Хр.* Цит. съч., с. 163 и сл.

[61] Подробно за това вж. *Ников, П.* Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. Под ред. на акад. Д. Косев. С., 1971, с. 192—205.

[62] НБКМ, БИА, IA, 173.

[63] Пак там.

[64] НБКМ, БИА, ф. 245, а. е. 33, л. 2.

[65] Из архивата на Найден Геров, кн. 1. Под редакцията на Т. Панчев. С., 1911, с. 293.

[66] Пак там, с. 923; *Трифонов, Ю.* Цит. съч., с. 223—225.

[67] История на град Враца, т. 1. С., 1976, с. 230—231.

[68] НБКМ, БИА, IA, 174.

[69] *Трифонов, Ю.* Цит. съч., с. 233; История на град Враца . . . , с. 231.

[70] За работата на комисията, вж. *Ников, П.* Цит. съч., с. 300—302.

[71] Турция (притурка), № 28, 2 септ. 1869.

[72] Документи за българската история. Т. 3. Документи из турските държавни архиви. Ч. 1 (1564—1872). Подбрал *П. Дорев.* С., 1940, с. 479—480.

ПЛЕВЕНСКАЯ ОБЩИНА[1] В ПЕРИОД БОЛГАРСКОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

Михаил Грынчаров, научный сотрудник

Резюме

На основании неиспользуемого ранее материала из первоисточника и базируясь на передыдущих публикациях, автор исследует историю Плевенской общины в период Возрождения.

По ходу изложения показаны этапы в развитии общины; ее организационная структура; ее функции и социальный состав и вклад в развитие учебного дела и в борьбу за независимость болгарской церкви.

Из изложенных и интерпретированных фактов и событий становится ясно, что в рассматриваемый период Плевенская община занимала важное место в жизни болгарского населения города. Она превратилась в центр объединения болгар и стала выразителем их стремлений к духовной и культурно-национальной независимости.

---

[1] Община — ист.-административная единица в Болгарии до 1949 года.

THE PLEVEN COMMUNITY DURING THE NATIONAL REVIVAL

by research associate *Mikhail Grancharov*

Summary

On the basis of an unutilized source material and the written-statement up to now, in this announcement the author studies the history of the Pleven community during the period of the National Revival.

In the course of the presentation are shown the stages in the development of the community, its social composition and functions, organizational structure, its contribution to the further development of the education and the struggle for an independent Bulgarian Church.

The reported and interpreted facts and events make it clear that during the considered period the community of Pleven plays an important role in the life of the Bulgarian population in this town. It turns to an unifying centre of the Bulgarians and expresses their aspirations for spiritual and cultural and national independence.

ИЗВЕСТИЯ НА МУЗЕИТЕ В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ, т. 8, 1983 г.

К. и. н. Димитър Пеков
Н. с. Иван Райкински

ОРГАНИ НА РАБОТНИЧЕСКО-СЕЛСКАТА ВЛАСТ В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕ НА СЕПТЕМВРИЙСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1923 ГОДИНА

Изграждането на местните революционни комитети бе едно от най-големите завоевания на Септемврийското въстание 1923 г. С този акт, макар и за кратко време, се постави начало на разрушаване на буржоазния държавен апарат. Осъществени по революционен път, те представляваха качествено нови,временни органи на власт — властта на работниците и селяните и имаха задача на първо време да осигурят успеха на политическата промяна.

Специално изследване за съставите на местните революционни комитети в Северозападна България досега няма. В редица научни трудове за Септемврийското въстание[1] на основата на по-общи наблюдения е дадена характеристика на комитетите и са разкрити основните направления в дейността им. Отделни автори[2] засягат въпроса за техните състави, партийна и социална принадлежност, без обаче да привеждат точни данни за тях.

Настоящето изследване има за цел да запълни именно тази празнота в историческата литература. То е резултат на проучване на известния изворов материал за Северозападна България, съхраняван в централните и местните архиви и музеи, както и на публикуваната литература за Септемврийското въстание. След установяването на съставите на революционните комитети чрез анкетния метод и с помощта на общинските организации на БКП и общинските народни съвети бяха уточнени трите имена на членовете на комитетите, техните рождени дати, политическата и социалната им принадлежност. Пак с помощта на същите органи бяха доизяснени съставите на някои революционни комитети. Благодарение на това са обхванати всички въстанали села в Северозападна България — селищата на Врачански и Видински окръг по тогавашното административно деление. Включени са няколко села от Плевенски окръг, които са свързани с въстанието в този район.

На територията — предмет на нашето изследване — действуваха Главният военнореволюционен комитет, Окръжният революционен комитет във Фердинанд (Михайловград), околийски, градски, районни и селски местни революционни комитети. Тази богата структура дава възможност за важни обобщения и изводи.

Общо взето, там, където въстанието се е развило успешно и категорично, не възникнаха никакви трудности в нашата работа. Затруднения се появиха там, където е имало колебливост и нерешителност или работническо-селската власт е съществувала кратко време. За да се избягнат евентуални недоразумения, обстойно проучихме и участието на селищата, които са взели участие във въстанието, без да се създават в тях органи на работническо-селската власт.

Както е известно, основната част от революционните комитети са изградени съгласно Инструкцията на ЦК на БКП за дейността на местните революционни комитети.[3] От проучения материал се вижда, че този документ не е достигнал до всички селища и при формирането на някои местни революционни комитети е следван съществуващия дотогава държавно-правов ред. Не случайно органите в тези селища се наричат тричленки. Такава тричленка е създадена в Бъркачево, която на 24 септември издава съобщение за установяване на работническо-селска власт в селища на Северозападна България.[4] Има случай, когато паралелно съществуват революционни комитети и тричленки. По заповед на революционния комитет в Бяла Слатина е формирана общинска тричленна комисия. В Козлодуй по нареждане на Ореховския „революционен" комитет е създадена тричленка, която приема властта от блокарите, докато революционният комитет подготвя завземането на селото. До края на въстанието двата органа съществуват паралелно. Поради движението на членовете на революционния комитет в Лесура се избира и тричленка. Съобразяването с административното делене в някои селища е също свидетелство за спазване на държавно-правната практика. Така в Гаганица, Лопушна (Георги Дамяново), Крапчене, Долна бела речка, Оходен, Ракево и други се създават революционни комитети с представители от съставните на общината села.

Ръководителите на революционните комитети и на тричленките са наричани председатели и кметове. По-неопределена и неясна е ролята на комендантите, които в отделни селища изпълняват най-активната роля и се заемат от водещи политически лица. Такива случаи има в Баница, Борован,Добри дол, Долни Цибър, Дреновец, Вършец, Мърчево и други.

Голямо творчество и разнообразие се наблюдава и при прилагане на инструкцията относно численения състав на революционните комитети и политическото съотношение в тях. Докато някъде работническо-селската власт е представена само от един човек, то в други селища броят на членовете на революционния комитет достига 12 души. Динамиката на въстанието налага непрекъснато движение на членовете на комитетите. Поради това срещаме документи с подписи на различни лица за определена длъжност. Например Пеню Писков и Петър Шабански се подписват като белослатински околийски коменданти, Гаврил Генов се подписва под документ на Градския революционен комитет във Фердинанд, а Асен Греков като комендант на същия град и други.[5] Това обстоятелство и кратковременното съществуване на комитетите не позволява да се разкрие напълно вътрешната им структура, която очевидно при някои от тях не е била изяснена в хода на въстанието.

В Северозападна България въстанаха 298 селища. В 236 бяха изградени местни революционни комитети или определени представители на работническо-селската власт. Останалите селища участвуваха във въстанието с изпращане на отделни групи до важни стопански и административни центрове. Има и села, които са овладени от другоселски въстанически групи и се намират под техен контрол в продължение на дни — например Хърлец, Гостиля, Пали лула, Баурене, Голямо Бабино и други. Отношението на отделните райони на Северозападна България към въстанието се вижда от следната таблица:[6]

Окръг	Околия	Брой на селищата	Въстанали	Установили РСВ	Невъстанали
Видински	Белоградчишка	49	15	10	34
	Видинска	59	14	5	45
	Кулска	28	5	2	23
	Ломска	52	51	49	1
Врачански	Б. Слатинска	32	20	19	12
	Берковска	46	46	43	1
	Врачанска	76	54	29	22
	Оряховска	40	40	33	—
	Фердинандска	47	47	45	—
Плевенски			6 (без Гложене и др.)	1	Всички останали
Общо			298	236	

Някои революционни комитети се формират в навечерието на Септемврийското въстание — например в Люта (Владимирово), Видлица, Чипровци и други. Преобладаващата част от революционните комитети се създават след завземането на местната власт. Продължителността на тяхното съществуване и дейност зависи от конкретното развитие на обстановката.

Българската комунистическа партия тръгва към въстанието под знамето на единния фронт. Формирането на местните революционни комитети е израз на новата стратегическа линия на партията и по същество представлява процес на преодоляване на предишни схващания. БКП е авангардна сила на въстанието и съвсем естествено мнозинството от членовете на революционните органи са комунисти. Предложението на партията за единодействие намира най-благосклонен отклик в редовете на БЗНС. Затова и по численост земеделците-единофронтовци се нареждат на второ място. Постигнато е единодействие и с групи анархисти. Привлечени са отделни представители на БРСДП, Радикалната партия и безпартийни.

Включването на комсомолци и земсисти е естествено явление. Политическото съотношение в революционните комитети се вижда от следната таблица:[7]

Окръг	Околия	БКП	БЗНС	БРСДП	Дем. п	Рад. п.	БКМС	БМЗС	безп.	анарх.	неустановени
Видински	Белоградчик	22	2	—	—	—	—	—	1	—	1
	Видин	12	6	—	—	—	—	—	—	—	2
	Кула	1	1	—	—	—	—	—	—	—	1
	Лом	125	39	2	—	—	2	—	8	—	7
Врачански	Б. Слатина	38	21	—	—	—	1	1	—	—	—
	Берковица	102	33	1	—	1	2	—	3	—	1
	Враца	57	22	—	—	—	—	—	—	—	—
	Оряхово	100	53	1	—	—	2	1	2	2	—
	Фердинанд	115	44	1	1	—	2	—	3	3	—
Плевенски		5	—	—	—	—	1	—	—	—	—
	Общо	577	218	4	1	1	10	2	17	5	15

Единодействието между комунисти и земеделци се обезпечава от големия брой активни членове на БКП и БЗНС — членове на окръжни и околийски комитети на партията, бивши народни представители и окръжни съветници, секретари на околийски, районни и местни комитети на партията и председатели на земеделски дружби.

Единодействието не е постигнато навсякъде в задоволителна степен. Съществували са революционни комитети само от комунисти. На други места поради слабостта или липсата на комунистически групи са формирани комитети само от земеделци — Търнак, Ботево (Ломско), Балювица, Спанчевци и други.

Председателското място се определя обикновено в зависимост от активността на местните комунисти и земеделци във въстанието и в редки случаи от обществения престиж.

Основната част от ръководителите на въстанието в Северозападна България са на възраст от 25 до 40 години. Не е малък броят и на по-възрастните. Този факт категорично опровергава тенденциозните твърдения на някогашния буржоазен печат, че въстанието било дело на млади, политически незрели хора. За възрастовия състав на комитетите говори следната таблица:

Окръг	Околия	до 25	26—30	31—35	3о—40	над 40	Неустанов.
Видински	Белоградчик	1	2	3	4	1	15
	Видин	2	—	1	2	1	14
	Кула	—	—	—	—	—	3
	Лом	13	26	26	38	43	37
Врачански	Б. Слатина	8	18	17	11	7	—
	Берковица	9	15	22	29	41	27
	Враца	6	19	18	17	19	—
	Оряхово	15	39	36	27	44	—
	Фердинанд	15	33	38	24	47	11
Плевенски		1	—	1	1	2	1
	Общо	70	152	162	153	205	108

Прави впечатление, че земеделците-единофронтовци принадлежат към по-високите възрастови групи. Това е лесно обяснимо, тъй като значителна част от земеделските дружби в Северозападна България се формират пред Първата световна война. Обратно по-голяма част от организациите и групите на БКП се основават след войната. В това възрастово противоречие може да се търси една от причините за забавяне процеса на единодействие в отделни селища.

По време на въстанието преобладаващ отрасъл в народното стопанство е земеделието. Фабричните предприятия са все още слабо развити, поради което занаятчийската промишленост запазва добри позиции. Независимо от засилващата се икономическа диференциация, облика на този край определят дребните и средни собственици, които в мнозинството си следват БЗНС и БКП. След Великата октомврийска социалистическа революция БКП засилва работата си сред малоимотните, които възприемат комунистическата идеология.

Икономическият облик на Северозападна България дава отражение върху социалната структура на революционните комитети. Преобладаващо мнозинство са дребните и отчасти средни селски стопани. Масовото участие на селяните е посочено и високо оценено от Гаврил Генов още в началото на 30-те години. Делът на наемните работници (миньори, машинисти, ратаи, строителни работници и други) е скромен. Неголям е процентът на занаятчиите. Приблизително равно е участието на учителите, адвокатите и служещите, които идейно са свързани с БКП и БЗНС. За всичко това говори следната таблица:

Окръг	Околия	Земед.	Раб.	Зан.	Търг.	Учит.	Адвок.	Служ.	Мед. служ.	Неуст.
Видински	Белоградчик	25	—	—	—	—	—	—	—	1
	Видин	20	—	—	—	—	—	—	—	—
	Кула	3	—	—	—	—	—	—	—	—
	Лом	148	3	11	1	5	—	6	1	8
Врачански	Б. Слатина	34	2	5	3	12	2	2	1	—
	Берковица	115	2	10	2	6	1	4	1	2
	Враца	65	2	3	2	5	—	2	—	—
	Оряхово	111	4	12	—	14	8	12	—	—
	Фердинанд	116	2	10	3	11	6	8	—	12

Плевенски		3	—	2	1	—	—	—	—	—
	Общо	640	15	53	12	53	17	34	3	23

Септемврийското въстание е героичен епизод в българската история. Ръководното участие в него изисква мъжество и себеотрицание, огромна морална и политическа отговорност. След поражението на въстанието фашистката власт подложи на жестока разправа и изтезания членовете на революционните комитети. В продължение само на няколко дни са разстреляни около 90 души.[8]

Въстанието е революционна закалка и изпитание за всички членове на революционните комитети. Мнозинството от тях продължават да участвуват активно в борбата против фашизма. Дадени са нови жертви по време на Априлските събития 1925 г.[9] и въоръжената антифашистка борба (1941—1944 г.).[10]

Трябва да отбележим обаче, че не всички членове на революционните комитети остават верни и последователни борци против фашизма. Недостатъчната политическа стабилност и необузданият фашистки терор оказват отрицателно влияние върху политическото поведение на някои членове. Те скъсват с комунистическите и единофронтовските идеи. Наблюдават се и отделни прояви на злополучни амбиции и кариеризъм.[11]

Резултатите от настоящето изследване не влизат в противоречие с изказаните досега в историческата литература изводи по разглежданите проблеми. Главната задача, която стоеше пред него и приносното му значение се определят преди всичко от прецизирането на тези изводи.

Изясняването на съставите на революционните комитети изискваше огромни усилия и енергия, ето защо публикуваме пълен списък. Проявен бе стремеж за точно предаване на имената, съпътствувани с политическата принадлежност на лицата през 1923 г. За улеснение въведохме три съкращения: РСВ — работническо-селска власт (след това съкращение се дава нейната продължителност), РК — революционен комитет и ПРСВ — представител на работническо-селска власт. Списъкът бе съобразен със съществуващото по време на въстанието административно деление. Окръзите, околиите и селищата в тях са подредени по азбучен ред. Номерирани са селищата, изградили органи на работническо-селска власт. Звездичка предхожда имената на селищата, имащи отношение към въстанието. За улеснение в бележките даваме само найважните източници. Следва пълният текст на списъка:

ГЛАВЕН ВОЕННОРЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ

Васил Петров Коларов (БКП), Георги Димитров Михайлов (БКП) и Гаврил Генов Димитров (БКП). Началник-щаб на въстанието — Никола Тодоров Агънски (БЗНС).[12]

ВИДИНСКИ ОКРЪГ

БЕЛОГРАДЧИШКА ОКОЛИЯ

1. Александрово (Димово). РСВ (23.IX). РК: Ценко Нинов Дацков (БКП), Георги Христов Зъцков (БКП) и Трифон Димитров Ненчев (БКП).[13]

2.Бела. РСВ (23. IX). РК: Цоло Иванов Младенов (БКП), Георги Миков Димитров (БКП), Васил Иванов Пешев (БКП),Йосиф Иванов Панов (БКП) и Панто Ценов Панов (БКП).[14]

*Бело поле.РСВ (23.IX). РК не е изграден.

3. Белотинци. РСВ (23.—28.IX). РК: Григор Игнатов Попов (БКП) — председател, Ангел Горанов Кръчмарски (безп.), Григор Иванов Каменчов (БКП), Кръсто Иванов Джонов (БЗНС) и Симеон Петков Ценов (БКП).[15]

*Воднянци. РСВ (23.IX). РК не е изграден.

4. Горни Лом. РСВ (23—24. IX) ПРСВ: Анто Живков Белясин (БЗНС).

*Гранитово. РСВ (23.IX). РК не е изграден.

5. Гюргич. РСВ (23—27. IX). ПРСВ: Евтим Младенов Йоцов (БКП).

*Долни Лом. РСВ (27. IX). РК не е изграден.

6. Костичовци. РСВ (22—25. IX). ПРСВ: Илия Филипов Монов (БКП).

7.Одоровци. РСВ (23—28. IX). ПРСВ: Джоко Николов Свилков (БКП) и Цветко Рангелов Илиев (БКП).

8. Плешивец. РСВ (23. IX). ПРСВ: Димитър Джунов Петров (БКП).

*Ружинци. РСВ (23. IX). РК не е изграден.

9. Средогрив. РСВ (24—26. IX). ПРСВ: Григор Матеев Агичов.

10. Черно поле. РСВ (24—27. IX). РК: Ангел Велков Иванов (БКП) — председател, Влъчко Петков Младенов (БКП), Герго Лазаров Ненов (БКП), Марин Петров Кънов (БКП), Младен Рангелов Гладния (БКП) и Никола Каменов Зурлов (БКП).[16]

ВИДИНСКА ОКОЛИЯ

1. Арчар. РСВ (23—24. IX). РК: Иван Иванов Коларов (БКП) — председател, Георги Яков Касабов (БКП), Дени Станчулов Стоянов (БКП), Димитър Любенов Иванов (БЗНС), Иван Митов Стаменов (БКП) и Илия Лазаров Димитров (БКП).[17]

*Ботево. РСВ (23. IX). РК не е изграден.

*Брегово. На 23.IX две групи въстаници завземат общината и полицейския участък, водят бой и за овладяване на пограничния подучастък, но след неуспех се изтеглят извън селото.

*Владиченци. РСВ (23.IX). РК не е изграден.

9. Вртоп. РСВ (23. IX). ПРСВ: Васил Иванов Живков (БКП) и Мико Стоянов Вачев (БКП).

3. Гайтанци. РСВ (23. IX). РК: Вълко Наков Давидов (БКП) — председател, Иван Петков Цеков от с. Държаница (БКП), Мико Стоянов от с. Въртоп (БКП), Иван Цеков Николов (БЗНС) и Никола Савов Лещарски (БЗНС).[18]

4. Гърци (Градец). РСВ (23. IX). РК: Милан Павлов — председател, Мито Каменов Цолов (БКП), Иван Младенов Николов, Радослав Георгиев Попов (БЗНС), Станко Йончев Гайдарски (БЗНС) и Крум Георгиев Попов (БЗНС).[19]

*Държаница. РСВ (23. IX). РК не е изграден.

*Извор. РСВ (23. IX). РК не е изграден.

*Косово. На 23. IX въстаниците завземат селото без митническия пост.

5. Лагошевци. РСВ (23. IX). ПРСВ: Васил Иванов Цветков (БКП).

*Мали Дреновец. РСВ (23.IX). РК не е изграден.

*Цар Симеоново. РСВ (23. IX). РК не е изграден.

*Шипот. РСВ (23. IX). РК не е изграден.

КУЛСКА ОКОЛИЯ

1. Бранковци. РСВ (23. IX). Герго Донков Гергов (БЗНС) и Цано Тошков Нинов

*Вълчек. РСВ (23. IX). РК не е изграден.

*Грамада. На 23. IX от селото излиза само група въстаници за завземането на Кула.

2. Макреш. РСВ (23. IX). ПРСВ: Велико Иванов Върбин (БКП).

*Урбабинци (Тошевци). На 23. IX от селото излиза само група въстаници за завземането на Кула.

*Цар Шишманово. РСВ (23. IX). РК не е изграден.

ЛОМСКА ОКОЛИЯ

1. Александрово (слято със с. Василовци). РСВ (23—26. IX). ПРСВ: Илия Алексов Колов (БКП) и Цветко Костов Цветков (безп).[20]

2. Борисово (Динково). РСВ (23—25. IX). РК: Йордан Димитров Гайдарски (БКП) — председател, Богдан Костов Христов (БКП) и Моно Лилов Златанов (БКП).[21]

3. Ботево. РСВ (23—26. IX). РК: Георги Кирков Михайлов (БЗНС) — комендант, Борис Ангелов Първанов (БЗНС), Димитър Транов Маринов (БЗНС), Илия Господинов Томов (БЗНС) и Рангел Алексов Пелов.[22]

4. Брусарци. РСВ (23—24. IX). Петър Тодоров Апостолов (БКП) — председател, Илия Божинов Велков (БКП) и Михаил Димитров Иванов (БКП).[23]

5. Буковец. РСВ (23—26. IX). РК: Никола Пунов Горанов (БКП) — председател, Анто Иванов Николов (БКП) и Васил Николов Вълчев (БЗНС).[24]

6. Василовци. РСВ (23—25. IX). РК: Георги Петков Качов (БКП) — председател, Димитър Томов Виденов (безп.), Кръсто Димитров Игнатов (БКП),Никола Горанов Николов (БКП), и Цветко Костов Цветков (БЗНС).[25]

*Влашка махла (слято със Сталийска махла). РСВ (23—25. IX). РК не е изграден.

7. Войници (Якимово — 3). РСВ (23—26. IX). РК: Никола Василев Чукалски (БЗНС) — комендант, Дамян Велков Вълов (БКП) и Първан Найденов Младенов (БКП).[26]

8. Вълчедръм. РСВ (23—27. IX). Трифон Иванов Бункин (БКП) — председател, Алекси Русинов Тончин (БКП) и Милан Канов Цолканов (БКП).[27]

9. Гайтанци (слято с Луковица под името Смирненски). РСВ (23—25. IX). РК: Камен Каменов Димитров (БКП) — председател, Русин Янев Гергов (БЗНС), Симо Иванчев Стаменов (БКП) и Ценко Кръстев Драганов (БКП) — комендант.[28]

10. Голинци (кв. Младеново на Лом). РСВ (23—25. IX). ПРСВ: Яким Йонов Маринов (БЗНС) — комендант и Георги Алексов Найденов (БКП).[29]

11. Горна Гнойница (Септемврийци). РСВ (23—26. IX). РК: Евтим Иванов Бутански (БКП) — председател, Благой Кръстев Вълов (БЗНС), Георги Минтев Ваклинов (БЗНС), Георги Ценов Лочов (БКП), Кръсто Гоцов Мездреянски (БКП), Лазар Димитров Бауренски (БКП) и Томо Младенов Стипцов (БЗНС).[30]

12. Горно Линево (слято с Ковачица). РСВ (23—26. IX). ПРСВ: Михаил Първанов Божинов (БКП).

13. Добри дол. РСВ (23—26. IX). РК: Иван Михаилов Игнатов (безп.) — комендант, Тодор Петров Левашки (БКП) — пом. комендант, Рангел Миленков Тодоров (БЗНС) — пом. комендант, Мирчо Петров Марков (БКП) и Младен Иванов Младенов (БКП).[31]

14. Долни Цибър. РСВ (23—26. IX). РК: Георги Димитров Първанов (БКП) — председател, Йон Костадинов Флоров (БКП) — комендант и Тодор Младенов Рошолов (БЗНС).[32]

15. Долно Линево. РСВ (23—25. IX). ПРСВ: Йончо Опров Ценов (БЗНС) — председател и Георги Нинов Нуцов (БКП).[33]

16. Дондуково. РСВ (23—26.IX). РК: Александър Тодоров Първанов (БКП), Георги Цонев Георгиев (БКП) — комендант, Иван Захариев Тодоров (БКП), Русин Средков Цеков (БКП) и Тома Първанов Младенов (БКП)[34]

17. Дреновец. РСВ (23.—24. IX). РК: Михаил Лозанов Живков (БЗНС)—председател, Стефан Младенов Михайлов (БКП)—комендант, Илия Михайлов Костов (БЗНС), Никола Манчев и Петър Гюров Иванов (БКП).[35]

18. Душилница (слято с Мокреш). РСВ (23—26. IX). ПРСВ: Йосиф Кръстев Игнатов (БКП) и Милан Тодоров Мислов (БКП).[36]

19. Дъбова махла. РСВ (23—24. IX). ПРСВ: Игнат Захариев Върбанов (БЗНС) и Йово Георгиев Маджаров (БЗНС).[37]

20. Дългоделци. РСВ (23—26. IX). РК: Ангел Стоянов Тотов (БКП) — комендант, Андрей Величков Сливански (БКП) и Ценко Томов Попов (БЗНС).[38]

21. Дългошевци (Замфир). РСВ (23—25. IX). РК: Ангел Ценов Торнев (БЗНС) — председател, Ангел Йончев Мечкарски (безп.), Георги Филипов Георгиев (БРСДП), Захари Арсенов Попов (БЗНС) и Янкул Дамянов Илиев (БКП).[39]

29. Игнатиево. РСВ (23—26. IX). ПРСВ: Никит Бончев Христов (БКП).[40]

23. Калугер махла (слято с Куле махла под името Златия). РСВ (23—26.IX). РК: Атанас Николов Чалапчиев (БКП) — председател, Марин Спасов Първанов (БКП), Методи Филипов Попов. (БКМС), Опро Тодоров Тололоев (БКП) и поп Никола Кръстев Николов (БКП)[41]

24. Киселево. РСВ (23—26. IX). РК: Димитър Иванов Цоцин (БЗНС) — председател, Първан Иванов Вълков (БЗНС) и Цветко Илиев Вълков (БЗНС).[42]

25. Ковачица. РСВ (23—26. IX). РК: Григор Станков Леков (БКП) — председател, Първан Дамянов Попов (БЗНС) — комендант, Алекси Горанов Богданов (БЗНС), Петко Петров Гърбача (безп.), Първан Георгиев Тодоров (БКП) и Тано Бонов Маринов (БКП).[43]

26. Комощица. РСВ (23—26. IX). РК: Диониси Алексов Лилов (БКП) — председател, Александър Янев Каменов (БКП), Антон Младенов Йонов (БЗНС), Велко Иванов Лъжевски (БКП) и Йордан Джунов Костов (БЗНС).[44]

27. Котеновци (Якимово—2). РСВ (23—26. IX), РК: Цеко Джонов Иванов (БКП) — председател, Борис Цеков Джунов (БКП) и Стоян Гаврилов Алексов (БЗНС).[45]

28. Крива бара. РСВ (23 — 26. IX). РК: Анто Томов Пешаков (БКП) — председател, Петър Виденов Петров (БКП), Владимир Максимов Николов (БКП), Кирил Георгиев Миков(БКП) и Петко Антонов Балкански (БКП).[46]

29. Криводол (Трайково). РСВ (23—26. IX). РК: Камен Александров Златанов (БКП) — председател, Русин Иванов Вачов (БКП) и Ценко Каменов (БКП):[47]

30. Крумово (слято с Разград махла под името Разград). РСВ (23—26. IX). РК: Ангел Найденов Миленков (БКП) — комендант, Обретин Илиев Спасов (БКП) и Милан Янкулов Добрев (БКП).[48]

*Куле махла (слято с Калугер махла под името Златия). РСВ (23—26. IX). РК общ за двете села.

31. Кърки жаба (Аспарухово). РСВ (23—26. IX). РК: Желязко Рангелов Тодоров (БКП) — председател, Борис Тодоров Китов (БЗНС) и Анто Русинов Маджаров (БКП).[49]

32. Лабец (слято с Чучан — Станево). РСВ (23—26. IX). РК (тричленка): Първан Паков Петров (безп.) — кмет, Велко Цветков Велчев (безп.) и Стан Иванов (безп.).[50]

33. Лом. Градът не е завземан от въстаниците въпреки техните героични сражения на 23—25. IX на пристанището, митницата и казармите с правителствени войскови части. В с. Голинци (кв. Младеново на Лом) се поставят основите на Околийски РК: Александър Тодоров Беремлиев (БКП) — председател, д-р Александър Гаврилов Карастоянов (БКП) и Аспарух Яков Спасов (БКП).[51]

34. Луковица (слято с Гайтанци — Смирненски). РСВ (23—24. IX). РК: Никола Трифонов Николов (БКП) — председател, Георги Велков Калпакчиев (БКП), Кръсто Първанов Кръстев (БКП) и Павел Кръстев Лозанов (БКП).[52]

35. Медковец. РСВ (23—26. IX). РК: Иван (Дано) Николов Опинчов (БКП) — председател, Ангел Младенов Чиков (БКП), Андрей Симеонов Рангелов (БКП), Иван Георгиев Грънчарски (БКП), Борис Николов Дяволски (БКП) и Никола Петков Конов (БКП).[53]

36. Моминброд. РСВ (23—25. IX). ПРСВ: Йордан Георгиев Киров (БЗНС) — комендант.

37. Мокреш. РСВ (23—26.IX). РК: Коста Спасов Канчелов (БКП) — председател, Александър Николов Бърлатов (БКП), Коста Първанов Горанов, Александър Тодоров Ръбин (БКП), Софрон Манойлов Белниколов (БКП) и Димитър Първанов Дронзин (БЗНС).[54]

38. Орсоя. РСВ (23—25. IX). РК: Георги Тодоров Еловски (БКП) — председател, Александър Цветков Иванов (БКП) и Борис Георгиев Цонов (БКП).[55]

39. Прогорелец (Якимово — 1). РСВ (23—26. IX). РК: Димитър Василев Бонов (БКП) — председател, Дамян Вълов Ценковски (БКП), Милан Начов Канов (БКП) и Тодор Киров Цветков (БКП).[56]

40. Разград махла (слято с Крумово — дн. Разград). РСВ (23—26. IX). РК: Божин Петков Канов (БКП) — председател, Гаврил Велков Коларски (БКП), Георги Ценов Шиешки (БРСДП) — комендант, Камен Маринов Моцов (БКМС) и Никола Трифонов Пишийски (БКП).[57]

41. Расово. РСВ (23—26. IX). РК: Гаврил Савов Веселинов (БКП) — председател, Иван Първанов Маринов (БЗНС) и Камен Ангелов Гурзов (БКП).[58]

42. Сливата. РСВ (23—25. IX). РК: Цеко Ценов Неделков (БКП) — председател, Борис Георгиев Цонов (БКП), Живко Трифонов Тодоров (БКП) и Стефан Кръстев Савов (БКП).[59]

43. Сливовик. РСВ (23—26. IX). РК: Арсен Тончев Каров

(БКП), Дейко Иванов Кюрдчийски (БКП), Кирил Кръстев Младенов (БКП) и Стоян Ангелов Дураков (БКП).[60]

44. Сталийска махла. РСВ (23—25. IX). РК: Александър Иванов Кандов (БКП)— председател, Георги Василев Черевеняков (БЗНС) — комендант, Павел Петков Николов (БКП), Петър Цеков и Тодор Първанов Симеонов (БКП).[61]

45. Толовица (Септемврийци, Видински окръг). РСВ (23—26. IX). РК: Рангел Ганев Тошев (БКП) — председател, Гано Динов Митов (БКП), Кръсто Миков Стоянов (БКП) и Младен Петров Иванов (БКП).[62]

46. Тополовец (слято с Дреновец). РСВ (23—25. IX). РК: Димитър Петков Маринов,Коста Иванов Кръстев (БКП), Мито Иванов Николов (БКП), Найден Гаврилов Стефанов, Първан Гергов Колдов (БКП) и Симеон Димитров Николов (БЗНС).[63]

47. Цибър Варош(Горни Цибър). РСВ (23—26.IX). РК: Вартоломей Нацолов Туйков (БКП) — председател, Горан Станев Великин (БКП), Илия Ников Банчев (БЗНС), Марин Вълчанов Михайлов (БКП), Рабчо Наков Мицев (БКП) и Христо Вацов Радолов (БКП).[64]

48. Черни връх. РСВ (23—26. IX). РК: Ангел Петков (БКП) — комендант, Борис Петков Качилов (БЗНС) и Петър Тодоров Бистрилищки.[65]

*Чучан (слято с Лабец—Станево). РСВ (23—26. IX). РК: общ за двете села.

49. Ярловица. РСВ (23— 26. IX). РК: Рачо Виденов (БЗНС) — комендант, Никола Павлов Пунчев (БКП) и Тодор Иванов Чушков (БКП).[66]

ВРАЧАНСКИ ОКРЪГ

ОКРЪЖЕН РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ
ВЪВ ФЕРДИНАНД (МИХАЙЛОВГРАД)

Гаврил Генов Димитров (БКП) — председател, Замфир Попангелов (Попов) Цветков (БКП) и Христо Попов Михайлов (БКП). Привлечен още Йордан Иванов Първанов (БЗНС). Завеждащи секции: Асен Кирилов Греков (БКП), Димитър Петров Попов (Верешки) (БКП), Иван Андреев Петков (БКП), Иван Драганов Петров (БКП) и д-р Стамен Илиев Павлов (БКП).[67]

БЕЛОСЛАТИНСКА ОКОЛИЯ

1. Борован. РСВ (24—25. IX). РК: Трифон Николов Трифончовски (БКП) — кмет, Исай Стаменов Стойчовски (БКП) и Коста Петров Найденчовски (БКП) — комендант.[68]

2. Бреница. РСВ (23—24. IX). РК: Сав Павлов Мирковски (БКП) — председател, Върбан Матов Цициришки (БЗНС), Михаил Йончев Беновски (БКП), Мишо Павлов Мирковски (БЗНС), Симеон Митов Дреновски (БКП) и Стефан Йончев Даскалов (БЗНС) — комендант.[69]

3. Буковец. РСВ (25. IX). ПРСВ: Вълчо Петков Лачков (БЗНС) — кмет и Петър Радев Рагьовски (безп.) — комендант.

4. Бърдарски геран. РСВ (23—24. IX). РК: Стефан Иванов Гашпаров (БЗНС) — председател, Иван Илчев Петков (БЗНС) и Никола Антонов Петков (БКП).[71]

5. Бъркачево. РСВ (24—25. IX). РК („временна тричленна комисия“): Илия Найденов Иванов (БКП) — председател, Георги Гетов Стойнински (БЗНС) и Георги Ценков Кунинчански (БКП) — комендант.[72]

6. Бяла Слатина. РСВ (24—25. IX). Околийски комендант: Петър Павлов Шабански (БКП); РК: Фердинанд Митев Пенчев (БКП) — председател, Димитър Николов Белоречки — Осинин (БКП), Михаил Николов Мишев (БКМС), Пеньо Иванов Писков (БКП) — комендант и Стоян Йончев Павлов (БКП); Общинска тричленка: Стоян Божинов Траянов (БКП) — кмет, Кирко Марков Кирков (БЗНС) и Коцо Марков Венков (БЗНС).[73]

7. Враняк. РСВ (24—25. IX).РК: Павел Стефанов Велчев (БКП) — председател, Дочо Стаменов Дочов (БЗНС), Лало Цветков Крумовски (БКП), Сава Стаменов Манчев (БКП).[74]

8. Върбица. РСВ (25 IX). ПРСВ: Петър Николов Апостолов (БКП) — комендант (кмет).[75]

9. Глава. РСВ (23—24. IX). РК: Тодор Мартинов Генов (БКП) — председател, Вълчо Цеков Цолов (БКП) и Илия Димитров Вълов (БКП).[76]

10. Джурилово (Нивянин). РСВ (24—25. IX).РК: Петко Лалов Крумовски (БКП) — комендант, Александър Павлов Горбеев (БЗНС) и Илия Стефанов Петков (БКП).[77]

* Каменно поле. Край селото формирана въстаническа група (23. IX.) Не предприема никакви действия.[78]

11. Комарево. РСВ (25. IX). Никола Атанасов Диков (БКП) — председател, Петър Николов Петров (БЗНС) и Цено Янакиев Данов (БЗНС).[79]

* Кунино. Въстаническа група за овладяване на Роман (27. IX). Не е установявана РСВ.[80]

12. Мало Пещене.РСВ (24—25. IX). ПРСВ: Вьто Петков Найденов (БКП), включен в РК на Оходенската община.[81]

13. Оходен. РСВ (24—25. IX). РК: Димитър Ташев Гиздов (БЗНС) — комендант, Димитър Дилов Косилски (БКП) — кмет, Въто Петков Найденов (БКП),представител на Мало Пещене в РК и Дино Иванов Коновски (БКП).[82]

14. Попица. РСВ (23—25. IX).РК: Йото Кочов Иванов (БКП) — председател, Георги Христов Даскалов (БЗНС) и Тодор Драганов Тодоров (БКП).[83]

15. Соколаре. РСВ (24—25. IX).РК: Павел Драганов Павлов (БКП) — председател, Нино Сълов Нинов (БЗНС) и Цено Николов Спасов (БКП).[84]

16. Струпен (Лазарово).РСВ (23—24. IX). Йордан Петров Николов (БКП) — председател, Тодор Иванов Илиев (БКП) и Цветко Симеонов Пелкин (БКП).[85]

17. Тлачене. РСВ (25. IX).ПРСВ: Петър Даков Цоловски (БЗНС) — комендант и Йоло Иванов Драганов (БКП) — кмет.[86]

18. Търнава. РСВ (24—25. IX).РК: Христо Митев Андровски (БКП) — председател, Петър Панчев Дрънгьовски (БЗНС) — комендант,Стоян Генов Еленков (БЗНС) и Цено Иванов Босовски (БКП).[87]

19. Търнак. РСВ (23—25. IX).ПРСВ: Илия Станев Христов (БЗНС) — комендант и Марин Стоянов Доневски (БЗНС) — пом. комендант.[88]

БЕРКОВСКА ОКОЛИЯ

1. Балювица. РСВ (23—26. IX).РК: Йосиф Николов Драганов (БЗНС) — председател, Ангел Кирков Пеюв (БЗНС) и Григор Георгиев Петков (БЗНС).[89]

2. Берковица. РСВ (24—26. IX). Околийски РК: Камен Тошев Димитров (БКП) — председател, Борис Петров Вълев (БКП), Димитър Първанов Манов (БКП), Дойчо Димитров Ангелов (БКП), Манол Златков Ангелов (БКП) и Тома Филипов Атанасов (БЗНС).[90]

3. Бистрилица. РСВ (23—26. IX). РК: Найден Антонов Цонов (БКП) — председател, Гено Иванов Първанов (БЗНС), Илия Ерменков Томов (БКП), Стефан Ценов Луканов (БКП) и Трендафил Генков Истатков (БКП).[91]

4. Бокиловци. РСВ (23—26. IX).ПРСВ: Иван Петров Попов (Даскалчето) (БКП) — председател и Цветко Иванов Симеонов (БЗНС).[92]

5. Боровци. РСВ (23—26. IX).РК: Иван Бонов Титорски (БКП)— председател, Александър Симеонов Пенчев (БЗНС), Йордан Томов Матеев (БКП), Кръсто Кръстев Говедарски (БЗНС) и Христо Желязков Иванов (БКП).[93]

6. Влашко село (Мартиново). РСВ (23—26. IX).РК: Илия Петков Стоев (БКП) — председател, Георги Димитров Ташин (БКП), Георги Илиев Игнатов (БКП) и Марко Александров Чубриев (БКП).[94]

7. Вършец. РСВ (23 — 26. IX). РК: Ангел Златков Ангелов (БКП)—председател, Георги Яничков Попов (БКП), Георги Каменов Кожухаров (БЗНС), Димитър Щерев Христов (БКП) — комендант и Симо Димитров Първанов (БКП).[95]

8. Гаганица. РСВ (23—26. IX).РК: Зарко Здравков Михайлов (БКП) — председател, Иван Герасимов Ценов (БКП), Мито Стефанов Макавеев (БЗНС)— комендант, Никола Тодоров Данин (БКП) и Тома Георгиев Аврамов (БКП).[96]

9. Главановци. РСВ (23—26. IX).РК: Илия Петков Дамянов (БКП) — председател, Иван Димитров Петков (БКП) и Рангел Марков Тодоров (БКП).[97]

10. Говежда. РСВ (23—26. IX).РК: Стоян Гоцов Петков (БКП) — председател, Велко Георгиев Марков (БКП) и Младен Иванов Бонински (БКП)[98].

11. Горна бела речка. РСВ (23—26. IX).ПРСВ: Апостол Димитров Цветков (БКП), член на РК в с. Долна бела речка.[99]

12. Горно Озирово. РСВ (23—26. IX).РК: Сокол Видолов Соколов (БКП) — председател, Георги Антов Богданов (БКП) и Камен Иванов Каменов (БЗНС).[100]

13. Гушанци (Замфирово). РСВ (23—26. IX).РК: Павел Петров Истатков (БКП) — председател, Георги Младенов Трохльов (радикал), Кирко Ангелов Мърцов (БЗНС), Младен Герасимов Тосков (безп.) и Петър Димитров Багджийски (БКП).[101]

14. Дива Слатина.РСВ (23—26. IX).ПРСВ: Иван Петров Иванов (БКП).[102]

15. Долна бела речка. РСВ (23—26. IX).РК: Александър Иванов Маринов (БКП) — председател, Апостол Димитров Георгиев (БКП) и Георги Иванов Стоянов (БЗНС).[103]

16. Долно Озирово. РСВ (23—26. IX).РК: Ерменко Иванов Стаменов (БКП) — председател, Георги Коцов Аврамов (БКП), Петър Станков Лазаров (БЗНС) и Стоян Тимов Спасов (БКП).[104]

17. Дълги дел. РСВ (23—26. IX).РК: Стоян Иванов Димитров (БКП) — председател, Иван Димитров Велински (БКП), Никола Георгиев Митов (БКП) — комендант, Никола Иванов Тодоров (БЗНС) и Цветко Атанасов Илиев (БКП).[105]

18. Еловица. РСВ (23—26. IX).ПРСВ: Еленко Митов Ангелов (БКП) и Йоцо Николов Илиев (БКП).[106]

19. Железна.РСВ (23—26. IX).РК: Александър Илиев Павлов (БКП) — председател, Антон Панайотов Петков (БЗНС) и Йордан Стоянов Илиев (БКП).[107]

20. Заножене.РСВ (23—26. IX).РК: Симо Първанов Дамянов (БКП) — председател, Алекси Антонов Първулов (БКП), Георги Алексов Айтов (БЗНС) и Йордан Ангелов Петков (БЗНС).[108]

21. Илица (слято със Соточино — дн. Гаврил Геново).РСВ (23—26. IX).РК: Младен Цонов Каменов (БКП) — председател, Илия Александров Каменов (БКМС) и Йордан Цонов Първанов (БЗНС).[109]

22. Калиманица.РСВ (23—26. IX).РК: Милан Яначков Деспотов (БКП) — председател, Иван Лилов и Никола Бонев Върбовски (БКП).[110]

23. Клисура (Бързия).РСВ (23—26. IX).РК: Атанас Алексиев Цветков (БКП) — председател, Иван Динков Иванов (БЗНС) и Михаил Георгиев Тончев (БЗНС).[111]

24. Ковачица (Горна Ковачица).РСВ (23—26. IX). РК: Камен Тоцев Генов (БКП) — председател, Иван Вълов Гайдарски (БКП) и Иван Илиев Воденичарски (БКП).[112]

Комарево.РСВ (23—26. IX).РК не е изграден.

25. Копиловци. РСВ (23—26. IX). РК: Иван Алек-

сов Джунов (БКП) — председател, Александър Иванов Попов (БКП) — комендант, Георги Рангелов Сужин (БКП) и Камен Иванов Йовкин (БКП).[113]

26. Костенци.РСВ (23—26. IX).РК: Петър Иванов Петров (БКП) — председател, Еленко Георгиев Фильов (БКП) и Костадин Ангелов Симеонов (БКП).[114]

27. Котеновци.РСВ (23—26. IX).РК: Георги Иванов Генчов (БКП) — председател, Георги Първанов Илиев (БКП) и Никола Цеков Божинов (БКМС).[115]

28. Лесковец.РСВ (23—26. IX).РК: Иван Тодоров Стоянов (БКП) — председател, Върбан Пенов Колов (БКП) и Спас Първанов Пилавков (БКП).[116]

29. Лопушна (Георги Дамяново).РСВ (23—26. IX). РК: Младен Живков Петров (БКП) — председател, Найден Ценов Спасов (БКП), Янко Георгиев Илиев (БКП), Младен Тодоров Иванов от Соточино (БКП) и Иван Симеонов Тончев от Меляне (БКП).[117]

30. Мездрея. РСВ (23—26. IX). РК: Георги Алексиев Гоцов (БЗНС) — председател, Богдан Първанов Герасимов (БЗНС) и Георги Иванов Анин (БЗНС).[118]

31. Меляне. РСВ (23—26. IX). РК: Иван Симеонов Тончев (БКП) — председател, Георги Стоянов Пушкарски (БЗНС) и Георги Христов Семерджиев (БКП).[119]

32. Мечит махла (Пърличево). РСВ (23—26.IX). РК: Витан Луканов Николов (БКП)—председател, Атанас Стоянов Илиев (БКП) и Никола Тодоров Иванов (БКП).[120]

33. Песочница. РСВ (23—26. IX). РК: Георги Иванов Кирков (БКП) — председател, Георги Иванов Даскалов (БКП) и Димитър Иванов Кирков (БКП).[121]

34. Помеждин. РСВ (23—26. IX). ПРСВ: Мато Атанасов Павлов (БКП) и Петко Стоянов Иванов (БКП).[122]

35. Рашовица. РСВ (23—26. IX). РК: Йосиф Георгиев Илиев (БКП) — председател, Илия Тодоров Йоцов (безп). и Стефан Зарков Първулов (безп.)[123]

36. Равна. РСВ (23—26. IX). ПРСВ: Андрей Найденов Андреев (БКП) и Васил Стоянов Колов (БКП).[124]

* Сердар (Стояново). РСВ (23—26. IX). РК не е изграден.

37. Слатина. РСВ (23—26. IX). ПРСВ: Стамен Иванов (БРСДП) — председател, и Господин Иванов (БЗНС).[125]

38. Соточино (Гаврил Геново). РСВ (23—26. IX). ПРСВ: Младен Тодоров Иванов (БКП) — комендант, и Александър Николчов Томов (БКП).[126]

39. Спанчевци. РСВ (23—26. IX). РК: Никола Георгиев Спасов (БЗНС) — председател, Васил Илиев Петров (БЗНС), Куман Атанасов Якимов (БЗНС) и Тодор Иванов Кирков (БЗНС).[127]

40. Хаджийска махла (Черкаски). РСВ (23—26. IX). РК: Петко Каменов Иванов (БКП) — председател, Иван Тошков Иванов (БКП) и Мирон Колов Пенчов (БЗНС).[128]

41. Черешовица. РСВ (23—26. IX). РК: Тимо Стефанов Иванов (БКП) — председател, Иван Петров Василев (БЗНС)и Михаил Георгиев Иванчов (БКП).[129]

42. Чипровци. РСВ (23—26. IX). РК: Александър Костов Икин (БКП) — председател, Георги Вандов Михин (БКП), Георги Лилов Дорчев (БКП), Димитър Павлов Икин (БКП), Иван Минчев Стаменов (БКП) и Петко Костов Икин (БКП).[130]

43. Янчев чифлик (Ягодово). РСВ (23—26. IX). ПРСВ: Мирон Петров Николов (БКП) и Найден Георгиев Игнатов (БЗНС).[131]

ВРАЧАНСКА ОКОЛИЯ

1. Баница. РСВ (24. IX). ПРСВ: Панталей Нинов Бояджиев (БКП) — комендант и Иван Маринов Гетовски (БКП) — кмет.[132]

* Баурене. Завладяно от сборна въстаническа група. (24. IX) РК не е формиран.[133]

2. Бели брег. РСВ (23—27. IX). РК: Мито Томов Видов (БКП) — председател, Георги Христов Цеков (БКП) и Недко Димитров Кръстев (БКП).[134]

* Брусен. РК не е формиран. Въстаническа група на сборния пункт за овладяване на Мездра (23. IX).[135]

3. Вировско. РСВ (25. IX). ПРСВ: Пено Нинов Василовски (БКП) — кмет.[136]

* Враца. Около 13. IX формиран резервен (акционен) комитет, който трябвало да поеме някои функции на окръжната военна тройка (практически престанала да съществува) за овладяването на града. Членовете на комитета арестувани на 22. IX. Комунисти формират въстаническа група, която предприема само саботажни действия по ж п. линията Враца — Мало Бабино (Бели извор).[137]

* Върбешница. Край селото формирана въстаническа група (23. IX). Не предприема никакви действия.[138]

4. Галатин. РСВ (24—26. IX). ПРСВ: Данчо Тодоров Стаменов (БКП) — комендант.[139]

5. Главаци. РСВ (23—27. IX). ПРСВ: Димитър Иванов Якимов (БКП) — комендант.[140]

* Голямо Бабино. Под контрола на въстаници (23—25. IX). РК не е формиран. [141]

6. Голямо Пещене. РСВ (24—25. IX). РК: Трифон Недков Трифонов (БКП) — председател, Братойчо Стоянов Петков (БЗНС), Иван Лилов Рашовски (БКП), Найден Николов Найденов (БКП), Петър Аврамов Петров (БЗНС), Петър Иванов Вълковски (БКП) и Тодор Николов Петровски (БКП).[142]

* Горна Бешовица. Общината не е завземана. РК не е формиран. Въстаническа група за овладяване на Мездра (23. IX).[143]

* Горна Кремена. Общината не е завземана. РК не е формиран. Въстаническа група на сборния пункт за овладяване на Мездра (23. IX).[144]

* Горно Пещене. Общината завзета от сборна въстаническа група (24. IX). РК не е формиран.[145]

7. Градешница. РСВ установявана два пъти. I: ПРСВ (23. IX): Димитър Георгиев Пилчев (БКП) — комендант; II: РК (24—29. IX): Иван Георгиев Крецов (БКП) — председател, Курто Мангов Сеферов (БКП), Младен Петров Цондов (БКП) и Петър Ценов Томов (БКП).[146]

8. Девене. РСВ (24—25 IX). РК: Серги Колев Сергиев (БКП)— председател, Мицо Христов Пеков (БКП) и Никола Петров Абров (БЗНС).[147]

9. Добруша. РСВ (24—26. IX): Христо Тодоров Аврамов (БКП) — комендант.[148]

* Долна Бешовица. Завзета общината. РК не е формиран. Въстаническа група за овладяване на Роман (23. IX).[149]

* Долна Кремена. Общината не е завземана. РК не е формиран. Въстаническа група на сборния пункт за овладяване на Мездра (23. IX).[150]

10. Дупляк (Ботуня). РСВ (23—27. IX). ПРСВ: Йордан Георгиев Мининск (БКП) — комендант и Йордан Давидков Петров (БЗНС) — помощник-комендант.[151]

11. Дупни връх (Дружево). РСВ (24—26. IX). РК: Стоян Димитров Терзийски (БЗНС) — председател, Ангел Антонов Гацов (БКП), Борис Вецин (БКП), Димитър Стоянов Геров (БКП) и Петър Георгиев Джангеров.[152]

* Дърманци. Общината не е завземана. РК не е формиран. Въстаническа група на сборния пункт за овладяване на Мездра. (23. IX).[153]

* Елисейна. Общината не е завземана. РК не е формиран. Въстаническа група се включва в сборна група за прекъсване на жп. линията София — Мездра. (23. IX).[154]

* Згориград. Не е образуван РК. Въстаническа група участвува в установяване на РСВ в Осиково (Миланово) и сражението при Лакатник (25—26. IX).[155]

* Кален. РК не е формиран. Въстаническа група се явява на сборния пункт за овладяване на Мездра (23. IX).[156]

12. Краводер. РСВ (23—26. IX). ПРСВ: Тодор (Тушо) Симеонов Филипов (БКП) — кмет и Димитър Иванов Кюлофарски (БКП) — комендант.[157]

* Крапец. Един човек се явява на сборния пункт за овладяване на Враца (23. IX).[158]

13. Криводол. РСВ (24. IX). ПРСВ: Ганчо Иванов Логофетски (БЗНС) — комендант и Димитър Константинов Градинарски (БЗНС) — полицейски пристав.[159]

14. Криводолска махла (кв. на Криводол). РСВ (23—24. IX). ПРСВ: Никифор (Киро) Младенов Петров (БКП) — комендант.[160]

15. Лесура. РСВ (23—26. IX). РК: Борис Гергов Николов (БКП) — председател, Младен Деянов Ватов, (БКП), Горан Нинов Горняшки (БЗНС), Иван Петров Нелов (БКП), Камен Иванов Нелов (БКП), Вандо Ваков Попов (БКП), Начо Тодоров Мусурански (БКП) и Цено Николов Ламбов (БЗНС).Поради участието на част от членовете на РК във въстанически групи последните трима оставени като тричленка (24—26. IX).[161]

16. Лик. РСВ (24. IX). РК: Иван Цеков Торлашки (БЗНС) — кмет (председател), Гоцо Тодоров Брешков (БЗНС) и Йончо Нецов Йоловски (БКП).[162]

17. Лиляче. РСВ (24—25. IX). ПРСВ: Кандо Вачев Лилов (БКП) — кмет.[163]

18. Лютаджик. РСВ (25—26. IX). ПРСВ: Георги Николчов Конов (БКП) — кмет.[164]

* Лютиброд. Общината не е завземана. РК не е формиран. Група за овладяване на Мездра. (23. IX).[165]

* Лютидол. Двама души се присъединяват към въстаническите групи за овладяване на Мездра. (23. IX).[166]

* Мездра. РК не е образуван. Въстаническа група посреща групи от околните села за завземане на железопътния възел (23.IX).[167]

19. Моравица. РСВ (23. IX). ПРСВ: Никола Диков Цолов (БКП) — комендант и Христо Тошев Кънчев (БКП) — помощник-комендант.[168]

20. Моравица. РСВ (24. IX). ПРСВ: Цено Георгиев Шотин (БКП) — комендант и Ангел Маринов Ангелов (БКП) — помощник-комендант.[169]

* Оплетня. РК не е формиран. Въстаническа група се включва в сборна група за прекъсване на ж п. линията София — Мездра. (23. IX).[170]

21. Осен. РСВ (24—26. IX). ПРСВ: Тодор (Туно) Колов Ролов (БКП) — комендант.[171]

22. Осиково (Миланово). РСВ (25—26. IX). РК: Симеон Петров Труплъов (БКП) — председател, Петър Димитров Йошин (БЗНС) и Павел Гьонов Зеленков (БЗНС).[172]

* Очин дол. Общината не е завземана. РК не е формиран. Въстаническа група се включва в сборна група за прекъсване на ж п. линията София — Мездра (23. IX).[173]

* Паволче. Общината не е завземана. РК не е формиран. Въстаническа група на сборния пункт за овладяване на Враца. (23. IX).[174]

23. Пудрия. РСВ (23—26. IX). РК: Иван Григоров Йончев (БЗНС) — председател, Ангел Петров Сиренярски (БКП) и Тодор Василев Тодоров (БЗНС).[175]

* Радовене. Общината не е завземана. РК не е формиран. Въстаническа група за овладяване на Роман (23. IX).[176]

24. Ракево. РСВ (24—26. IX). РК: Гоцо Дамянов Бойчов (БКП) — кмет (председател), Владин Ценов Бойчов (БКП), Георги Дамянов Миджаков (БКП, и Петко Гоцов Наумов (БКП).[177]

* Ребърково. Образувана въстаническа група за овладяване на Мездра (23. IX). РК не е формиран. Групата не заминава. Съглашателство с блокарите.[178]

* Роман. Формирана група за завземане на селото (сега град). След обединяване с групи от близките села разпръснати от правителствени части (23. IX).[179]

* Руска бяла. Общината не е завземана. РК не е формиран. Въстаническа група на сборния пункт за овладяване на Враца (23. IX).[180]

* Струпец. Въстаническа група за овладяване на Роман (23. IX). РК не е формиран.[181]

* Типченица. Общината не е завземана. РК не е формиран. Въстаническа група на сборния пункт за овладяване на Мездра (23. IX).[182]

25. Тишевица. РСВ (24—25. IX). РК: Цеко Маринов Пенов (БКП) — председател, Иван Гергов Николов (БЗНС), Иван Тодоров Ребърковски (БКП) и Марин Иванов Врачански (БЗНС).[183]

26. Три кладенци. РСВ (23—26 IX). РК: Иван Симеонов Костов (БКП) — председател, Кръстю Вълков Мръсняшки (БЗНС) и Тодор Николов Стубленски (БЗНС).[184]

27. Уровене. РСВ (23—26. IX). ПРСВ: Петър Василев Петров (БКП) — комендант.[185]

28. Фурен. РСВ (23—26. IX).РК: Никола Цолов Кьосовски (БКП) — председател, Камен Стаменов Вълков (БКП) и Милош Антонов Рарихов (БКП).[186]

* Цаконица. РК не е формиран. Въстаническа група на сборния пункт за овладяване на Мездра (23. IX).[187]

* Челопек. РК не е формиран. Въстаническа група на сборния пункт за овладяване на Враца (23. IX).[188]

29. Чирен. РСВ (24—25. IX). РК: Иван Ценов Градинарски (БКП) — председател, Иван Игнатов Попов (БЗНС) — комендант, Иван Кръстев Йонков (БКП) и Мино Нешов Дацев (БЗНС).[189]

ОРЯХОВСКА ОКОЛИЯ

1. Алтимир. РСВ (23—25. IX). РК: Пенчо Панов Ангелов (БКП) — председател, Иван Хинков Иванов (БКП) и Петър Ганчев Дишков (БКП) — комендант.[190]

2. Бели брод. РСВ (23—26. IX). РК: Нако Дамянов Кръстев (БКП) — председател, Дамян Димитров Еленков (БКП) и Павел Георгиев Кривобарски (БЗНС).[191]

* Бешлий (Байкал). Овладяване от „летящия отряд“ на Мончо Тормаков (23. IX). РК не е формиран.[192]

3. Ботево. РСВ (23—26. IX). РК: Никола Тодоров Кременски (БКП) — председател, Стоян Лазаров Пеев (БЗНС) и Цено Събков Митов (БКП).[193]

4. Брегаре. РСВ (23—24. IX). РК: Васил Ботев Събев (БЗНС) — председател, Данко Петров Паленски (БКП), Марин Георгиев Галовски (БКП) и Цено Василев Велчовски (БЗНС).[194]

5. Букьовци (Мизия). РСВ (23—26. IX). РК: Иван Ценов Романов (БКП)—председател, Ангел Лазаров Левчевски (БКП), Глигор Вълов Въловски (БЗНС), Димчо Киров Кожухара (БЗНС), Илия Иванов Врънкяшки (БЗНС), Иван Спасов Йончев (БКП, Камен Петров Пелов (БЗНС), Коста Емануилов Попов (БКП) и Петко Панов Генов (БКП).[195]

6. Бутан. РСВ (24—26. IX). Първоначално тричленка (РК): Бено Гергов Бенов (БКП) — председател, Димитър Стефанов Гладнев (БЗНС) и Димитър Цветков Житалски (БКП). Към нея привлечени: Алекси Христов Еленков (БКП) и Васил Младенов Динов (БЗНС). Допълнително поради отсъствието на председателя включен на 25. IX. Петър Павлов Панчевски (БКМС).[196]

7. Бъзовец. РСВ (23—26. IX). РК: Деко Иванов Иванов (БКП) — председател, Евтим Стоянов Бакалов (БКП), Илия Георгиев Перчов (БЗНС), Илия Йонов Нинов (БЗНС), Кирко Иванов Филипов (БКП) и Марин Петров Найденов (БЗНС).[197]

8. Бързина. РСВ (23—25. IX). ПРСВ: Лукан Първанов Цолов (БКП) — комендант.[198]

9. Войводово. РСВ (23—25. IX). ПРСВ: Йордан Кръстев Генов (БКП) — комендант.[199]

10. Галиче. РСВ (23—25. IX). РК: Цено Луканов Ценов (БКП) — председател, Нино Къчов Нинов (БКП), Йото Давидов Рачов (БКП), Йото Пенов Съйнов (БЗНС), Манчо Петков Ходжов (БЗНС) и Моно Иванов Монов (БЗНС).[200]

11. Галово. РСВ (23—25. IX). РК: Цветко Тошев Котов (БКП) — председател, Цветан Донков Иванов (БКП) и Марин Савчев Китов (БЗНС).[201]

12. Гложене. РСВ (23—26. IX). РК: Иван Димитров Талангурски (БКП) — председател, Ангел Велчев Петков (БЗНС), Йонко Милев Йонков (БКП), Йордан Юнчев Кръстев (БКП) и Христо Николов Семков (БКП).[202]

13. Горни Вадин. РСВ (23—24. IX). РК: Кивул (Параскев) Йонов Гаврилов (БКП) — председател, Ангел Георгиев Дъртов (безп.) и Дамян Маринов Възланов (БКП).[203]

* Гостиля. Овладяно от „летящия отряд“ на Мончо Тормаков (23. IX). РК не е формиран.[204]

* Димитрово (кв. на Михайлово). Административно към Долна Гноеница (Михайлово). РСВ (23—26. IX). Самостоятелен РК не е формиран.[205]

14. Добролево. РСВ (23—25. IX). РК: Тодор Трифонов Ралчовски (БКП)—комендант (председател), Мито Костовски (БЗНС), Стамен Горанов Съботински (БКП), Стамен Димитров Цанковски (БЗНС), Тодор Иванов Мотов (БКП) и Цветко Трифонов Илиевски (БЗНС).[206]

15. Долна Гноеница (Михайлово). РСВ (23—

26. IX). РК: Михаил Иванов Кънчев (БКП)—председател, Димитър Яков Цонов (БКП) и Григор Младенов Кожухарски (БЗНС).[207]

16. Долни Вадин. РСВ (23.24. IX). РК: Кръстю Добрев Загоров (БКП) — председател, Коста Маринов Дъртов (БКП) и Георги Маринов Дъртов (безп.)[208]

17. Долни Луковит. РСВ (23—24. IX). РК: Андрей Иванов Резашки (БКП) — председател, Никола Христов Драганов (БЗНС) и Христо Стоянов Диловски (БЗНС).[209]

18. Кнежа. РСВ (22—25. IX). Околийски РК: Георги Михайлов Добрев (БКП) — председател, Върбан Трифонов Тричков (БЗНС), Никола Иванов Бутански (БКП), Стефан Цанов Осиковски (БЗНС), Трифон Илиев Бачийски (БЗНС) и Фердинанд Тодоров Козовски (БКП).[210]

19. Козлодуй. РСВ (24—25. IX).По зареждане на оряховския „РК“ формирана тричленка: Коста Маринов Милчев (БКП) — председател, Антон Георгиев Езерински (БЗНС) и Стефан Ангелов Абаров (БКП). В същото време край селото група въстаници формират РК: Димитър Стамен Езерински (БКП) — председател, Вене Гигов Константинов (БКП) — военен ръководител, Васил Йоцев Харизанов (БКП), Йон Митров Цолов (БЗНС), Кирил Алексиев Илиев (БЗНС), Пано Михайлов Стойчев (БКП) и Стаменко Захариев Стойчев (БЗНС). Двата органа управляват съвместно под общото ръководство на Димитър Стаменов Езерински. По нареждане на оряховския „РК“ властта връщана с прокол на блокарите и повторно поемана от въстаниците. В крайна сметка съставен „граждански комитет.“[211]

20. Крива бара. РСВ (23—26. IX). РК: Александър Герасков Цветков (БКП) — председател, Алипи Стоянов Георгиев (БЗНС), Игнат Димитров Георгиев (БКП), Исидор Ганчев Паунов (БЗНС), Младен Иванов Илиев (БКП) и Стамен Иванов Лютенски (БЗНС).[212]

21. Крушовене. РСВ (23—24. IX). РК: Марин Йонов Кючуков (БКП) — председател, Йон Маринов Някшолов (БКП), и Тодор Георгиев Мирасчийски (БЗНС).[213]

22. Крушовица. РСВ (23—26. IX). РК: Христо Гергов Кьосов (БКП) — председател, Марин Иванов Въловски (БЗНС), Мито Петров Петроев (БКП), Никола Янкулов Тодоров (БКП) Стоян Гергов Кьосов (БРСДП) и Цвятко Митов Бояджийски (БКП).[214]

*Лясковец. Под контрола на въстаниците (24—25. IX). Формирана група за завземането на Оряхово. РК не е създаван.[215]

23. Липница. РСВ (23—26. IX). ПРСВ: Цоло Върбанов Гуляшки (БКП) — комендант [216]

24. Малорад. РСВ (23—25.IX). РК: Петко Демитров Крачуновски (БКП) — председател, Ботю Иванов Влахов (БКП), Ганчо Иванов Горановски (БЗНС), Иван Гергов Лещански (БЗНС), Михаил Огнянов Минев (БКП). Тано Христов Боянкин (БЗНС) и Тошо Костов Тошковски (БКП).[217]

25. Манастирище. РСВ (23—26. IX). РК: Кръстю Рангелов Николов (БКП)—председател, Тодор Ценов Говедарски (БКП), Иван Николов Минишки (БКП), Косто Христов Пуев (БЗНС), Кирко Лилов Генов (БЗНС) и Куно Банков Кунчовски (БКП).[218]

26. Оряхово. РСВ (24—25. IX). «РК» : Тушин Иванов Воденичарски (БКП) — председател, Асен Иваницов Опров (БЗНС), Георги Желязков Анчев (БКП), Дамян п. Христов (БКП), Илия Гергов Беновски (БЗНС), Калин Цаков Тонев (БКП), Петър Кузма Спасич (БКП) и Тодор Иванов Оведенски (БКП). Заради съглашателско поведение този „РК“ е заменен на 25. IX от островска въстаническа група с ПРСВ Йордан Василев Ненчев (анархист) — комендант.[219]

27. Остров. РСВ (23—26. IX). РК: Павел Иванов Пурчев (БКП) — председател, Коцо Петров Коцов (БКП) и Симеон Петков Пурчев (БКП). На 26. IX на мястото на последния е включен Иван Георгиев Чолаков (БЗНС).[220]

* Радойково (кв. на Бутан). Административно към Бутан. РСВ (24—26. IX). РК не е формиран.[221]

28. Рогозен. РСВ (23—25. IX). РК: Тодор Христов Брусарски (БКП) — председател, Вълo Илиев Джанголски (БЗНС), Генчо Георгиев Бойчинов (БКП), Димитър Иванов Кръстев (БКП) — комендант, Кирил Лилов Джигански (БКП), Никола Диков Джигански (БЗНС) и Петър Иванов Божков (БКП).[222]

* Сараево. Под контрола на въстанали трудоваци (24—25. IX). РК не е създаван.[223]

29. Селановци. РСВ (24—25. IX). РК: Тодор Костов Нелов (БКП) — председател, Горан Маринов Гайдарски (БКП), Дило Ангелов Маринов (БКП), Илия Вълчев Маринов (БКП), Минко Иванов Йолов (БКП) и Цвятко Иванов Гиздарски (БЗНС).[224]

30. Сираково. РСВ (23—25. IX). РК: Недко Цеков Диков (БКП) — председател, Първан Луканов Карчев (БЗНС) и Петър Димитров Кьосов (БКП).[225]

31. Ставерци. РСВ (23—24. IX). РК: Трифон Вълков Радуловски (БКП) — председател, Марин Иванов Тановски (БКП) — военен командир, Петър Каменов Паунов (БКП) — комендант, Цветко Иванов Кучконски (БЗНС) и Янко Радулов Пиздаловски (БЗНС).[226]

32. Сърбеница (Софрониево). РСВ (23—25. IX). РК: Димитър Димчев Даскалов (БКП) — председател (комендант), Иван Димитров Онцов (БКП) и Стоян Ангелов Ангелуцов (БКП).[227]

33. Хайредин. РСВ (23—26. IX). РК: Георги Ценов Боков (БКП) —председател, Ангел Николов Облаков (БМЗС), Иван Петров Трендафилов (БКП), Иван Тодорчев Младенов (БКП), Никола Андреев Младенов (БКМС), Параскев Стоянов Конов (БКП). Томо (Мито) Алексиев Игнатов (БКП), Тодор Христов Кирилов (БЗНС), Тодор Ценов Първолов (БЗНС), Христо Първолов Божанкин (БЗНС) и Цено Тодоров Ценовски (анархист).[228]

*Хърлец. Овладяно от гложенска въстаническа група (24. IX). РК не е формиран.[229]

ФЕРДИНАНДСКА ОКОЛИЯ

1. Баня (Николово). РСВ (23—26. IX). РК: Илия Алексов Лалов (БКП) — председател, Младен Колов Белия (БЗНС), Никола Иванов Сълов (БКП) и Нистор Ненчов Лалов (БЗНС).[230]

2. Безденица. РСВ (23—26. IX). Коста Спасов Узунски (БКП) — председател, Илия Иванов Генчов (БЗНС) и Камен Кръстев Найденов (БЗНС).[231]

3. Бели мел. РСВ (23—26. IX). РК: Кръсто Вачов Кънов (БКП)—председател, Вачо Вълов Иванчов (БКП), Иван Найденов Пенов (БКП), Иван Петков Павлов (БКП) и Илия Видов Танов (БКП).[232]

4. Белотинци (Долно Белотинци). РСВ (23—26. IX). РК: Тодор Апостолов Кирков (БКП) — председател, Илия Йорданов Христов (БЗНС) и Младен Кръстев Тошев (БЗНС).[233]

5. Бойчиновци. РСВ (23, 25—26. IX). ПРСВ: Евтим Стоичков Христов (БКП) и Стефан Сергиев (БКП).[234]

6. Видлица. РСВ (23—26. IX). РК: Димитър Иванов Цветков (БКП) — председател, Аврам Петков Димитров (БЗНС) и Лазар Тодоров Лацов (БКП).[235]

7. Винище. РСВ (23—26. IX). РК: Яко Костов Яков (БКП)— председател Васил Колев Станчев (БЗНС) и Захари Станчев Вачев (БКП).[136]

8. Вирове. РСВ (23—26. IX). РК: Спас Георгиев Дачов (БЗНС) — председател, Васил Първанов Коматанов (БКП), Камен Кръстев Катанов (БКП) и Тодор Стоянов Марков (БЗНС).[237]

9. Войници. РСВ (23—26. IX). ПРСВ: Гено Бонев Първанов (БКП) и Евтим Каменов Първанов (БКП).[238]

10. Вълкова Слатина (Д-р Йосифово). РСВ (23—26. IX). РК: Мито Николов Георгиев (БКП) — председател, Георги Дашов Михов (БКП), Георги Иванов Попов (БКП), Младен Иванов Колов (БЗНС), Никола Георгиев Цеков (БКП), Петко Иванов Петков (БЗНС) и Таско Мочов Минов (БКП).[239]

11. Габровница. РСВ (23—26. IX). РК: Панталей Григоров Игнатов (БКП) — председател, Атанас Иванов Мутафчиев (БКП), Борис Младенов Киров (БЗНС), Иван Петров Калиманишки (БКП), Цанко Иванов Саботинов (БКП) и Цеко Петров Видлишки (БКП) — комендант.[240]

42. Голямо Мърчево (кв. на Мърчево). РСВ (23—26. IX). РК: Начо Тончев Каменов (БКП) — председател, Апостол Иванов Апостолов (БЗНС), Борис Божинов Попов (БКП) — комендант, Макарин Михайлов Панов (БЗНС) и Тишко Атанасов Нинов (БКП).

13. Горна Вереница. РСВ (23—26. IX). РК: Рангел Стоянов Трифонов (БКП) — председател, Александър Първанов Петров (БКМС), Бранко Цветков Трифонов (анархист), Димитър Стаменов Кръстев (БЗНС) и Петко Първанов Ганчев (БКП).[241]

14. Горна лука. РСВ (23—26. IX). РК: Анто Димитров Николов (БКП) — председател, Истатко Първанов Русинов (БЗНС) и Стефан Живков Токин (БЗНС).[242]

15. Горно Церовене. РСВ (23—26. IX). РК: Иван Първанов Каменов (БЗНС) — председател, Александър Илиев Андреин (БКП) и Димитър Петков Димитров (БКП).[243]

16. Громшин. РСВ (23—26.IX). РК: Йордан Цветков Чернев (БКП) — председател, Димитър Петров Лилов (БКП) и Петър Нинов Младенов (БЗНС).[244]

17. Долна Вереница. РСВ (23—26. IX). РК: Александър Господинов Първанов (БКП) — председател, Илия Обретенов Семов (БЗНС) и Исай Петков Панин (БКП).[245]

18. Долна Рикса. РСВ (23—26. IX). РК: Джоно Ганчев Доков (БКП) — председател, Ганчо Донов Ганчов (БКП) и Кръсто Лендов Вътков (БКП).[246]

19. Долно Церовене. РСВ (23—26.IX). Никола Василев Цветков (БКП) — председател, Михаил Петров Кебашки (БКП), Найден Миков Цветков (БЗНС), Петър Иванов Попов (БКП) и Първан Кръстев Веренишки (БКП).[247]

20. Ерден. РСВ (23—26. IX). РК: Истатко Исаев Истатков (БКП) — председател, Георги Дамянов Младенов (БЗНС) и Дамян Цеков Йоцов (БЗНС).[248]

21. Живовци. РСВ (23—26. IX). РК: Тодор Илиев Андреев (БЗНС) – председател, Александър Тодоров Луканов (БКП), Димитър Петров Попов (БЗНС), Иван Димитров Стоянов (БКП) и Йордан Григоров Йорданов (БКП).[249]

22. Каменна Рикса. РСВ (23—26. IX). РК: Иван Колов Генчов (БЗНС) — председател, Иван Колов Костов (безп.) и Михаил Георгиев Димитров (БКП).[250]

23. Клисурица. РСВ (23—26. IX). РК: Спас Дренчев Вълов (БКП) — председател, Васил Цветков Кънчов (БКП), Камен Кръстев Къцков (БЗНС), Никола Велков Кънчов (БКП) и Петко Пунчев Ненов (БКП).[251]

24. Кобиляк. РСВ (23—26. IX). РК: Методи Тодоров Ценов (БКП) — председател, Иван Петков Горанов (БКП) и Тодор Иванов Заешки (БКП).[252]

*Кошарник. (кв. на Михайловград). РСВ (23—26. IX). РК не е изграден.

25. Крапчене. РСВ (23—26. IX). РК: Рангел Първанов, Рангелов (БКП) — председател, Илия Дамянов Симеонов (БКП) Павел Ценов Петров (безп.) и Трифон Кузманов Трифонов (БКП) от с. Препължене (Трифоново).[253]

26. Лехчево. РСВ (23—26. IX). РК: Герго Цеков Мижорски (БКП)— председател, Димитър Тодоров Гаврилски (БЗНС) и Тодор Петков Семерджиев (БКП).[254]

27. Липен. РСВ (23—26. IX). РК: Трендафил Колов Лидански (БКП) — председател, Вачо Първанов Петров (БЗНС) и Петър Христов Шанин (БКП) [255]

28. Люта (Владимирово). РСВ (23—26. IX). РК:

Тонко Ганов Иванов (БКП) — председател, Теофил Георгиев Стамболийски (БКП) и Трифон Георгиев Тотов (БЗНС).[256]

29. Мадан. РСВ (23—26. IX). РК: Тодор Митов Бучински (анархист) — председател, Витан Миланов Николов (БЗНС) и Стефан Иванов Стаменов (БКП).[257]

30. Мала Кутловица (кв. на Михайловград). РСВ (23—26. IX). РК: Лазар Пешунов Иванов (БКП) — председател, Сава Петров Савов (БЗНС) и Тома Кънчев Николов (БКП.[258]

31. Мало Мърчево (кв. на Мърчево) РСВ (23 — 26. IX). ПРСВ: Душко Начов Нинов (БКП) и Камен Кръстев Вълов (БКП)[259]

32. Митровци. РСВ (23—26. IX). РК: Марко Игнатов Котларски (анархист) — председател, Димитър Антов Цонов (БКП), Марко Рангелов Младенов (БКП) и Петър Марков Петров (БКМС).[260]

33. Ново село (Благово). РСВ (23—26.IX). РК: Георги Танов Илиев (БКП) — председател, Георги Тончев Божинов (БКП), Димитър Василев Христов (БКП) и Косто Илиев Язов (БЗНС).[261]

34. Охрид. РСВ (23. IX). ПРСВ: Цветко Дамянов Дзинов (БКП).

*Пали лула. РСВ (23. IX). РК не е изграден.

35. Портитовци. РСВ (23—26. IX). РК: Еленко Вълов Еленков (БКП) — председател, Георги Макавеев Георгиев (БКП) и Иван Георгиев Белия (БЗНС). [262]

36. Превала. РСВ (23—26. IX). РК: Тодор Михайлов Бобанов (БЗНС) — председател, Живко Василев Пешев (безп.) и Тодор Иванов Нешков (БЗНС).[263]

37. Препължене (Трифоново). РСВ (23—26. IX). РК: Горан Пенов Петров (демокр.) — кмет (председател), Трифон Кузманов Трифонов (БКП) и Христо Игов Йонов (БКП).[264]

38. Славотин. РСВ (23—26. IX). РК: Иван Петров Ценов (БКП) — председател, Димитър Каменов Нинов (БКП) и Никола Иванов Върбин (БЗНС).[265]

39. Смоляновци. РСВ (23—26. IX). РК: Стоян Генов Янков (БКП) — председател, Ангел Младенов Джонов (БКП) — комендант, Ангел Младенов Терзийски (БКП), Димитър Тодоров Вацов (БКП) и Илия Русинов Колов (БЗНС).[266]

40. Стубел. РСВ (23—26. IX). РК: Мито Гоцов Гърджалийски (БКП) — председател, Първан Тодоров Пунчов (БЗНС) и Туто Ценов Йончов (БКП). [167]

41. Студено буче. РСВ (23—26. IX). РК: Иван Младенов Пенов (БКП) — председател, Данко Арсов Бракевски (БЗНС) и Симеон Иванов Игнатов (БКП).[268]

42. Сумер. РСВ (23—26. IX). РК: Георги Бонов Атанасов (БКП) — председател, Езекия Господинов Манов (БКП) и Михаил Иванов Кульов (БЗНС).[269]

43. Фердинанд (Михайловград). РСВ (23—26. IX). Градски РК: Цеко Тодоров Янчев (БКП) — председател, Генко Кръстев Генков (БКП), Камен Димов Цонов (БКП) и Рангел Илиев Братоев (БЗНС).[270]

44. Челюстница. РСВ (23—26. IX). РК: Илия Атанасов Илиев (БКП) — председател, Иван Цветков Стаменов (БКП) и Коло Тонов Ценов (БКП).[271]

45. Чемиш. РСВ (23—26. IX). РК: Иван Димитров Дамянов (БКП)— председател, Тимо Цеков Иванов (БКП) и Тодор Ценков Вълчев (БКП).[272]

ПЛЕВЕНСКИ ОКРЪГ[273]

*Гигенска махла (Искър). Селото е овладяно от крушовенска въстаническа група (24. IX). РК не е формиран.[274]

*Караш. Общината не е завземана. РК не е формиран. Въстаническа група за овладяване на Роман. (23. IX).[275]

*Махлата (Пелово). Общината не е завземана. РК не е формиран. Орбазувана въстаническа група. (24. IX).[276]

*Махли от Батулската община (Стояновци). РК не е формиран. Въстаническа група за овладяване на Роман. (23. IX).[277]

1. Староселци. РСВ (24. IX). РК: Лило Тодоров Нинков (БКП) — председател, Гачо Митков Лехарски (БКМС), Георги Петров Трифонов (БКП), Минко Яков Мошев (БКП), Нинко Тодоров Нинков (БКП) и Цветан Конов Тонов (БКП).[278]

*Хубавене. РК не е формиран. Въстаническа група за овладяване на Роман. (23. IX).[279]

БЕЛЕЖКИ

[1] *Косев, Димитър.* Септемврийското въстание 1923. С., 1973; *Георгиев, Георги.* Септември 1923. С., 1979; *Костов, П.* Септември 1923. В единен фронт за работническо-селска власт. С., 1973; *Михайлов, М.* Революционните комитети в Септемврийското въстание през 1923 г. — Правна мисъл, 1973, №5; *Пеков, Д.* и *Ал. Михайлов.* Боевете през септември 1923 година. С., 1963; *Тишев, Д.* Септемврийското въстание през 1923 г. и комунистическо-земеделското единство. С., 1973; и други.

[2] *Петрова, Минка.* Селища, взели участие в Септемврийското въстание 1923 г. — В: В бой за народна свобода. Год. Муз. рев. движ. в България. С. 1965, с. 191—259; *Михайлов, М.* Цит. съч.

[3] Септемврийското антифашистко въстание 1923. Документи и материали, т. I, С., 1973 (по-нататък — САВ. 1923), с. 167—168.

[4] Пак там, с. 378.

[5] Пак там, с. с. 258, 260—261, 379—380 и други.

[6] Тук не са включени селища, които участвуват в Септемврийското въстание с незначителни групи (Каменно поле, Върбешница, Люти дол, Крапец и т. н.).

[7] В тази и следващите таблици членовете на Главния военно-революционен комитет и членовете на Окръжния революционен комитет са дадени в данните за Фердинандска околия. Не е включен само Никола Агънски, който фактически не участвува във въстанието.

[8] Коста Петров (Борован), Илия Станев и Марин Ст. Доневски (Търнак), Иван Д. Талангурски, Йонко Милев и Йордан Юнчев (Гложене), Антон Г. Езерински (Козлодуй), Михаил Ив. Кънчев (Михайлово), Кивул (Параскев) Йонов, Дамян М. Възланов и Ангел Г. Дъртов (Горни Вадин), Васил Ботев

(Брегаре), Лило Тодоров, Нинко Тодоров и Гачо Лихарски (Староселци), Цанко Живков Игнатов и Младен П. Иванов (Толовица), Цоло Ив. Младенов (Бела), Илия Филипов Монов (Костичовци), Дени Станчулов (Арчар), Илия М. Костов (Дреновец), Александър Карастоянов и Аспарух Яков (Лом), Евтим Ив. Бутански, Кръсто Г. Мездреянски, Георги Ц. Лочов, и Лазар Дим. Бауренски (Г. Гнойница), Мирчо П. Марков и Младен Ив. Младенов (Добри дол), Ценко Т. Попов (Дългоделци), Захари Арс. Попов (Дългошевци), Поп Никола Кръстев, Атанас Ник. Чалапчиев (Куле махла), Камен Ал. Златанов (Криводол), Иван Ник. Опинчов, Борис Ник. Дяволски и Никола П. Конов (Медковец), Павел П. Николов, Тодор Първ. Симеонов и Георги Вас. Червеняков (Ст. махла), Горан Ст. Великин, Вартоломей Н. Туйков, Марин В. Михайлов, и Рапчо Н. Пачов (Цибър Варош) Никола Павлов Пунчев (Ярловци), Найден Антонов, Трендафил Генков и Стефан Ценов (Бистрилица) Георги Ил. Игнатов (Мартиново), Ангел Златков, Георги Яничков, и Димитър Щерев (Вършец), Илия Петков (Главановци), Симо Първ. Дамянов (Заножене), Никола Бонев (Калиманица), Костадин Анг. Еленков (Костенци), Найден Ценов (Лопушна), Георги Хр. Семерджиев (Меляне), Никола Г. Спасов и Васил Ил. Петров, (Спанчевци), Димитър Веренишки (Фердинанд), Никола Ив. Сълов (Баня), Младен Кръстев (Д. Белотинци), Лазар Тодоров и Аврам Петков (Видлица), Гено Бонев (Войници), Панталей Григоров, Борис Младенов и Цеко П. Видлишки (Габровница), Рангел Ст. Трифонов, Димитър Стаменов и Бранко Цветков (Г. Вереница), Иван Първанов и Димитър Петков (Г. Церовене), Исай Петков (Д. Вереница,) Методи Тодоров (Кобиляк), Рангел Първанов и Илия Дамянов (Крапчене), Трифон Кузманов (Препължене), Герго Цеков (Лехчево), Трендафил Колов (Липен), Камен Кръстев, Борис Божинов, Тишко Атанасов, Апостол Иванов и Макарин Михайлов (Мърчево), Никола Ив. Върбин (Славотин), Иван Младенов, Симеон Ив. Игнатов и Данко Арсов (Ст. буче), Илия Атанасов (Челюстница), Иван Димитров и Тодор Ценков (Чемиш), Петър Ив. Попов и Найден Миков (Долно Церовене) и Йосиф Кръстев Игнатов (Душилница). Григор Попов и Ангел Кръчмарски (Белотинци).

[9] Павел Стефанов (Враняк), Алекси Т. Беремлиев (Лом), Замфир Попов (Михайловград), Димитър Ив. Цоцин (Киселево).

[10] Петър Н. Апостолов (Върбица), Цоло Върбанов (Липница), Тодор Костов (Селановци).

[11] Мито Т. Видов (Бели брег), Ангел П. Сиренярски (Пудрия), Иван Иг. Попов и Мино Нешов, Стефан Цанов (Кнежа), Иван Спасов (Мизия), Ганчо Ив. Логофетски и Димитър К. Градинарски (Краводер), Михаил Ог. Минев и Ганчо Ив. Горановски (Малорад), Иван Хр. Йоровски (Лик), Иван Н. Минишки (Манастирище), Цено Г. Шотин (Мраморен), Минко Ив. Йолов (Селановци), Никола Д. Кьосовски (Фурен), Цено Тодоров (Хайредин), Иван П. Иванов (Дива Слатина), Георги Ив. Даскалов (Песочница), Илия Т. Йоцов (Рашовица), Косто Сп. Узунски (Безденица), Еленко В. Еленков (Портитовци), Димитър Т. Вацов (Смоляновци) и др.

[12] *Коларов, Васил.* Спомени. С., 1968, с. 559—577; Поради арестуване във Вършец Никола Агънски не изпълнява определената му роля във въстанието.

[13] ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 27, л. 56.

[14] ОДА Враца, ф. 2 к, оп. 2, а. е. 54 Сведение от главния учител в с. Бела, 1945 г.); ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 27, л. 57.

[15] АМВР, С. 104485, т. II, л. 189—197; Септемврийци за Септември (понататък СзаС), С., 1963, с. 322; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 3.

[16] ОИМ — Видин, Спомени на Влъчко Петков; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31 а. е. 27, л. 54.

[17] СзаС, с. 313; МСВ — Михайловград, Бележки по историята на БКП в с. Арчар; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 25, л. 164—165.

[18] ОИМ — Видин, Спомени от Вълко Наков, ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 25.

[19] МСВ — Михайловград, Сведение от група септемврийци; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 25, л. 165.

[20] АМВР, С. 104664, т. I, л. 9—11 — обв. акт.

[21] Пак там. С. 104675 — обв. акт; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30.

[22] МСВ — Михайловград, Янко Бобов, ръкопис за единодействието между БКП и БЗНС, л. 121; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 241.

[23] Пак там, Спомени на Илия Божинов Велков; САВ, 1923, с. 396; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 111.

[24] ОПА — Михайловград, 50 г. на ППО в Буковец; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 133.

[25] ОПА — Михайловград, 50 г. на ППО във Василовци; АМВР, С. 105673, л. 8; С. 104664, л. 9—11, МСВ — Михайловград, Г. Филипов. Бойният път на василовската партийна организация (1908—1968 г.), Спомени на Йордан Генов Найденов и Лозан Харалампиев; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 131.

[26] МСВ — Михайловград, Сведение от партийната организация в Якимово; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 78.

[27] ОПА — Михайловград, Материали за историята на партийната организация във Вълчедръм; АМВР, С. 105790, т. VIII, л. 19—24; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 20, л. 141.

[28] МСВ — Михайловград, Янко Бобов, цит. ръкопис, л. 112.

[29] ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 188—189.

[30] ОПА — Михайловград, 50 г. на ППО в Септемврийци; Септември 1923. Спомени, с. 219.

[31] ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 163.

[32] МСВ — Михайловград, Спомени на Йордан Станев и Абдул Исмаилов; ГИМ — Лом, Сведения, събрани от Първан Казанджиев.

[33] МСВ — Михайловград, Янко Бобов, пос. ръкопис, л. 122.

[34] АМВР, С. 104664, т. I, л. 9—11 — обв. акт; СзаС, с. 286 — спомени на Кирил Г. Кунин; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 157—160.

[35] АМВР, С. 104675 — обв. окт; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 101.

[36] ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 223—224.

[37] МСВ Михайловград, Янко Бобов, цит. ръкопис, л. 105; ЦДА на НРБ ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 113.

[39] ОПА — Михайловград, История на Дългоделци; АМВР, с. д. 104672, т. II, л. 76—77 — обв. акт; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 196.

[39] ОПА — Михайловград, Спомени на Ценко Кръстев Илиев, Горан Костадинов Павлов и Александър Данчов Мусаков; АМВР, С. 112691 — обв. акт; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 168.

[40] МСВ — Михайловград, Я. Бобов, цит. ръкопис, л. 123; ОПА — Михайловград, 50 г. на ППО в Игнатиево; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 99.

[41] ОПА — Михайловград, 50 г. на ППО в Златия и Игнатиево; АМВР, С. 105786, л. 2 — обв. акт; ГИМ — Лом, Сведения, събрания от Първан Казанджиев; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 171.

[42] АМВР, С. 104675 — обв. акт; МСВ — Михайловград, Я. Бобов цит. ръкопис, л. 106.

[43] МСВ — Михайловград, История на партийната организация в Ковачица; АМВР, С. 105790, т. VIII, л. 19—14 — обв. акт; ОПА — Михайловград, 50 г. на ППО в Ковачица; ГИМ — Лом, Сведения, събрани от Първан Казанджиев; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 173.

[44] МСВ — Михайловград, Я. Бобов, цит. ръкопис, л. 115—116; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 181.

[45] МСВ — Михайловград, Сведение от Общинския партиен комитет в с. Якимово; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 81.

[46] АМВР, С. 104664, л. 168; МСВ — Михайловград, Спомени на Еленко Иванов, Петко Антонов, Димитър Веселинов и др.; ОПА — Михайловград, История на Ломска Крива бара, ръкопис.

[47] МСВ — Михайловград, Я. Бобов, пос. ръкопис, л. 102—103; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 177.

[48] ОПА — Михайловград, 50 г. на ППО в Крумово; ГИМ — Лом, Сведения, събрани от Първан Казанджиев; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 246.

[49] МСВ — Михайловград, Спомени на Кирил Горанов Шекерджийски; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 125.

[50] ГИМ — Лом, Спомени на Петър Помаков, Сведения, събрани от Първан Казанджиев; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 92.

[51] *Москов, Георги.* Септемврийското въстание в Ломско — В: Героично минало. Спомени на партийни дейци, с. 158—159; САВ, 1923, с. 396; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 65—73.

[52] ОПА — Михайловград, История на партийната организация в Луковица; МСВ — Михайловград, Я. Бобов, цит. ръкопис, л. 112, ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 114.

[53] ОПА — Михайловград, 50 г. на ППО в Медковец; Г. Биволарски, Материали по историята на Медковец, ч. I, л. 57—58, ръкопис; МСВ — Михайловград, Спомени на Иван Грънчаров и Рангел Пилюшки; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 317, а. е. 30, л. 212.

[54] ОПА — Михайловград, 50 г. на ППО в Мокреш; ОПА — Михайловград, Спомени на Петър Мошолов; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 223—224.

[55] МСВ — Михайловград, Сведение от партийната организация: ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 240.

[56] МСВ — Михайловград, Сведение от Общинския комитет на БКП в Якимово.

[57] ОПА — Михайловград, Доклад за 50-годишнината на ППО в Разград; МСВ — Михайловград, Спомени на Божин Петков Канов; ГИМ — Лом, Сведения, събрани от Първан Казанджиев; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30 л. 245.

[58] АМВР, С. 105790, т. VIII, л. 19 — 24 — обв. акт; ОПА — Михайловград, 50 г. на ППО в с. Расово; МСВ — Михайловград, Спомени на Гаврил Савов Веселинов.

[59] ГИМ — Лом, Спомени на Цеко Цеков.

[60] ОПА — Михайловград, 50 г. на ППО в Сливовик; МСВ — Михайловград, Спомени на Йордан Цветков Курников.

[61] МСВ — Михайловград, Спомени на Яким П. Джунов, Илия Д. Попов, Велко Авр. Тонов и Захари Иванов; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 231, а. е. 30, л. 183, 184, 231.

[62] АМВР, С. 92598; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 257.

[63] АМВР, С. 104675 — обв. акт; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 107.

[64] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Горни Цибър; ГИМ — Лом, Сведения, записани от Първан Казанджиев.

[65] АМВР, С. 105785, т. I, л. 107; МСВ — Михайловград, Я. Бобов, цит. ръкопис, л. 119.

[66] ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 104; ГИМ — Лом, Спомени на Йордан Г. Петров.

[67] Комунистическо знаме, 1926, № 17—18, с. 14—19 (статия на Гаврил Генов) и 1929, № 5—6, с. 54 (спомени на Асен Греков); Септември 1923, с. 64 (спомени на Георги Дамянов); Въз основа на запазените документи на Окръжния революционен комитет тук се прави опит за разкриване на неговата структура.

[68] С. 104524; ОДА — Враца, ф. 2, к, оп. 2, а. е. 54, л. 24) (документът е подписан от Трифон Николов); ОПА — Враца, История на партийната организация в Борован) сочат се като членове на РК още Илия Вълков, Цвятко Беличовски и Зорка Попова, без да се споменава името на Исай Стаменов).

[69] АМВР, С. 104517, т. I; ОПА — Враца, 50 г. от създаването на Бренишката партийна организация.

[70] ОИМ — Враца, Спомени на Петко Атанасов.

[71] АМВР, С. 112695; ОИМ — Враца, Спомени на Върбан И. Малджански

[72] АМВР, С. 104511; ОК на АБПФК — Враца, л. д. на Гето Николов и Георги Гетов.

[73] ЦПА, ф. 3, оп. 4 а. е. 117, л. 81—84; АМВР, С. 104521, т. I—III; ОИМ — Враца, Спомени на Фердинанд Митев; Бяла Слатина в революционните борби. С., 1969, с. 97; *Драгойчева, Цола.* Повеля на дълга. С., 1972, с. 43 (сочи като комендант Вела Пискова, а за помощник-комендант Цено Драгойчев); *Петров, Иван.* И потече Огоста кървава. С., с. 349 (сочи и себе си като член на комитета). Като околийски коменданти се подписват и Петър Шабански и Пеню Писков (Вж: АМВР, об. д. 7088 и с. д. 104 511) л. 14.

[74] АМВР, С. 104 511; ОПА — Враца, 50 г. ППО във Враняк.

[75] ОК на БПФК — Враца, л. д. на Георги А. Вълчинов.

[76] АМВР, С. 104 517, т. I; ОДА — Враца, ф. 2 к, оп. 2, а. е. 54, л. 63; ОПА — Враца, 50 г. ППО в Глава.

[77] АМВР, С. 104523; ОПА — Враца, 50 г. ППО в Нивянин (твърди се, че РК се е състоял от 9 души).

[78] ОИМ — Враца, Никола Василев, Материали по история на организацията на БКП в Каменно поле.

[79] АМВР, С. 104523; ОДА — Враца, ф. 2 к, оп. 2, а. е. 54, л. 64; ОПА — Враца, История на първичната организация на БКП в Комарево.

[80] ОИМ — Враца, Спомени на Алекси С. Гановски.

[81] Пак там, Спомени на Димитър Т. Гиздов.

[82] С. 104524; ОДА — Враца, ф. 2 к, оп. 2, а. е. 54, л. 22; ОПА — Враца, 50 г. ППО в Оходен.

[83] АМВР, С. 104511; ОИМ — Враца, Спомени на Йото Кочов.

[84] ОДА—Враца,ф.2,к,оп. 2, а. е. 54, л. 56; Драгойчева,Ц,цит.съч.с.35—36.

[85] АМВР, С. 104517; ОДА — Враца, ф. 2, к, оп. 2, а. е. 54, л. 65; ОИМ — Враца, Спомени на Тодор Ив. Илиев.

[86] АМВР, С. 112729.

[87] Пак там, С. 114514; ОПА — Враца, 50 г. ППО в Търнава.

[88] ОДА — Враца, ф. 2, к, оп. 2, а. е. 50, л. 60; Нанев, Марин, Петдесет години вярна служба на народа. — Юбилеен вестник, бр. единствен., 27 дек. 1969.

[89] АМВР, С. 104519, л. 200.

[90] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 405; САВ. 1923, с. 366; Септември 1923. Спомени, С., 1953, с. 151, 158—159; МСВ — Михайловград, Спомени на Димитър Първанов; ОДА — Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 116—123.

[91] Пак там, к. д. 7262; МСВ — Михайловград, Спомени на Георги Антонов Гешев; ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Бистрилица; ОДА, Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 23.

[92] АМВР, С. 104506; МСВ —Михайловград, Я. Бобов. цит. ръкопис, л.?

[93] АМВР, С. 104513; ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Боровци; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 28.

[94] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Мартиново; МСВ — Михайловград. Списък на участниците в Септемврийското въстание, 1948 г.

[95] АМВР, С. 104516; ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 117, л. 151 (спомени на Милан Биволчов); Музейна сбирка — Вършец, Илия Антонов. Революционното движение във Вършечки район, ръкопис, л. 103.

[96] АМВР, С. 104506, л. 41, 46; к. д. 7262; САВ. 1923, с. 363—364; ОПА— Михайловград, 50 г. ППО в Гаганица; МСВ — Михайловград, Материали за история на революционното движение в Гаганица; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 16.

[97] ОПА — Михайловград. 50 г. ППО в Главановци; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 6.

[98] АМВР, С. 104522, т. IV — обв. акт; ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Говежда и Спомени на Младен Иванов; МСВ — Михайловград, Спомени на Йоцо Илиев Антов, Спомени на Младен Бонински и История на Говежда, ръкопис; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 3.

[99] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Горна бела речка; МСВ — Михайловград, Спомени на Елена Генчева; ОДА — Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 98.

[100] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Горно Озирово; Музейна сбирка — Вършец. Илия Антонов, пос. ръкопис, л. 106; ОДА, Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 46.

[101] АМВР, С. 104519, т. I, л. 22; САВ. 1923, с. 359; ОПА — Михайловград 50 г. ППО в Замфирово; МСВ — Михайловград, Спомени на Младен Каменов Багджийски, Спомени на Борис Димитров Пенчев, Спомени на Владимир Ка-

менов Туванов; История на партийната организация в Замфирово, ръкопис, Я. Бобов, пос. ръкопис; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 34.

[102] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Дива Слатина; МСВ — Михайловград, Спомени на Косто Кръстев Николов.

[103] АМВР, С. 104516, т. I, л. 45; ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Долна бела речка; Музейна сбирка — Вършец, Илия Антонов, пос. ръкопис, л. 106; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 99, 101—102.

[104] АМВР, С. 104516, т. II; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 89.

[105] ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 6.

[106] Пак там, л. 4.

[107] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Железна; МСВ — Михайловград Спомени на Рангел Илиев Станков; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 315.

[108] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Заножене; Музейна сбирка — Вършец, Илия Антонов, пос. ръкопис, л. 106; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 111—113.

[109] МСВ — Михайловград, Я. Бобов, пос. ръкопис, л. 3.

[110] АМВР, С. 104506.

[111] Пак там, С. 104520, т. I, л. 156; МСВ — Михайловград, Спомени на Иван Христов Семерджиев; ОДА Михайловград; ф. 386, оп. 1, а. е. 25, л. 76.

[112] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Горна Ковачица; МСВ — Михайловград, Спомени на Минчо Иванов Минчев; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 63.

[113] АМВР, С. 104544, т. IV, — обв, акт; ОПА — Михайловград, 50 г. ППО Копиловци; МСВ — Михайловград, Доклад за историческото минало на Копиловци; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 73.

[114] САВ. 1923. с. 364; ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Костенци; МСВ — Михайловград, Спомени на Георги Йорданов Гацов; ОДА Михайловград ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 125.

[115] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Котеновци; СзаС, с. 148; АМВР с. д. 104506; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 40.

[116] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Лесковец; МСВ — Михайловград, Я. Бобов, пос. ръкопис, л. 86; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 11.

[117] МСВ — Михайловград, Спомени на Младен Живков; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 51.

[118] АМВР, С. 104506, т. III, л. 20; ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Мездрея.

[119] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Меляне; МСВ — Михайловград, Спомени на Михаил Живков и Иван Симеонов.

[120] МСВ — Михайловград, История на партийната организация в Пърличево; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 36.

[121] АМВР, С. 104506; САВ. 1923, с. 364—365; ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Песочница; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 126.

[122] ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 56.

[123] Пак там, л. 56.

[124] АМВР, С. 104519, л. 201; ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 37.

[125] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Слатина, ОДА Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 68 и 83.

[126] АМВР, к. д. 7262; МСВ—Михайловград, Спомени на Младен Тодоров.

[127] АМВР, С. 104516, т. II, л. 76—77; Муз. сбирка — Вършец, Илия Антонов, пос. ръкопис, л. 106; МСВ — Михайловград, Спомени на Антония Гидионов Савков; ОДА — Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 102.

[128] АМВР, С. 104516, т. I, л. 60; ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Черкаски; МСВ — Михайловград, Спомени на Иван Тошков, История на партийната организация в Черкаски; ОДА — Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 94.

[129] МСВ — Михайловград, Спомени на група септемврийци от Черешовица. ОДА –Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 124.

[130] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 117, л. 34—37 (спомени на Александър Костов); ОПА — Михайловград, Историческа справка на партийната организация в Чипровци; Септември 1923, с. 168 и 171. Авторът Асен Георгиев неоснователно си приписва членство в местния революционен комитет); ОДА — Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 270.

[131] МСВ — Михайловград, Спомени на Михаил Ангелов Стоянов; ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Ягодово; ОДА — Михайловград, ф. 386, оп. 1, а. е. 28, л. 80.

[132] ОДА — Враца, ф. 2 к, оп. 2, а. е. 54, л. 17; ОПА — Враца, Материали по история на БКП в Баница, с. 6.

[133] ОИМ — Враца, Спомени на Борис Гергов Николов (МЗ).

[134] АМВР, С. 102512; Доуточнения с ППО в Бели брег.

[135] ОПА — Враца, 50 г. ППО в Брусен.

[136] СГОДА, ф. 90 к, оп. 2, а. е. 23 и 33.

[137] ОИМ — Враца, Георги Константинов. Материали по история на Врачанската организация на БКП.

[138] ОИМ — Враца, Спомени на Илия Петров Тошев.

[139] АМВР, С. 112762; ОИМ — Враца, Спомени на Борис Гергов Николов (МЗ).

[140] АМВР, С. 112672; СГОДА, ф. 90 к, оп. 1, а. е. 131; ОДА — Враца, ф. 2 к, оп. 2, а. е. 54, л. 41; ОПА — Враца, 50 г. ППО в Главаци.

[141] АМВР, С. 103834; ОПА — Враца, История на първичната организация в Голямо Бабино.

[142] СГОДА, ф. 90 к, оп. 2, а. е. 23; ОДА — Враца, ф. 2 к, оп. 2, а. е. 54 л. 7.

143 ОИМ — Враца, Спомени на Найден Христов.

[144] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 54, л. 9; ОИМ — Враца, Спомени на Никола Хр. Велчовски.

[145] По уточнения с ППО в Горно Пещене.

[146] АМВР, С. 104512; ОК на БПФК — Враца, л. д. на Георги П. Тодоров, Петър Д. Денков и Курто М. Сеферов.

[147] АМВР, С. 112708; ОПА — Враца, 50 г. ППО в Девене.

[148] ОИМ — Враца, Спомени на Коста Трифонов.

[149] ОПА — Враца, 50 г. Долнобешовишка ППО.

[150] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 117, л. 142—147.

[151] ОПА — Враца, История на ППО в Ботуня.

[152] ОИМ — Враца, Спомени на Димитър Василев.

[153] ОПА — Враца, 50 г. ППО в Дърманци.

[154] Пак там, 50 г. ППО в Елисейна.

[155] ОДА — Враца, ф. 2 к, оп. 2, а. е. 54, л. 32.

[156] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 117, л. 142 — 147; ОИМ — Враца, Спомени на Христо Дилков.

[157] СГОДА, ф. 90 к, оп. 1, а. е. 131: ОДА — Враца, ф. 2 к, оп. 2, а. е. 54, л. 3; ОПА — Враца, 50 г. ППО в Краводер.

[158] АМВР, С. 112677; Кънчев, Христо. Моравица въстана. — Искърска комуна (Мездра), № 16,22 септ. 1973.

[159] СГОДА, ф. 90 к, оп. 1, а. е. 131.

[160] Пак там; ОПА — Враца, История на партийната организация в Криводол (IV район).

[161] ОИМ — Враца, Спомени на Борис Гергов Николов (МЗ)

[162] АМВР, С. 105116; ОДА — Враца, ф. 2, к, оп. 2, а. е. 54, л. 51.

[163] АМВР, С. 106635; ОПА — Враца, Спомени на Кондо Вачов.

[164] ОПА — Враца, Георги Милчев, История на Лютаджик.

[165] Пак там, 50 г. ППО в Лютиброд.

[166] По уточнения с Антон Петров Първанов от Люти брод.

[167] ОПА — Враца, Слави Русев, История на Мездренската организация на БКП.

[168] АМВР, С. 112677; Кънчев, Христо, цит. съч.; ОИМ — Враца, Спомени на Никола Диков.

[169] ОДА — Враца, ф. 2, к, оп. 2, а. е. 54, л. 12; ОПА — Враца, История на ППО в Мраморен, с. 6.

[170] ОИМ — Враца, Спомени на Димитър Василев.

[172] АМВР, с. д. 105116.

[172] Пак там.

[173] ОИМ — Враца, Спомени на Димитър Василев.

[174] АМВР, С. 112677; ОПА — Враца, История на ППО в Паволче.

[175] АМВР, С. 112678; ОДА — Враца, ф. 2 к, оп. 2, а. е. 54, л. 36; ОПА— Враца, 50 г. ППО в Пудрия.

[176] ОПА — Враца, 50 г. ППО в Радовене.

[177] Пак там, 50 г. ППО в Ракево.

[178] Пак там, 50 г. ППО в Ребърково.

[179] ОИМ — Враца, Спомени на Вето Маринов.

[180] АМВР, С. 112677; Кънчев, Христо. Цит. съч.; ОПА — Враца, 50 г. ППО в Руска бяла.

[181] ОПА — Враца, 50 г. ППО в Струпец.

[182] Пак там, 50 г. ППО в Типченица.

[183] СГОДА, ф. 90 к, оп. 2, а. е. 23; ОДА — Враца, ф. 2 к, оп. 2, а. е. 54, л 10; ОПА — Враца, История на ППО в Тишевица.

[184] ОПА — Враца, 50 г. ППО в Три кладенци.

[185] Пак там, История на ППО в Уровене, с. 2.

[186] ОИМ — Враца, Спомени на Никола Ц. Кьосовски.

[187] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 117, л. 142—147.

[188] АМВР, С. 112677; ОИМ — Враца, Спомени на Григор Ангелов.

[189] АМВР, С. 105109; ОПА — Враца, 50 г. ППО в Чирен.

[190] ОПА — Враца, 50 г. Алтимирска организация на БКП.

[191] Уточнения с ППО в Бели брод.

[192] ОДА — Враца, ф. 2 к, оп. 2, а. е. 54, л. 80.

[193] ОПА — Враца, 50 г. ППО в Ботево.

[194] ОИМ — Плевен, Спомени на Трифон П. Беневски.

[195] ОПА — Враца, Гено Торлаков, История на Букьовската партийна организация (1898—1944), с. 33.

[196] ОПА — Враца, 50 г. ППО в Бутан; Панчевски, Петър, Огнени пътища, С., 1977, с

[197] ОПА — Враца, 50 г. ППО в Бъзовец.

[198] Пак там, 50 г. ППО в Бързина.

[199] ОДА — Враца, ф. 2 к, оп. 2, а. е. 54, л. 74.

[200] ОПА — Враца, История на ППО в Галиче, с. 11.

[201] Пак там, 50 г. ППО в Галово. Допълнителни уточнения с ПБ на ППО.

[202] Пак там, История на партийната организация в Гложене.

[203] АМВР, С. 112667.

[204] ГИМ — Оряхово, Никола Маринов, История на Оряховската организация на БКП, с. 71.

[205] По уточнения с ППО в Михайлово.

[206] ОПА — Враца, Кратки исторически данни за революционното минало . . . в Добролево, с. 13.

[207] Пак там. с. 87; ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 117, л. 47—51.

[208] АМВР, с. д. 112667.

[209] ГИМ — Оряхово, Никола Маринов, История . . . , с. 70.

[210] Михайлов, Георги. Септемврийското народно антифашистко въстание в Кнежа, Оряховска и Белослатинска околия в 1923 г. (спомени) В: 25-годишнина на Септемврийското въстание. С., 1948; ОПА — Враца, История на ППО в Кнежа, с. 79.

[211] АМВР, с. 105787 и С. 112650; СГОДА, ф. 90 к, оп. 1, а. е. 123.

[212] ОК на БПФК — Враца, л д. на Александър Герасимов.

[213] ОИМ — Плевен, Спомени на Йон М. Някшелов.

[214] ОК на БПФК — Враца, л. д. на Христо Г. Кьосев; Допълнителни проучвания с ППО в селото.

[215] По справка на секретаря на ППО в Лесковец.

[216] ОИМ — Враца, Спомени на Вълчо Г. Вълков и Христо Ц. Николчов.

[217] ОИМ — Враца, Спомени на Тано Хр. Боянкин. (МЗ)

[218] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 117, л. 47—51; ОПА — Враца, 50 г. ППО в Манастирище.

[219] СГОДА, ф. 90 к, оп. 1, а. е. 123; ГИМ — Оряхово, Никола Коцев, История... , с. 79.

[220] АМВР, С. 112687 и с. д. 112691; ОИМ — Враца, Спомени на Коцо и П. Коцов.

[221] По уточнения с ППО в Бутан.

[222] ОПА — Враца, История на ППО в Рогозен.

[223] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 117, л. 26—33.

[224] ОПА — Враца. Материали по история на БКП в Селановци, с. 41.

[225] Уточнения с ППО в Сираково.

[226] ОПА — Плевен, Спомени на Марин Ив. Тановски (трета книга).

[227] ОДА — Враца, ф. 2 к, оп. 2, а. е. 54, л 69; ОПА — Враца, 50 г. ППО в Софрониево.

[228] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 117, л. 47—51; ГИМ — Оряхово, Никола Коцев, цит. съч., с. 86; ОИМ — Враца, Спомени на Томо Ал. Игнатов.

[229] По уточнения с ППО в Хърлец.

[230] ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 305.

[231] АМВР, С. 191796, т. III; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 295.

[232] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Бели мел; МСВ — Михайловград, Списък на участници, Спомени на Илия Видов; САВ, 1923, с. 251, 273, 273—274, 297 и 298; ЗДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 292.

[233] ОПА — Михайловград, Доклад—история на партийната организация в Белотинци; МСВ—Михайловград, Спомени на Тодор Апостолов.

[234] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Бойчиновци; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 287.

[235] АМВР, с. 106498, т. XIII, XVI и XVII; ОПА — Михайловград, 50 г. ППО във Видлица; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 264.

[236] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО във Винище.

[237] МСВ — Михайловград, Я. Бобов, пос. ръкопис, л. 47; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 261.

[238] ЦДА на НРБ. ф. 117, оп. 31, а. е 28, л. 278.

[239] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Д-р Йосифово; МСВ — Михайловград, Спомени на Никола Пенов Тричков; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 287.

[240] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Габровница; АМВР, с. 105113 — обв. акт; МСВ—Михайловград, Спомени на група септемврийци; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 318, а. е. 28, л. 294.

[241] ОПА—Михайловград, 50 г. ППО в Горна Вереница; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28. л. 281.

[242] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Горна лука; МСВ — Михайловград, Спомени на Анто Д. Нихово; ЦДА на НРБ, ф. 117 оп. 31, а. е. 23, л. 305.

[243] АМВР, с. д. 106498, т. XIII; МСВ — Михайловград, Спомени на Григор Стоянов; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31. а. е. 28, л. 276.

[244] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Громшин.

[245] Пак там, 50 г. ППО в Долна Вереница; МСВ — Михайловград, Тодор Спасов, Спомени и исторически бележки за село Долна Вереница; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31. а. е. 28, л. 258.

[246] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Долна Рикса; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л 262.

[247] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Долно Церовене; МСВ — Михайловград, спомени на Никола Василев Цветков; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 30, л. 166.

[248] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Ерден; МСВ — Михайловград, Списъкни участници в Септемврийското въстание 1948 г.

[249] АМВР, с. 106498. т. X, л 396; ЦДА на НРБ. ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 272; МСВ — Михайловград, Спомени на Милан Г. Търничков и на Димитър Петров Попов.

[250] ОПА—Михайловград, 50 г. ППО в Каменна Рикса; МСВ — Михайловград,

Спомени на Стоян Ив. Колов, Михаил Г. Димитров и Асен Ив. Стоянов; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 296.

[252] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Клисурица; ЦДА на НРБ. ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 296; МСВ — Михайловград, Спомени на Камен Кръстев, спомени на група септемврийци 1958 г.; Я. Бобов, пос. ръкопис, л. 32—33.

[259] АМВР, с. 104669 — обв. акт. ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Кобиляк, Я. Бобов, цит. ръкопис, л. 68. ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31. а. е. 28, л. 313.

[253] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Крапчене; МСВ — Михайловград, Я. Бобов, пос. ръкопис, л. 68; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 313.

[254] МСВ — Михайловград, Спомени на Георги Петков Бебов; 600 години Бехчево (без г), с. 55; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 297.

[255] МСВ—Михайловград, Я. Бобов, пос. ръкопис, л. 68.

[256] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО във Владимирово; САВ, 1923, с. 249, 261—262. 300—301, 321; ЦДА на НРБ ф. 117. оп. 31, а. е. 28, л. 285.

[257] ОПА—Михайловград, 50 г. ППО в Мадан; АМВР, С. 105800, л. 56, МСВ—Михайловград, спомени на група септемврийци; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 288—289.

[258] АМВР, с. д. 106498, т. XII. л. 53.

[259] ОПА—Михайловград. 50 г. ППО в селата Големо и Мало Мърчево; Септслово, Михайловград. №28, стр. 1973.

[260] ОПА—Михайловград, 50 г. ППО в Митровци; МСВ—Михайловград, Спомени на Илия Георгиев Марков и др.; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 273.

[261] ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 309; МСВ — Михайловград, Спомени на Димитър Василев Генов, Я. Бобов, цит. ръкопис, л. 30.

[262] МСВ — Михайловград, Спомени на Еленко Вълов; ЦДА на НРБ, ф. 117 оп. 31, а. е. 28, л. 310.

[263] ОПА — Михайлоград, 50 г. ППО в Превала.

[264] МСВ — Михайловград, Спомени на Иван Цеков Минков; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 306.

[265] МСВ—Михайловград, Спомени на Димитър Каменов Нинов; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 317.

[266] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 117, л. 121—130; ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Смоляновци, Материали за историята на БКП в Смсляновци; МСВ — Михайловград, Спомени на Костадин Русинов Иванов.

[267] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Стубел; МСВ — Михайловград, Спомени на Мито Гоцов Гърджалийски; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 308.

[268] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Студено буче; МСВ — Михайловград, Списък на участници в Септемврийското въстание, 1948 г.

[269] ОПА — Михайловград, Доклад към историята на Сумер; МСВ — Михайловград, История на РП (к) в Сумер, Спомени на Петър Апостолов, Христо Кръстев Манов и Христо Господинов Мапов и др.

[270] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 117, л. 121—130 (Спомени на Иван Андреев); АМВР, с. 106498, т. XIV; Септември 1923, с. 129 (Спомени на Камен Димов).

[271] ОПА— Михайловград, 50 г. ППО в Челюстница; МСВ — Михайловград, Спомени на септемврийци 1958 г.; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 304.

[272] ОПА — Михайловград, 50 г. ППО в Чемиш; МСВ—Михайловград, Спомени на Стоян Сандов; ЦДА на НРБ, ф. 117, оп. 31, а. е. 28, л. 266.

[273] В списъка не е включено Гложене, Тетевенско, което макар и въстанало под влияние на Врачански окръг, отстои далеч от пределите на Северозападна България.

[274] ОПА — Плевен, Спомени на Марин Иванов Тановски (III книга)

[275] ОИМ — Враца, Спомени на Вето Маринов.

[276] ОИМ — Плевен, Спомени на Пело Пеловски.

[277] ОИМ — Враца, Спомени на Вето Маринов.

[278] По уточнение с местната ППО.

[279] ОИМ — Враца, Спомени на Вето Маринов.

ОРГАНЫ РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКОЙ ВЛАСТИ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ БОЛГАРИИ ВО ВРЕМЯ СЕНТЯБРЬСКОГО ВОССТАНИЯ 1923 ГОДА

Димитр Пеков, кондидат исторических наук
Иван Райкински, научный сотрудник

Резюме

В данном исследовании уточняется общее число восставших селений в Северо-Западной Болгарии, а также и число селений, в которых были созданы органы рабоче-крестьянской власти во время Сентябрьского восстания 1923 года. Выяснены полностью составы революционных комитетов (Главного и Окружного в городе Фердинанде — ныне Михайловград, околийских и местных, сельских и городских). На основании установленных данных опубликованы таблицы с анализом партийной и социальной принадлежности и возрастного состава,а также полный список членов комитетов.

AUTHORITIES OF THE WORKERS-PEASANT POWER IN NORTH-WEST BULGARIA DURING THE SEPTEMBER UPRISING IN 1923

by MHSc Dimitar Pekov
'r a Ivan Raychinski

Summary

In this investigation is defined more precisely the number of the insurgent settlements as well as the number of the settlements where were built authorities of the workers-peasant power in North-West Bulgaria during the September иprising in 1923. The structure of the revolutionary committees is clarified (A Head and County committee in the town of Ferdinand — Mikhailovgrad of today, district, local peasant and municipal comittees). On the basis of the established data are published tables containing analyzes about the Party and the social appurtenance and the age membership. A complete list roll of the members is also published.

Невена Стефанова

РОЛЯТА НА ЖЕНСКОТО ДВИЖЕНИЕ ВЪВ ВРАЧАНСКА ОБЛАСТ ЗА УКРЕПВАНЕ НА НАРОДНОДЕМОКРАТИЧНАТА ВЛАСТ (1944—1947)

Българските жени имат свой принос за победата на социалистическата революция у нас. Под ръководството на прогресивните политически сили в страната те взеха активно участие в антифашистката борба, увенчана с победата на 9 септември 1944 година.

Един от първите законодателни актове, които отечественофронтовското правителство издаде на 16 октомври 1944 г., беше Наредбата-закон за изравняване правата на жените с тези на мъжете.[1] Станала равноправна, българката получи възможност да участвува в цялостния живот на страната като пълноценен гражданин. Воювала за тържеството на социалистическата революция, тя навлезе активно в строителството на новия живот.

Българските жени защитиха своето равноправие в масовите си трудови и обществени изяви, в съзнателното си масово участие, в общата борба за осъществяване политиката на БРП(к)и народното правителство за обновяване на нашата родина.

При голямата обществено-политическа активност и творчески подем на жените още в първите месеци след Деветосептемврийската победа стана наложително създаването на масова женска организация, която да ги организира и направлява при осъществяване на отечественофронтовската програма. На 11 септември 1944 г. НК на Отечествения фронт на специално съвещание с жени-комунистки разгледа въпроса за работата сред жените.[2] На строга преценка беше подложена дейността на съществуващия от 1901 г. Български женски съюз, който се представяше като наследник и продължител на прогресивните и борчески традиции на българските жени-възрожденки, а в действителност се разви като буржоазна женска организация.[3] Истински наследници и продължители на демократичните традиции на жените-възрожденки бяха жените-социалистки, които под ръководството на БРСДП (т. с.) подеха смела и героична борба за равноправие на българката.[4]

В новата обществено-политическа обстановка нито БЖС, нито другите благотворителни и просветителски женски организации отговаряха на големите задачи, които стояха пред народнодемократичната власт. Необходимо бе да се изгради съвсем нов тип женска организация. Под ръководството на БКП (к) и при прякото участие на НК на Отечествения фронт започна изграждането на Народния женски съюз като единна масова демократична организация на българските жени.[5] Непосредствено след Девети септември към отечественофронтовските комитети бяха създадени женски комисии, които пристъпиха към организиране на местни женски дружества. През декември 1944 г. НК на Отечествения фронт издаде Окръжно № 5 до всички комитети за незабавно изграждане на женски комисии, там където няма такива, като даде подробни указания за начина на създаване на тези комисии и задачите им по организирането на местни женски дружества на Народния женски съюз.[6] За кратко време въпреки тежките условия на войната, разрухата и напрежението във връзка с възстановяването на народното стопанство, по градове и села започна изграждането на женски дружества.

Областният комитет на Отечествения фронт във Враца още в края на септември 1944 г. сформира женска комисия и издаде позив за учредяване на такива комисии към околийските и местни комитети.[7] От 10 октомври с.г. започна учредяването на женски комисии към отечественофронтовските комитети. До 10 декември 1944 г. бяха сформирани женски комисии към околийските комитети на Отечествения фронт на принципа на равенството на политическите партии.[9] С помощта на женските отечественофронтовски комисии започна изграждането на женски дружества в областта.

Към Областния, околийските и местните комитети на БРП(к) бяха създадени женски отдели за работа с жените, които оказваха непосредствена организационна и масово-политическа помощ на женските дружества.

В доклада си пред областната женска конференция, състояла се на 1 април 1945 г. във Враца, Николина Манчева — председателка на областната женска отечественофронтовска комисия— отчита, че през зимните месеци е започнало масово учредяване на женските дружества. Създадени са и околийските женски настоятелства като самостоятелни ръководства на женските дружества. На същата конференция беше избрано областното женско настоятелство в състав от девет души: Веса Чулева, Катя Николова, Райна Цветкова, Райна Дренска (председателка на врачанското околийско настоятелство) и други. По установения ред в областното настоятелство като членове влизат и завеждащ женския отдел при Областния комитет на БРП (к) Дора Стоянова и председателката на областната женска отечественофронтовска комисия.[10]

На 3 март 1945 г. БЖС беше преименуван в БНЖС,[11] а през юни се състоя неговият Учредителен конгрес, който прие устава на съюза и отчете, че той е най-авторитетният организатор на работата сред жените.[12] БНЖС само юридически наследи БЖС. По своите цели, задачи и състав той коренно се различаваше от стария буржоазен женски съюз. БНЖС се оформи като масова демократична антифашистка организация, която застана на отечественофронтовски позиции и обедини българските жени от всички слоеве. Програмата му изхождаше от програмата на Отечествения фронт за работа сред жените.

Георги Димитров горещо приветствува създаването на БНЖС. В приветствието си до делегатите на Учредителния конгрес той подчерта, че «жените са огромна сила, когато са организирани, политически съзнателни и активни и само с тяхното участие може да се закрепи историческото дело на Девети септември, тъй като целият опит учи,че без участието на жените е немислимо нито едно голямо народополезно дело.»[13]

След Учредителния конгрес както в цялата страна, така и във Врачанска област, продължи с още по-голям ентусиазъм създаването на местни женски дружества.Още до края на юни 1945 г. всички селища на Белослатинска и Оряховска околия бяха обхванати от БНЖС. Във Врачанска околия от 86 села в 83 бяха учредени женски дружества, в Михайловградска оставаха неорганизирани само 4, а в останалите околии по 10—15 селища. Общо в областта не бяха изградени женски дружества в 67 села до края на 1945 г.[14] Това бяха преди всичко селища с планински или полупланински характер, където поради голямата разпокъсаност и отдалеченост на махалите трудно се водеше организационен живот. Липсваха превозни средства и подготвени кадри. Във Видинска и Кулска околия имаше много изостанали села, които поради закостенелите семейни порядки трудно се поддаваха на организиране.Острите борби между отечественофронтовските партии и опозиционно настроените елементи в Кулска и Ломска околии разстройваха редиците на женското движение. Немаловажна причина за малкия брой учредени дружества в Белоградчишка, Берковска и Кулска околии беше и малкият брой на учителките по селата,които бяха ръководното ядро на местните женски дружества.Към всичко това може да се прибави и слабия организационен опит и липсата на традиция в организираното женско движение.

Областната конференция, състояла се в края на 1945 г. във Враца отчете, че в първичните партийни организации членуват малък брой жени. Взето бе решение за масовизирането им като се увеличи процентът на жените-комунистки, които задължително да членуват в женските дружества. На жените-комунистки БРП (к) и народното правителство поставиха отговорната задача да оглавят женските дружества в изпълнение на поставените от Отечествения фронт стопански и обществено-политически задачи. С това партийно поръчение комунистките се справиха много добре. Под ръководството на женските отдели към областния, околийските и местни комитети на БРП (к) бяха масовизирани и укрепнаха местните поделения на БНЖС, извършена беше огромна стопанска и масово-политическа дейност. До края на 1946 г. във Врачанска област броят на жените—членки на БРП (к),достигна 7796. От тях 6393 членуваха в женските дружества.[15] Най-добре се справиха с поставената задача женските отдели при околийските комитети на БРП (к), Оряхово със завеждащ Мариана Евтимова; Бяла Слатина със завеждащ Мита Дунчовска; Враца със завеждащ Димитра Стефанова; Михайловград със завеждащ Дара Михайлова. От местните комитети на БРП (к) много добре изпълниха партийното поръчение женските отдели в Хайредин, Кнежа, Враца, Кунино, Галатин, Долна Кремена, Типченица, Струпец и други.[16—17]

Женските дружества разгърнаха многообразна културно-просветна и стопанска дейност като заедно с това все повече укрепваха и се масовизираха.[18] В края на 1947 г. само в 13 селища на областта не бяха създадени женски дружества, в които условията не позволяваха. По социален състав преобладаваха домакини, следвани от чиновнички и учителки и най-малко работнички.[19] Една от най-съществените причини за ниския процент на жените работнички—членки на женските дружества, е тази, че Врачанска област по това време е изключително земеделски край. Болшинството от жените са заети в селскостопанското производство. В сравнително малкия брой на индустриалните предприятия на областта работят и много малко жени. На околийските женски конференции в края на 1946 г.беше поставен на обсъждане въпросът за увеличаване броя на работничките, членуващи в женските дружества. Областната отчетно-изборна конференция през 1947 г.на БНЖС отчете повишен, но все още нисък процент на работничките в женските дружества[20]

Най-важната задача, поставена пред българския народ непосредствено след победата, и от изпълнението на която зависеше утвърждаването на завоеванията на социалистическата революция, беше успешното завършване на Отечествената война. Всенародният лозунг «Всичко за фронта, всичко за победата» отекна дълбоко в сърцата на всички честни българи. Още със самото си създаване женските дружества мобилизираха жените и девойките в подкрепа на Отечествената война. Под ръководството на БНЖС и Централния комитет на Помощната организация жените бяха в центъра на всяка акция в помощ на фронта.

Врачанска област беше една от водещите области в страната по броя на акциите и по размера на помощите за фронта. Само в първата фаза на Отечествената война областта изпрати 4415 колети.[21] Жените от Врачанска околия предадоха на заминаващите за фронта доброволци от областта три камиона с подаръци: храна, цигари, пуловери, ръкавици, чорапи и пр.[22] Жените от Оряховска околия изпратиха 2227 колета, събраха 4500 хил. лв.[23] и проведоха 284 седенки за изплитане на пуловери, ръкавици и чорапи на фронтоваците.[24] Девойките от Сираково монтираха стан в клуба на РМС и за пет дни изпредоха 50 кг памук и изтъкаха 30 м платно за ризи на бойците.[25] Белослатинки под ръководството на женското дружество събраха 550 000 лв. Специална женска делегация замина за фронта, за да раздаде подаръците на бойците в Ниш, Пирот и Крушомлий.[26] За ръководители на групите по събиране на помощи бяха избрани предимно жени.[27] Женските дружества от Ломска околия изпратиха на фронта 2500 кг брашно, 15 700 лв., стотици кутии цигари, сапун, кърпи и дрехи.[28] Кулска околия подготви и изпрати на фронтоваците 153 колета, Берковска и Белоградчишка проведоха по 27 помощни акции за събиране на парични и материални средства.[29]

Заедно с колетите бойците получаваха и вълнуващи писма от родината.

В двете фази на Отечествената война от Врачанска област бяха изпратени на фронта общо 17 340 колета, с което тя зае трето място във всенародното съревнование след Старозагорска и Пловдивска област.[30]

Жените посрещаха и идващите от фронта ранени. В трите държавни военни болници на Врачанска област женските дружества организираха доброволно дежурство при ранените, четяха им вестници и книги, пишеха писма. Всеки вторник и петък представителки на женските дружества посещаваха ранените, като им раздаваха книги, цигари, кърпи, сладки, переха болничното бельо, подпомагаха медицинския персонал в поддържането на хигиената. Женските дружества организираха за ранените музикално-литературни програми, в които участвуваха самите те или техните деца.[31] Инициативата беше изключително трогателна. Жените от Враца проведоха 252 акции, организираха 160 седенки за изплитане ръкавици, чорапи и пуловери, ушиха 8000 комплекта войнишко бельо.[32] Петнадесет дружества в Белослатинска околия събраха два камиона подаръци и посетиха ранените във военните болници в Плевен, София и Враца.[33]

Едновременно с организирането на помощите за фронта жените от областта подпомагаха и семействата на мобилизираните и доброволците. Събираха парични помощи, организираха вечеринки и забави, а събраните средства подаряваха на семействата на загинали в Отечествената война.[34]

Една от първите бригади в помощ на селото във Врачанска област беше организирана от женското дружество «Самосъзнание» във Враца. Двадесет жени и четирима войници от 35 пехотен полк ожънаха нивите на двама мобилизирани от Върбешница[35]. До края на юни 1945 г. врачанското дружество организира още две бригади с участието на 45 жени за ожънване нивите на фронтоваци от околните села.[36] Под ръководството на женските дружества в Оряховска околия бяха проведени 33 трудови акции в седем села в помощ на семействата на доброволци.[37] Женското дружество в Кула организира бригади по селата за шиене и кърпене дрехите на бедни войнишки семейства.[38] Само до 1 юли 1945 г. жените от областта сформираха 42 бригади в помощ на фронтовашките семейства.[39] Особено ценна беше тяхната помощ в посевната кампания.

Грижите и помощите от страна на населението трогваха и насърчаваха участниците в Отечествената война. Те бяха спокойни, че там,в тила,се полагат грижи за техните семейства. От фронта пристигаха писма за благодарност и обещание за по-скорошно завършване на войната.

По същото време жените от Врачанска област се грижеха и за настанените у нас югославски деца. В Белослатинска околия със средства на дружествата и безплатния труд на жените бяха обзаведени три общежития и шест месеца югославските деца бяха под непрекъснатите грижи на българките.[40] От проведените забави и увеселения женските дружества във Врачанска околия събраха 160 000 лв., които внесоха за издръжка на югославските деца. Женските дружества в Ломска околия събраха 20 000 лв., с които закупиха хранителни продукти и дрехи. Жените от Михайловградска околия проведоха 55 безплатни трудови дни за почистване и обзавеждане на югославските общежития.[41] В Кулска околия жените събраха 30 000 лв. и 7000 кг зърнени храни.[42] Общо във Врачанска област бяха обзаведени и се поддържаха от женските дружества 33 общежития за настанените тук югославски деца.[43]

Във всенародния Заем на свободата, проведен през март 1945 г., за подобряване тежкото финансово положение и преодоляване на стопанската разруха, жените както в цялата страна, така и във Врачанска област взеха голямо участие. По време на записването и събирането на сумите по заема те проведоха широка разяснителна работа, много агитационни събрания и конференции, участвуваха в общи и самостоятелни комисии по събиране на сумите. Женските дружества във Врачанска област събраха и внесоха за народния заем сумата 3 678 270 лв.[44] Организирано беше съревнование между дружествата за навременното събиране на записаните суми, което спечели Видинска околия, внесла 1 400 270 лв. Някои околии, като Белослатинска, надхвърлиха записаните суми.[45] Женското дружество в Гложене събра 80 500 лв.[46], в Борован — 30 000 лв. и отделно от изнесената вечеринка внесе още 130 000лв.[47] Работничките от текстилните фабрики във Враца, Мездра и Бяла Слатина записаха и внесоха по две заплати.[48]

Широка и неуморна дейност развиха женските дружества по време на изборните кампании. Във всички акции, организирани във връзка със законодателните избори XXVI Обикновено народно събрание, Референдума и изборите за Велико народно събрание, жените проявиха висока политическа съзнателност и преданост към народната власт.

На 8 юли 1945 г. във Враца се състоя областна женска конференция, на която беше гласувана резолюция за масово участие на жените в предизборната борба и стопроцентово участие в изборите за XXVI Обикновено народно събрание.[49] В конференцията взе участие председателката на БНЖС Цола Драгойчева. От името на конференцията беше изпратена телеграма до Георги Димитров в Москва. В отговор на поздравленията вождът на българския народ изрази радостта си, че българските жени, получили политическо равноправие благодарение на Отечествения фронт, все по-ясно осъзнават отговорността за съдбата на страната и организирано и активно участвуват в строителството на новия живот. Накрая той им напомни, че предстоящите избори за Народно събрание са прекрасна възможност за проява на тяхната политическа активност и зрелост против враговете на Отечествения фронт и на родината.[50] Окрилени от тези напътствени думи жените от областта се включиха масово в предизборната агитация. Само за един месец от 18 октомври до 18 ноември 1945 г. женските дружества организираха 880 събрания със 177 396 посетители. Най-голям брой предизборни събрания проведе Врачанска околия — 236, следвана от Ломска — 105 и Белоградчишка — 98.[51] Право на гласуване имаха 230 464 жени в областта, от тях гласуваха 199 911,а не гласуваха 31 745 жени.[52] Процентът на гласувалите жени в отделните околии е различен. Докато във Врачанска околия гласуваха 98%, а в някои селища и 100%, в Оряховска 95%, в Белослатинска 93,40%, то в Михайловградска сомо 74,33%,в Кулска 71% от жените.[53] Това се дължи преди всичко на нееднаквата по размах предизборна агитационна дейност. Съществена причина за ниския процент на гласувалите жени в някои околии на областта беше и дейността на опозицията, която беше силна в тези околии. Повече от застъпниците и председателите на изборни бюра бяха жени. В деня на изборите жените организираха всенароден празник и не се разотидоха,докато не бе оповестен резултатът.[54] По процент на подадените за Отечествения фронт гласове Врачанска област зае второ място в страната.

В тези избори жените от областта издържаха своя първи политически изпит.

Във връзка с референдума за обявяване на България за Народна република и провеждане на изборите за Велико народно събрание жените от областта се проявиха като ревностни агитаторки, проведоха стотици събрания, седенки, митинги, конференции. На 29 юли 1946 г. околийското настоятелство на БНЖС във Враца организира голям митинг-събор. Петнадесет хиляди жени от 77 села на околията манифестираха своята готовност за изграждане на «Републиканска България.»[55] Организирани бяха 549 предизборни събрания, 1279 седенки, издадени 50 стенвестника и позиви. Вместо предвидените 2500 трудови дни бяха изработени 9138.[56] За Републиката гласуваха 178 190 жени от 211 334 гласоподавателки.[57] В много селища жените гласуваха 100% и с това решително изявиха своята воля за премахване на монархията в нашата страна.

Предизборната кампания за Велико народно събрание се водеше в трудна и сложна обстановка, трябваше да се агитира за Отечествения фронт и да се разобличава листата на противонародната опозиция. Под ръководството на Областното настоятелство на БНЖС на 19 октомври 1946 г. беше организирано във Враца голямо публично събрание, на което говориха кандидатките за народни представителки. Накрая беше гласувана резолюция в подкрепа на делото на Отечествения фронт.[58] Женските дружества в Тишевица, Долна Кремена, Остров и Оряхово проведоха публични събрания против геметовците.[59]

Едновременно с агитационната работа жените участвуваха и в текущите стопански мероприятия. По време на предизборната кампания за Велико народно събрание жените от областта организираха 270 бригади с 3669 участници.[60] Най-добре се справиха със стопанските задачи Врачанска и Ломска околия особено по подготовката и сформирането на бригадите.[61]

През изборните кампании укрепваха и се масовизираха и самите женски дружества. Така във връзка с изборите за Велико народно събрание във Врачанска област бяха учредени нови 25 дружества и приети нови 2000 членки. Много добра работа в това отношение даде Белоградчишка околия, която записа нови 585 членове.[62]

И в трите изборни кампании жените от Врачанска област работиха с ентусиазъм, което подчертават и резултатите от изборите. Затвърдиха се влиянието и авторитетът на женските дружества по места. Нямаше стопанско мероприятие, в което и да е населено място, където жените да не участвуваха. Не изоставаха и на културния фронт: организираха 48 хорове, откриха над 30 курса за ликвидиране на неграмотността, издадоха над 250 стенвестници, позиви, листовки, организираха във всяко дружество просветни кръжоци и читателски групи.[63]

БРП (к) и отечественофронтовското правителство възложиха на БНЖС сложната и трудна задача: създаване на детски домове и ясли, на родилни домове и летни детски лагери. Жените се отнесоха към тази пряко засягаща ги задача с изключителна загриженост и всеотдайност. Те не само почистваха и обзавеждаха детските и родилни домове, но събираха хранителни продукти и парични помощи, бяха и учителки, и обслужващ персонал.

Във Врачанска област до 30 октомври 1945 г. под прякото ръководство и участие на женските дружества бяха открити 216 летни детски градини, като най-голям брой откри Врачанска околия — 53 с 2200 деца, следвана от Белослатинска — 31 с 1200 деца.[64] Ломското дружество поддържаше дома за сираци в града. Градското дружество във Враца обзаведе два детски дома.[65] На пълна издръжка на женските дружества бяха създадените целогодишни детски домове във Враца, Видин, Лом, Михайловград и два дома за сираци в Лом и Берковица.[66] По инициатива на жените през 1946 г. отвориха вратите си детски ясли при фабрика «Загорка»,[67], Видин и детски градини при Памуко-предачната и тъкачна фабрика в Бяла Слатина[68] и ТКЗС в селата Алтимир и Долна Кремена.[69] Открити бяха и летни детски лагери за учениците.[70]

През 1946 г. във Врачанска област се изготви и реализира първият в страната областен едногодишен стопански план. Георги Димитров високо оцени почина на врачани, като нарече това дело «историческо за цялата страна».[71] В реализирането на плана масово и активно се включиха и жените от областта. Те участвуваха във всички стопански акции, в благоустрояването на населените места, в селскостопанските бригади. С особен ентусиазъм се включиха жените в строителството на детски и родилни домове, предвидени по едногодишния план. До края на 1946 г. бяха построени изцяло 15 родилни дома.[72] През 1947 г. само в Белослатинска околия бяха обзаведени 8 родилни дома: в Чомаковци, Койнаре, Бреница, Еница, Борован, Бъркачево, Камено поле и Бреница.[73] Във всички

селища на околията женските дружества създадоха летни детски градини, без Драшан и детски ясли в селата Борован, Койнаре, и Попица.[74] Още в края на 1945 г. под ръководството на Областното женско настоятелство бяха открити два курса по шест месеца за подготовка на детски учителки.[75] Женското дружество в Чомаковци посади 70 дка зеленчукова градина за снабдяване на родилния и детския дом в селото.[76] Дружествата на Кула и Тошевци обработваха 14 дка ниви също за изхранване на детските градини.[77] Околийските настоятелства на БНЖС в Белоградчик, Кула и Бяла Слатина организираха по 10 бригади за ушиване на престилчици, покривки, чаршафи, калъфки, пердета за детските градини и родилните домове.[78]

След младежта най-активният и най-масов участник в трудовия поход към селото бяха жените. По време на Отечествената война те подпомагаха семействата на мобилизираните и загиналите, а в следващите години се притекоха на помощ на трудещите се селяни.

Жените от Врачанска област взеха масово участие в трудово-културното бригадирско движение. На 29 юли 1945 г. женското дружество в Оряхово изпрати бригада от 38 жени в селата: Бързина, Ботево, Гостиля и Селановци. Вечерта след приключване на работата в Селановци отговорничката на бригадата говори на импровизиран митинг и призова селяните да гласуват за листата на Отечествения фронт.[79] За третото тримесечие на 1945 г. градските дружества от Враца, Бяла Слатина, Видин, Лом и Михайловград организираха 17 бригади, които взеха участие в жътвата и вършитбата в селата.[80] Почти във всички организирани от ОРСС трудово-културни бригади бяха включени и жени, но имаше и самостоятелни женски бригади за ушиване на дрехи на селяните, за лекарски, зъболекарски и акушерски прегледи. На първо място по организиране на трудово-културни бригади стои Врачанска околия, следвана от Видинска. Всяка седмица Врачанското градско дружество сформира по една бригада в помощ на селата от околията.[81] През 1946 г. участието на жените от областта в трудово-културното бригадирско движение беше още по-масово. Те разгърнаха особено широка бригадирска дейност по време на изборните кампании. Само във връзка с изборите за Велико Народно събрание във Врачанска област бяха организирани 23 бригади с 436 участници, които свършиха работа на стойност 250 000 лв.[82] Женските дружества по места също организираха бригади: в Търнава за ушиване дрехи на съселяните[83], в Роман за преустройство на сградата на общинския дом за гимназия[84], в Кула за прокарване на улици[85], в Остров за прокарване на шосе и строежа на кея.[86] През 1947 г. в трудовия поход към селото участвуваха 53 306 жени, които бяха организирани в 2064 бригади, а извършената от тях работа възлиза на стойност 37 639 500 лв.[87] Селските дружества организираха обратен поход на селото към града. В Белослатинска околия бяха организирани 8 женски бригади за посещение на Бяла Слатина, Плевен и Червен бряг.[88]

От 1 април 1947 г. трудово-културното бригадирско движение беше насочено към изпълнение на мероприятията, залегнали в двегодишния стопански план. Жените от областта дадоха хиляди безплатни трудови дни за залесяване, електрифициране, благоустрояване, озеленяване, водоснабдяване и радиофициране на селищата. Така жените от Роман организираха 21 бригади за строеж на училището, в Ребърково жените сформираха 14 бригади за строежа на кооперативния дом, в Девене и Камено поле — при построяването на кооперативните фурни[89], в Чомаковци на родилния дом, в Борован и Горник — на детските ясли.[90] В повечето от общите местни бригади участвуваха и жени, но се комплектуваха и чисто женски бригади. Женските дружества се включиха в реализирането на всички местни стопански мероприятия: поправяне на пътища, строеж на чешми и мостове (Горник, Бреница, Нивянин, Борован, Буковец, Койнаре и други, изкопаване дига край Искъра, строеж на фурна-комбинат и лагерен дом в Буковец и пр.)[91]

Жените бяха едни от първите основателки на ТКЗС и най-редовните селскостопански труженички. Долнокременченки изработиха в ТКЗС през 1946 г. 4861 трудови дни.[92] Във всички учредени ТКЗС на областта жените бяха 2/3 от постоянно заетите работници.

Не случайно на националната конференция на ТКЗС (4 февруари 1947 г.) Георги Димитров подчерта, че трябва да се даде път на жените, защото: «със своя всеотдаен труд и безграничен ентусиазъм те ще укрепят нашите ТКЗС.»[93] На същата конференция Георги Димитров постави въпроса да се издигнат повече жени на ръководни постове. В изпълнение на така поставената задача Областният комитет на Отечествения фронт прие резолюция на 11 ноември 1947 г. за включване на повече жени-активистки в стопанските съвети.[94]

Основната задача през 1947 г. беше срочното прибиране на реколтата и осигуряване хляба на народа. Жътварските и вършитбените бригади бяха предимно от жени. Женското дружество в Търнава след като помогна на местното ТКЗС, се притече на помощ и на съседните ТКЗС. Жените помагаха не само на кооперативните стопанства, но и на частните стопани в селскостопанската работа.[95]

Българските жени оказаха голяма морална и материална помощ на младежкото строително бригадирско движение (1946—1948 г.).

Жените от Врачанска област провеждаха активна разяснителна работа сред майките и близките на бригадирите, разобличаваха опитите на реакцията да очерни бригадирското движение, организираха тържествено изпращане на бригадирите, заминаващи за националните обекти, поемаха шефство над бригадите, сами участвуваха като бригадири на строителните обекти, подпомагаха семействата на бригадирите в сезонната селскостопанска работа. Най-масово участие във всенародната акция за подпомагане и съдействие на младежкото бригадирско движение взеха жените от Оряховска, Врачанска и Белослатинска околия. Първи в областта жените от Борован подготвиха и изпратиха колети на бригадирите в Хаинбоаз и Перник—Волуяк. Техният пример беше последван от женските дружества в Тлачене и Търнава, а след това и във Врачанска околия. Общо от Белослатинска околия през 1947 г. бяха комплектувани 240 колета.[96] Представителки на женските дружества от Врачанска околия всяка седмица посещаваха строителния обект далекопровода Мездра—Горна Оряховица, раздаваха подаръци на бригадирите, организираха литературно-музиални програми, вземаха участие в бригадите.[97] Жените бяха и помощници на бригадирите в строителните бригади както в местните, така и в националните. Ика Иванова от Видин участвува два месеца в бригадата на Горни Лом. Председателката на видинското околийско женско настоятелство Цена Чонос участвува като бригадирка през втората смяна (1946 г.) на Хаинбоаз.[98] За националната бригада «Георги Димитров» само от Бяла Слатина заминаха 70 девойки.[99] Делегатките на околийската отчетно-изборна конференция на БНЖС във Враца гласуваха да изпратят по две бригади в помощ на всяко кооперативно стопанство и 200 бригадири на националните обекти.[10] В околията бяха организирани и 67 бригади, които работиха на ВЕЦ Мездра и Кунино и Минкова махала.[101] Белослатинска околия изпрати на националните обекти в страната 7 бригади и 12 бригади на националните обекти в областта: Реселец, Остров, ВЕЦ—Мездра, и Кунино.[102] За националните обекти Хаинбоаз, Перник-Волуяк заминаха жени от Струпец, Роман, Хубавене и Радовене.[103] Женските дружества в Берковица, Видин и Оряхово изпратиха също свои представители за участие в националните бригади.[104]

Победата на Деветосептемврийското въоръжено въстание откри пътя за освобождението и равноправието на българската жена. Политиката на БРП (к) и народнодемократичното правителство дадоха възможност на жените в България да вземат участие в целокупния живот на нашата страна и да разгърнат до небивал размах творческите си сили и възможности. Освободени от вековното безправие, българските жени се включиха с ентусиазъм и неизчерпаема енергия във всички мероприятия за укрепване на народнодемократичната власт, за осъществяване програмата на Отечествения фронт, за стопанско заздравяване на страната, за издигане културно-просветното равнище на народа.

Свой дял в укрепването на народнодемократичната власт дадоха и жените от Врачанска област. В мероприятията на Отечествения фронт те бяха в челната колона на благородното съревнование. А днес те още по-уверено и предано дават своя принос във всенародния възход на социалистическата ни родина.

Приложение I

Организационен строеж на женските дружества във Врачанска област за периода 1944—1947 г.

Години	Брой на женските дружества	Брой членки в женските дружества
До 9 септ. 1944 г.	79	4 905
До края на 1944 г.	192	10 582
До края на 1945 г.	375	22 110
До края на 1946 г.	399	26 899
До края на 1947 г.	427	51 295

БЕЛЕЖКИ

[1] *Воденичарова, Здравка и Невена Попова.* Революционното женско движение в България. С., 1972, с. 234.
[2] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 67, л. 44–47.
[3] *Воденичарова, Здравка и Невена Попова.* Цит. съч., с. 237.
[4] Пак там.
[5] Пак там, с. 239.
[6] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 516, л. 1.
[7] ОДА — Враца, ф. 86, оп. 1, а. е. 145, л.1.
[8] Пак там, а. е. 18, л. 5.
[9] Пак там, л. 6.
[10] Пак там, ф. 46, оп. 1, а. е. 2, л. 1.
[11] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 16, л. 70.
[12] Пак там, ф. 7, оп. 1, а. е. 16, л. 67.
[13] *Димитров, Георги.* Съч. Т. 11, С. 1954, с. 218.
[14] ОДА — Враца, ф. 86, оп. 1, а. е. 145, л. 7.
[15] ОПА — Враца, ф. 1, оп. 1, а. е. 12 а, л. 57.
[16-17] Пак там, л. 78.
[18] Приложение I.
[19] ОПА—Враца, ф. 1, оп. 1, а. е. 12 а, л. 68.
[20] Пак там, л. 69.
[21] *Щерева, Димитрина.* Българката в Отечествената война, С., 1975, с. 37.
[22] ЦДА на НРБ, ф. 7 оп. 1, а. е. 205, л. 41—42.
[23] Цитираните суми в цялата статия са по стария курс до 1952 г.
[24] ОДА—Враца, ф. 86, оп. 1, а. е. 145, л. 2.
[25] *Щерева, Димитрина,* Цит. съч., с. 36.
[26] ЦДА на НРБ, ф. 7, оп. 1 а. е. 205, л. 117—120.
[27] ОДА — Враца, ф. 86, оп. 1, а. е. 15, л. 5.
[28] ОПА — Враца, ф. 1, оп., а. е. 12а, л. 69.
[29] Пак там, л. 70.
[30] ОДА — Враца, ф. 86, оп. 1, а. е. 19, л. 2.
[31] ОПА—Враца, ф. 1, оп. 1, а. е. 12а, л. 69.
[32] Пак там.
[33] ОДА — Враца, ф. 86, оп. 1, а. е. 15, л. 5.
[34] ЦДА на НРБ, ф. 7, оп. 1, а. е. 205, л. 11, 90, 91 и 93.
[35] Отеч. зов, №14, 5 авг. 1945.
[36] Пак там, №30, 8 авг. 1945.
[37] ОДА — Враца, ф. 86, оп. 1, а. е. 145, л. 10.
[38] ОПА — Враца, ф. 1, оп. 1, а. е. 12 а, л. 69.
[39] ЦДА на НРБ, ф. 7, оп. 1, а. е. 207, л. 57.
[40] ОПА—Враца, ф. 1, оп. 1, а. е. 12а, л. 69.
[41] Пак там.
[42] Пак там, л. 70.
[43] ОДА — Враца, ф. 86, оп. 1, а. е. 19, л. 2.
[44] ОПА — Враца, ф. 1, оп. 1, а. е. е12а, л. 68.

[45] Пак там.
[46] ЦДА на НРБ, ф. 7, оп. 1, а. е. е 61, л. 73.
[47] Пак там, а. е. 205, л. 111.
[48] Пак там, ф. 55, оп. 1, а е. 551, л. 15.
[49] Отеч. зов, №31, 15 авг. 1945.
[50] ЦПА, ф. 146 оп. 2, а е. 1064, л. 1.
[51] ОПА—Враца, ф. 1, оп. 1, а. е. 12а, л. 74.
[52] ОДА — Враца, ф. 86, оп. 1, а. е. 145, л. 5.
[53] ОПА — Враца, ф. 1. оп. 1, а. е. 12а, л. 95.
[54] Отеч. зов, №51, 25 ноем. 1945.
[55] Пак там, №94, 16 септ. 1946.
[56] ОПА — Враца, ф. 1, оп. 1, а. е. 12а, л. 62.
[57] Пак там.
[58] Отеч. зов, №97, 27 окт. 1946.
[59] Пак там.
[60] ОПА — Враца, ф. 1, оп. 1, а. е. 12а, л. 63.
[61] Пак там.
[62] Пак там.
[63] Пак там, л. 60, 62 и 63.
[64] Пак там, л. 68.
[65] Пак там, л. 69.
[66] ОДА—Враца, ф. 86, оп. 1а. е. 16, л. 141.
[67] ОПА—Враца, ф. 1, оп. 1, а, е. 12а, л. 63.
[68] Пак там, ф. 512, оп. 2, а. е. 5, л. 4.
[69] ОДА—Враца, ф. 146, оп, 2, а. е. 3, л. 9.
[70] ОПА—Враца, ф. 1, оп. 1, а. е. 12а, л. 68 и 69.
[71] *Димитров, Георги.* Съч. Т. 12, 1954, с. 120.
[72] ОДА—Враца, ф. 86, оп. 1, а. е. 145, л. 23.
[73] Пак там, ф. 146, оп. 2, а. е. 3, л. 9.
[74] Пак там, ф. 86, оп. 2, а. е. 3, л. 5.
[75] Пак там, а. е. 19, л. 2.
[76] Пак там, ф. 146, оп, 1, а. е. 3, л. 8.
[77] Пак там, ф. 46, оп. 2, а. е. 7, л, 12.
[78] Пак там ф. 146, оп. 2, а. е. 3, л. 19, ф. 46 оп. 2, а. е. 7 л. 11.
[79] ОПА—Враца, ф. 1, оп. 1, а. е. 12а, л. 120.
[80] Пак там, а. е. 9, л. 10.
[81] ОДА—Враца, ф. 86, оп 1, а. е. е 134, л. 7.
[82] Отеч. зов, №99. 3 ноем. 1946,
[83] Пак там, №62, 17 февр. 1946.
[84] Пак там, №86, 5 авг. 1946.
[85] ОПА—Враца, ф. 1, оп. 1, а. е. 12а, л. 70.
[86] Отеч. зов, №86, 5 авг. 1946.
[87] ОДА—Враца, ф. ф. 86, оп 1, а. е. 135, л. 12 и ф. 46, оп 1, а. е. 10, л. 1.
[88] Пак там, ф. 86, оп. 2, а. е. 3, л. 4 и 5.
[89] Пак там, ф. 146, оп 2, а. е. 6, л. 18.
[90] Пак там, ф. 86, оп. 2, а. е. 3, л. 5.
[91] Пак там, ф. 146, оп. 2, а. е. 31, л. 8, 23.
[92] Пак там, ф. 46, оп. 2, а. е. е 6, л. 16.
[93] *Димитров, Георги.* Съч. Т. 13, 1954, с. 55.
[94] ОДА—Враца, ф. 86, оп. 1, а. е. е 29, л. 1.
[95] Пак там, ф. 46, оп. 2, а. е. 3, л. 24.
[96] Пак там, ф. 146, оп. 2, а. е. е 3, л. 7.
[97] ЦДА на НРБ, ф. 7, оп. 1 а. е. 346, л. 91.
[98] ОДА — Враца, ф. 46, оп. 2, а. е. е5, л. 31.
[99] Пак там, ф. 146, оп. 2, а. е, е 3, л. 14.
[100] ЦДА на НРБ, ф. 7, оп. 1, а. е. е 193, л. 12 и 13.
[101] ОДА — Враца, ф. 46, оп. 1, а. е. е 2, л. 1, 13.
[102] Пак там, ф. 46, оп. 2, а. е. е 6, л. 16.
[103] Пак там.
[104] ЦДА на НРБ, ф. 7 оп. 1, а. е. е 207, л. 44а.

РОЛЬ ДВИЖЕНИЯ ЖЕНЩИН ВРАЧАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ДЕЛЕ УКРЕПЛЕНИЯ НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ

Невена Стефанова

Резюме

В результате победоносного восстания Девятого сентября 1944 года болгарские женщины получили полные политические и гражданские права. Это окрылило их, и они с большим энтузиазмом включились во все мероприятия народно-демократического правительства за осуществление программы Отечественного фронта.

Свой вклад в дело укрепления народной власти в стране внесли и женщины Врачанской области. Под руководством Болгарского Народного Союза Женщин (БНЖС) женщины области массово и самым активным образом включились во все общественно-политические, хозяйственные и культурно-просветительные мероприятия правительства Отечественного фронта. Они развили также широкую и разнообразную вспомогательную деятельность во время Отечественной войны. Врачанская область заняла третье в стране место после Старозагорской и Пловдивской областей по числу отправленных на фронт посылок. Женщины области развернули многостороннюю агитационно-пропагандную деятельность в избирательных кампаниях и успешно выдержали во время выборов свой первый политический экзамен. Они приняли активное участие во всех хозяйственных заданиях в каждом населенном пункте, были самыми примерными и постоянными труженицами в учрежденных Трудово-кооперативных земледельческих хозяйствах, приняли участие в местных и национальных строительных отрядах.

До конца 1947 года женские областные организации увеличивались не только по количеству и составу членов, но нарастал и их авторитет и влияние среди местного населения.

THE ROLE OF THE WOMAN'S MOVEMENT IN THE DISTRICT OF VRATZA FOR CONSOLIDATION OF THE PEOPLE'S DEMOCRATIC POWER

Nevena Stefanova

Summary

After the victory of September, 9, the Bulgarian women got full political and civil rights. That elated them with a tremendous enthusiasm and they joined in all manifestations of the people's democratic government for fulfilment of the program of the Fatherland Front.

The women from the district of Vratza play also a certain part in the consolidation of the people's democratic power in the country. Under the rule of the Bulgarian Popular Woman's Union, the women of the region included themselves most actively and in large number in all cultural and educational deeds as well as in all social, political and economic actions of the Fatherland Front government. They developed a large and various relief activity during the Patriotic War. The district of Vratza ranked third after the districts of Stara Zagora and Plovdiv according to the number of the parcels sent to the front. The women from the region carried out a many-sided propaganda work at the time of the election campaigns and they took successfully their first political exam. They participated actively in all econimic tasks in whatever towns and villages and were the most hebitual and permanent working women in the set-up cooperative farms. They also took part in the local and national construction brigades.

Up to the end of 1947, the woman's societies in the region increased not only in number and membership. Their influence and authority growed among the population in the area too.

ИЗВЕСТИЯ НА МУЗЕИТЕ В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ, Т. 8, 1983 г.

Цветан Симеонов

НОВИ ДАННИ ЗА РЕВОЛЮЦИОННАТА ДЕЙНОСТ НА ДАНАИЛ И КИРИЦА ХР. ПОПОВИ

Известна е патриотичната и революционна дейност на семейство Попхинови от Плевен в борбата за освобождение от османско иго през периода на Възраждането.[1] Най-големи заслуги в това отношение има Данаил Хр. Попов, най-малкият син на поп Хино, който е един от най-верните сподвижници на Васил Левски и играе значителна роля в изграждането на Вътрешната революционна организация. Той живее и работи от 1863 г. в гр. Турну Магуреле, където и умира през 1909 г. Въпреки голямата кореспонденция, която води с много революционни дейци, поради разпръснатостта на документите му в различни държавни архиви, институти и частни лица в България и Румъния, все още не е написана пълна биография на този виден патриот и революционер от Плевен.

При издирването на материали и документи за неговата биография попаднахме на един документ, който дава нови ценни сведения за дейността му, а също и за брат му Кирица Хр. Попов. Касае се за едно писмо, изпратено от трима революционери от гр. Турну Магуреле, между които и Данаил Хр. Попов, до известния народен деец Кирияк Цанков, член на БТЦК, а по-късно и на БРЦК—Букурещ.[2] Писмото е малко известно и използувано отчасти само от някои автори в общи трудове за Възраждането.[3] Пред вид на това, в настоящото съобщение ще го публикуваме изцяло със съответен коментар относно данните, които получаваме за Данаил и Кирица Хр. Попови.

Ето и съдържанието му.

«Г-не К. Цанков Т. Магурели, 25 януари 1869,
в Букурещ

Тия дни се появи изпомежду ни (само долуподписаните) една идея, да ся потрудим и намерим един верен и решителен человек, когото с някаква си леснина, да можем прати до нашите народни въстаници, които както чуваме ся нахождали привременно заточени в Рила манастир, за да ни донесе от страната им точни и верни известия за всичките отношения на състоянието им, и за да би могли и ний в случай нужди знаили що да ся действува и що да мислим сьобразно с тях и с обстоятелствата. Прочее за тая цел се реши самоволно брата на г-на Данаила Хр. Попова на име Кирица, който ходи честичко отсреща при полите на Балкана, че пренася [в] отсамната страна [т. е. в Румъния] воденични камъни и други. Речиний господин е от Плевен и е прав поданик турски и е опознат [т. е.

признат) по вънкашния си смирен и тих характер от агите за «бизим гяурджик»,[4] но вътрешно е доволно развит, народен и хитър. И тъй господствому тая търговия върши и всякога минува и заминува да ся е случвало досега някое препятствие. А сега за да би си достигнал още по-добре целта той ще ся нарече, че отива за Самоков за железо или дъски (които много ся харчат по Плевенско), а от там тайно и скритом ще ся старае, да пропълзи до Рилския мънастир, но без да съобщава другиму никому нищо, защото г-н Т. Ковачев[5] ще го закъле, а и иначе е достоен и вреден момък. И там с Божя воля ще има честта да види и ся съприказва лично с двигателите на милото ни Отечество. А за да би му улеснили по-добре влизанието и споразумяванието му с тях, то нии намислихме да ся отправим първо право до Вази, за да ни дадете, ако е възможно, потребните наставления, или някоя Ваша особна рекомендация до Х[аджи] Димитра, която е неизбежна, защото ся страхувами за живота му [на Кирица] или пък обадете писменно особено на Г-на Т. Ковачева, тайната лузинка [таен знак, парола], за да му бъде свободно споразумяванието, с тях и с тоя начин, вервами, че ще можем доби точни и верни известия за състоянието на нашите [четниците на Хаджи Димитър и Стефан Караджа]. И това е един случай и невярваме, че сякога могат да ся намери такива случаи и такива решителни самоволно хора, които да вземат отгоре си тоя товар, че вижте и Ваша милост там и

Обр. 1. Данаил Христов Попов

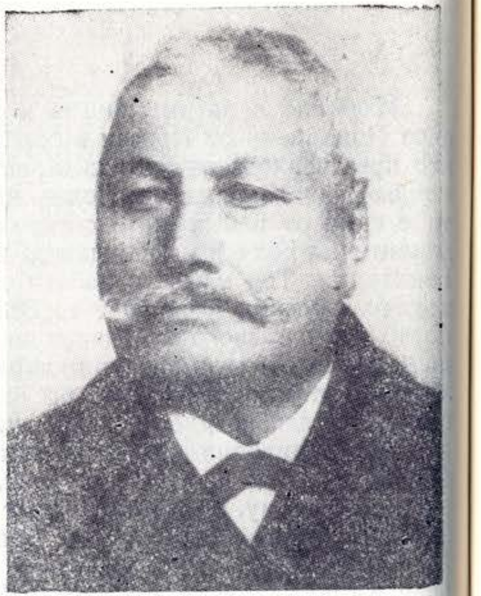

Обр. 2. Кирица Христов Попов

посаветовайте ся, че щото решите ще бъде и от синца ни решено, но думата е, че речений господин ще си иде бездруго до там, че макар и да неще повече да узнае освен за числото им и то ще ни бъде доволно.

На вестника «Тъпан»[6] до сега са станали 15 абонати и може и още да станат кога се види формата му и в управление Ви.

Без друго Ви поздравяваме и оставими Ваши приятели: Т[одор] Ковачев, Петър Икономов, Данаил Хр. Попов. П. П. Скромна тайност е неизбежна.

Същите»

Цитираното писмо на тримата революционери от Турну Магуреле е по повод слуховете, които достигнали до емиграцията във Влашко за съдбата на Хаджи Димитровата чета, и се носели дълго време след нейното разгромяване на връх Бузлуджа. Според един от тези слухове част от въстаниците начело с войводата се намирали заточени в Рилския манастир.

Какви нови данни и сведения получаваме от този документ и какви изводи могат да се направят!

На първо място писмото ни показва активната дейност, която проявяват членовете на комитета в Турну Магуреле, между които е и Данаил Хр. Попов. То допълва това, което вече знаем за неговата дейност и участие при подготовката и изпращането на четите. Редица документи сочат, че той е лично познат и близък на войводите Филип Тотю, Хаджи Димитър и Стефан Караджа и подпомага материално и морално организирането на техните чети.[7] Естествено е именно той и другите двама членове от комитета, които са съпричастни в делото на Хаджи Димитър, да проявяват загриженост към съдбата на въстаниците, заминали да се сражават за свободата на отечеството. Затова и първи те проявяват инициатива. Засега не ни е известно какъв е резултатът от тяхното начинание. Най-вероятно е то да не се е осъществило, тъй като в БТЦК в Букурещ са достигнали по-достоверни сведения за участта на Хаджи Димитровата чета. За нас обаче е важно, че те не само замислят, но и предлагат добре обмислен начин да се свържат с четниците, като изпратят сигурен човек в България да провери положението на място. Трябва да се отбележи, че това се планира да се извърши още преди Левски да сложи началото на Вътрешната революционна организация в България, т. е. преди да са създадени местни комитети, които биха улеснили изпълнението на това трудно и изпълнено с рискове дело.

На второ място документът ни дава доста интересни данни за Кирица Хр. Попов и неговата дейност. Сведенията, с които разполагаме досега за него, са много оскъдни. Наистина в едно от писмата си до Филип Симидов, писано на 19 февруари 1898 г., Данаил Хр. Попов съобщава, че и брат му Кирица е подпомагал революционната организация,[8] а племенникът му Михаил Попов, след Освобождението, го сочи като член на Плевенския революционен комитет.[9]

Това обаче бе съвсем недостатъчно да ни обрисува по-пълно и вярно образа на Кирица.

В публикувания документ членовете на комитета в Турну Магуреле са ни представили много нови данни както за професията му, така и за личните му качества. Оказва се, че той е не само добър патриот, но и смел човек, който «самоволно» приема да изпълни тази трудна задача, при което излага живота си в опасност. В онзи момент, след преминаването на четите в България, когато бдителността на турските власти е повишена, неговото преминаване и свързване с тези, които турското правителство преследва и избива, е равносилно на подвиг. Заслужава внимание и изложеният начин на придвижването му в България и легендата за отиването му чак до гр. Самоков, което несъмнено сам той е предложил, като човек опитен в търговията.

Най-накрая голямото доверие, което му гласува комитетът в Турну Магуреле — приемането му за член на този комитет, «Тодор Ковачев — ще го закълне» и поверяването на тайния знак, т. е. «лозинката», която само БТЦК може да му даде, са още едно доказателство, че той притежава необходимите качества на един верен член на революционната организация.

И по-късно, по време на създаването на Вътрешната революционна организация в България, когато Д. Хр. Попов изцяло е погълнат в изпълнението на тази историческа повеля, Кирица остава един скромен и сигурен помощник, на който той се е опирал.

След освобождението на България Кирица Попов остава да живее и работи в Турну Магуреле заедно с брат си Данаил Хр. Попов, където и умира на 10 декември 1905 т.[10] на 75-годишна възраст.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Трифонов. Йордан.* История на града Плезен. С., 1933, е. 310—319.

[2] НБКМ-ф. 5, арх. ед. 3 л. л. 55 и 56.

[3] *Косев Д.* БРЦК, В. Левски и Вътрешната революционна организация в сп. — Истор. преглед, 1973, №3, с. 77.

[4] Турски израз — „наше гяурче".

[5] Тодор Ковачев — член на местния революционен комитет в гр. Турну Магуреле, родом от гр. Свищов.

[6] В. „Тъпан" (1869—1870, 1875) Букурещ. Редактор Ив. Мънзов, уредник Кирияк Цанков. Излиза три пъти в месеца. Сатирично-хумористичен вестник с карикатури (от Х. Дембицки). Орган на формиращата се революциониа партия.

[7] НБКМ, ф. 123, II, В, 2302; ЦДИА-ф. 173, оп. 1, ае. 345 и други.

[8] НБКМ, ф. 123, II, В, 2804 . . . сщо; Трифонов, Юрдан. Цит. съч., с. 301.

[9] *Трифонов, Юрдан.* Цит. съч., с. 310; също: Н. В. Р, — 11 декември 1877—1827 — Плевен 1927.

[10] R. S. R. oras. Turnu Măgurele Consiliul popular, Biroul stărei civile, Registru pentru actele stăricuvile ale anului 1905 — morţi, p. 116, act 229.

НОВЫЕ СВЕДЕНИЯ О РЕВОЛЮЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДАНАИЛА И КИРИЦЫ ХР. ПОПОВЫХ

Цветан Симеонов

Резюме

Автор публикует письмо трех революционных деятелей из города Турну Мыгуреле — Тодора Ковачева, Петра Икономова и Данаила Хр. Попова, посланное в Бухарест Киряку Цанкову 25-ого января 1869 года. В письме сообщается о намерении деятелей Турну Мыгуреле связаться с оставшимися повстанцами из отряда Хаджи Димитра, которые, по слухам, находились в Рильском монастыре. После анализа содержания документа автор делает вывод об активной деятельности революционного комитета Турну Мыгуреле и оценивает качества и деятельность Кирицы Хр. Попова — скромного, но решительного и преданного революционному делу патриота.

NEW DATA ABOUT THE REVOLUTIONARY ACTIVITY OF DANAIL AND KIRITZA CHR. POPOVI

Tzvetan Simeonov

Summary

The author is publishing a letter of thres revolutionary workers from Turnu Magurele — Todor Kovachev. Petar Ikonomov and Danail Chr. Popov, adressed to Kiryak Tzankov in Bucharest and sent on the 25 of January, 1869. The letter tells about the intention of the revolutionary functionaries from Turnu Magurele to come on closer contact with the rest of the rabels of the Hadji Dimitar detachment, about which it was rumoured to be in the Rila Monastery. Analyzing the content of the document, the author draw a conclusion- about the active work of the revolutionary committee in Turnu Magurele and gives an evaluation for the qualities and the activity of Kiritza Chr. Popov — a modest but resolute and faithfull to the cause patriot.

ИЗВЕСТИЯ НА МУЗЕИТЕ В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ, т. 8. 1983 г.

Гена Тодорова

НЕПУБЛИКУВАНИ ПИСМА НА ГЕН. ВЛАДИМИР СТОЯНОВ ЗАИМОВ

В архивния фонд на Военно-историческите музеи — Плевен, наред с публикуваните досега писма[1] се съхраняват още 10 писма в ръкопис и 2 телеграми, свързани с различни периоди от живота и дейността на генерал Владимир Стоянов Заимов.

Писмата и телеграмите са адресирани до неговите родители Стоян Заимов и Клавдия Поликарповна Корсак и сестра му Екатерина Стоянова — Бойчева[2].

Публикуваме ги със съвременен правопис, като запазваме и особености в стила на автора.

Въпреки подчертано скромния характер на младия офицер писмата дават подробни сведения за неговия стремеж да командува батарея, да работи упорито за повишаване на подготовката си и издържи конкурсния изпит за Военната академия. Съдействието на баща му за това е оправдано, тъй като Владимир Заимов е добре подготвен, завършил е кавалерийска школа и има нужната атестация (док. 1 и 2).

В тях се изнасят подробности относно неговото тежко раняване в крака при Тутракан — 5 септември 1916 г., и за лечението в София и Германия (док. 5 и 7). «Капитан Владимир Заимов и батареята му се отличиха особено. Падането на форт № 8 се дължи нему» — пише в дневно донесение командирът на полка подполковник Кукурешков. Няма обстоятелства, които да го лишават от право в знак на отлична служба. За проявен героизъм в боевете при Тутракан капитан Владимир Заимов е награден с В. О. Хр. IV ст. от 1 клас».[3]

След раняването му с разрешение на главнокомандуващия капитан Заимов заминава в двумесечен задграничен отпуск по болест в Германия — 20 май 1917 г.[4]

В телеграми до Стоян Заимов капитан Владимир Заимов и Ана Заимова съобщават радостната вест, че са кръстили своя син Стоян и се надяват, че той ще продължи славата на дядо си и ще го надмине в областта на творческата мисъл и в културния подем на българското племе (док. 3 и 4).

В края на 1917 г. майор Владимир Заимов е изпратен в окупираните земи в Моравско за началник на ремонтно конско депо в гр. Кюприя — Югославия. В писмо до баща си той описва своята дейност в депото и съобщава неизвестни сведения за стопанството и неговите два клона в с. Добричево до гр. Кюприя и Любичево до гр. Пожарево (док. 8).

Друг важен момент, който се разкрива в писмата, е отношението му към неговите родители, към които проявява искрена обич и уважение в разговорите по редица житейски, служебни и семейни проблеми. Той благодари на своя баща за хубавия килим, който им е подарил и който ще остане за тях с Ана дълго време мил спомен. Владимир Заимов изразява благодарността си към готовността на своята майка да му услужи с парична сума, която му е необходима за погасяване на дълговете му с 14 % лихви (док. 7, 9 и 12).

От други писма научаваме за намерението на наследниците да издадат «Миналото».[5] Затова генерал Владимир Заимов моли майка си да му изпрати по неговата съпруга Ана «книжките от Миналото» и ръкописите, за да могат да ги поправят, сортират и дадат за печат. Изясняват се въпросите относно предаването на музеите в Плевен от сестра му Екатерина Бойчева, след смъртта на Стоян Заимов, опитите на наследниците да издействуват народна пенсия на Клавдия Поликарповна Корсак, техните взаимоотношения, някои страни на неговия нравствен облик и други (док. 10, 11 и 6).

Тези писма разкриват нови черти от живота и дейността на човека и офицера Владимир Заимов и допълват неговата биография.

№ 1

ПИСМО ДО МАЙКА МУ, В КОЕТО ИЗРАЗЯВА ЖЕЛАНИЕТО СИ ДА БЪДЕ НАЗНАЧЕН ЗА КОМАНДИР НА БАТАРЕЯ ПРИ 4-И АРТИЛЕРИЙСКИ ПОЛК В СОФИЯ

Стара Загора, 4 март 1910[6]
8 ч. сл. пладне

Драга мамо,

Като прочетох писмото, рекох на дълго да обясня какво ще става и какво искам, та да разправиш на баща [ми], да знае за какво да пише.

Предполага се с приемането на новия бюджет да се отворят доста нови ваканции. Аз съм сега пети кандидат и мисля, че има още две места ваканции или една, та оставам четвърти или трети. Местата, които ме интересуват аз зная, които ще се отворят са:

1. Ще се формира едно конско артилерийско отделение съвсем ново, в което ще има 2 или 3 ваканции за батарейни командири — това са най-завидните длъжности и има много кандидати . . . Аз съм свършил и кавалерийска школа, та имам всички цензови изисквания.

2. Ще се формира при 4-и артил. полк една нова 7-а батарея полска, както старите 6 батареи. Ще има такива при всеки полк.

3. Съществуващата гаубична батарея при 4-и арт. полк ще се развие в отделение от навярно 2 батареи. [Командирът ѝ] ще стане началник на отделението, а батареите ще останат и двете вакантни — значи ще има всичко: две ваканции в Конно-артилерийското отделение в София за командири на конни батареи, една ваканция за к-р на батарея в 4-и артилерийски полк и две за командири на гаубични батареи в гаубичното отделение при 4-и арт. полк — всичко 5 ваканции в София. Ваканциите вън от София са около 20—30 . . . В писмото баща [ми] да моли да ме назначат командир на конна батарея в Конно-артилерийско отделение в София или, ако не може там, то за командир на батарея в новоформираните полски или гаубични батареи при 4-и арт. полк . . . В къщи всички, и Виктор[7], сме добре и Ви поздравяваме.

Владя

Публикува се по оригинала. Ръкопис с черно мастило.
ВИМ—Плевен, ф. 4, оп. 1, а. е. 130, л. 2, инв. № 106.

№ 2

ПИСМО ДО БАЩА МУ, В КОЕТО СЕ СЪДЪРЖАТ СВЕДЕНИЯ ЗА СТРЕМЕЖА НА ПОРУЧИК ВЛАДИМИР ЗАИМОВ ДА ПОВИШИ ПОДГОТОВКАТА СИ ВЪВ ВОЕННАТА АКАДЕМИЯ

София, 9 юни [1] 911 г.

Драги тате,

Това ми писмо може би пак ще ти бъде не особено приятно, защото пак ще те карам да поработиш, да ме преведат във военното училище. На това място сега е един капитан, който скоро (в продължение на месец или месец и половина, а може и по-рано) взима батарея и затова ще бъде преместен,та мястото му остава свободно. . . Искам да ти обясня защо толкова настоявам за това място: сега в полка работим всекидневно сутрин и следобед в най-добрите за работа часове и свободни остават само нощите и горещите следобедни часове, през които мъчно се работи, когато работата не е належаща и човек все се лъже и отлага за по-късно. Уж и аз все се залавям, но подготовката ми върви като волска кола. В[ъв] военното училище юнкерите имат сутрин класни занятия, а само следобед — строеви, на които именно ще трябва да присъст[ву]вам. Предобедните часове всякога ще ми са свободни и мога да ги употребя за подготовка за конкурса. Почти всички, които издържат тия конкурсни изпити най-продуктивно, са работили именно по такива места, а в полковете е трудно. Ето тая година ще ти изброя кои издържаха конкурса и где са били в последно време: 1) Янко Бойчев — 6 месеца в полка и година и половина адютант на огнестрелния склад, където почти всичкото време е могъл да се занимава. 2) Поручик Ребров беше преди сегашния капитан (миналата година) във военното училище. 3) Поручик Панов беше в школата за запасни подпоручици в Княжево, където също преди обяд имат само класни занятия. 4) Поручик Недев — адютант на крепостния батальон. 5) Поручик Попов — ковчежник на 7-и артилерийски полк. 6) Ротмистър Богданов — в двореца. 7) Поручик Иванов от огнестрелния склад (на Янковото място) . . . С това искам да те убедя, че преместването си не искам току-тъй, защото ми е омръзнал полкът, а защото съм принуден да търся где има свободно време. За подготовка трябва да се работи минимум 4 часа на ден, а едва ли остават 2 часа.

При това имам и нужните условия да бъда предпочитан: службата, мога да се похваля, че знам много основно, атестацията ми е непременно добра, защото съм се поставил добре, както по-рано в 8-и полк, така и тук, свършил съм и кавалерийска школа, та ако се наблегне, вярвам да ме приемат там. За тази цел е нужно да се . . . ходатайства пред генерал Фичев, а после и пред Ценов и Ботев (инспектора на артилерията и началника на училището). Ето защо те моля да направиш една малка жертва, да дойдеш сам лично в София и да поговориш с тия трима души. Писмата, както виждаш, слабо действуват, когато друго е човек сам лично да поговори и настои. Един-два деня заобиколи да видиш памятника да си свършиш и някои твои работи, та покрай другото и това да стане . . . Оставам в очакване да те видя скоро в София.

Твой син Владимир

Публикува се по оригинала. Ръкопис с черно мастило.
ВИМ—Плевен, ф. 4, оп. 1, а. е. 120, л. 4, Инв. № 100.

№ 3

ТЕЛЕГРАМА ДО СТОЯН ЗАИМОВ ВЪВ ВРЪЗКА С КРЪЩАВАНЕТО НА НЕГОВИЯ ВНУК

София, ул. «Оборище» 61
26 април, 1916 г.

Дано кръстеният днес Стоян Заимов бъде честит да продължи славата на дядя си.

Ана Заимова

Публикува се по оригинала. Ръкопис с черно мастило.
ВИМ—Плевен, ф. 4, оп. 1, а. е. 126, л. 1, Инв. № 19.

№ 4

ТЕЛЕГРАМА ДО БАЩА МУ ВЪВ ВРЪЗКА С КРЪЩАВАНЕТО НА НЕГОВИЯ ВНУК.

София, ул. «Оборище» 61, 26 април 1916 г.

Нека се надяваме всинца, че новият Стоян Заимов ще надмине дядя си, старият Стоян Заимов, в областта на творческата мисъл и в културния подем на българското племе.

капитан Заимов

Публикува се по оригинала. Ръкопис с черно мастило.
ВИМ—Плевен, ф. 4, оп. 1, а. е. 126, л. 1, Инв. № 19.

№ 5

ПОЩЕНСКА КАРТИЧКА ДО БАЩА МУ, В КОЯТО СЕ СЪДЪРЖАТ СВЕДЕНИЯ ЗА ЛЕЧЕНИЕТО НА КАПИТАН ВЛ. ЗАИМОВ В ДИВИЗИОННАТА БОЛНИЦА В СОФИЯ СЛЕД РАНЯВАНЕТО МУ ПРИ ТУТРАКАН

София, 21 септември, [1]916 г.

Драги тате,

Писах ти от Търново. Сега съм в София. Крак[ът] ми върви добре, лекувам се в Дивиз[ионна] болница при д-р Карамихайлов — най-добрия наш хирург. Добре съм и няма защо да се безпокоите за мене. Ще мине време и ще оздравея.

Твой син Владимир

Публикува се по оригинала. Ръкопис с химически молив.
ВИМ—Плевен, ф. 4, оп. 1, а. е. 127, л. 1, Инв. 97.

№ 6

ПИСМО ДО МАЙКА МУ, В КОЕТО СЕ РАЗКРИВА НЕГОВАТА ГОЛЯМА И ИСКРЕНА СИНОВНА ОБИЧ.

София, 14 октомври, [1916 г.][8]

Маман,

Получих днес твоето писмо. Какъв безумец и какъв неблагодарник съм аз към теб, маман. Ти се състари от грижите за нас, а аз с какво ти отплащам! Очите ми се насълзяват от умиление, като помисля за своята горка мила майчица!

Прихо[ждам] към теб, целувам ръцете ти и моля за прошка за моите безумни думи. Колко много си страдала ти за нас и от нас! И все тъй мълком, все тъй твърдо си понасяла тия горчивини. Но навярно нервността, докарана от тия тревожни години, ме прави тъй груб понякога. Днес и Ана беше при мен и на нея много незаслужени думи казах. А сега ми е горчиво, ужасно горчиво особено за теб, майчице. Още веднаж те моля прости и забрави. Ни[е] сме добре. Моят крак върви все по-добре. Сега е в гипс, но раната още не е заздравяла. Ана слабичка (не е като зимас), бебчо дебелее, но сега бил малко хремав. Сега ще ти е скучно, но след два-три месеца, като и аз се понадигна и работите се поустановят, ела към нас в София, да видиш любимеца си Стьопка.[9]

Мила,[10] Кева[11] и баща ми как са? Трябва страшно да се мориш с тях. Много поздрави и целувки на всички.

[Владимир]

Публикува се по оригинала. Ръкопис с химически молив.
ВИМ—Плевен, ф.4, оп. 1, а. е. 157, л. 2, Инв. №107.

№ 7

ПИСМО ДО БАЩА МУ, В КОЕТО СЕ ИЗЯСНЯВАТ ТРУДНОСТИТЕ ПО ПРЕХРАНАТА НА НЕГОВОТО СЕМЕЙСТВО И СЪСТОЯНИЕТО НА РАНЕНИЯ МУ КРАК ПРИ ТУТРАКАН

София, ул. «Оборище» 61 А
[25 април 1917 г.][12]

Драги тате,

Сядам да ти пиша това писмо и да се обадя и аз. Видях се тия дни с много хора и става дума много пъти за теб. Навярно Каролев[13] и г-н Просеничков[14] — окръжният училищен инспектор, с когото се видяхме вчера, са ти разправили, че съм добре, че мога вече да ходя с бастун и отивам все по-добре. Скоро се видяхме и запознахме с Кипров,[15] малкия Заимов — както го ти наричаш — и дълго говорихме за теб. Той поръча нарочно да те поздравя от него. Тук сме много добре, само че страдаме за храна, особено за хубав хляб и сирене. Ето защо те моля да поръчаш на някой от служителите да потърси в Плевен и ако се намери, да ми изпрати около 200 кила хубаво (I-о качество) бяло брашно, за да си месим в къщи хляб. В Плевен такова брашно сигурно има, а сега разрешавали да се превоза по 100 кг на един адрес. Цената и разноските веднага ще си платим. Разбира се, ако брашното е хубаво, бяло и I-о качество, заслужава да се праща. Също и някоя тенекия сирене, ако намерят. Пиша ти за тия работи, като мисля, че от служещите все ще има някой, който да може да нареди тая работа. Твоят внук, малкия[т] Стоян, расте, но е станал страшно немирен и гюрултаджия . . . Очакваме го наскоро да проходи и продума. Скоро навърши една година и е във втората от 25. I . Аз и Ана сме добре и чакаме май, за да ти дойдем на гости и да доведем най-малкия Заимов, за да го видиш.

Сърдечен поздрав от всички ни
Владьо

Публикува се от оригинала. Ръкопис с черно мастило.
ВИМ — Плевен, ф.4, оп.1, а.е.128, л.2, Инв. № 99.

№ 8

ПИСМО ДО БАЩА МУ, В КОЕТО ОПИСВА ДЕЙНОСТТА СИ В РЕМОНТНО КОНСКО ДЕПО В ГР. КЮПРИЯ — ЮГОСЛАВИЯ.

Кюприя, 22 ноември [1917 г.][16]

Драги тате,

Не съм се обаждал, но навярно ти е известно, че съм назначен за началник на ремонтно конско депо в Моравско. Заех длъжността от десетина дни. Тук съм много добре. Имам два клона — единият, наречен Добричево, до гр. Кюприя, 100 км северно от Ниш, а другия[т], Любичево, до гр. Пожарево близко до Дунава и Морава. Имаме си всичко и едно доста голямо стопанство от добитък и земи, които особено сега са много полезни — осигуряват изобилни продукти за прехрана. Малко тежко е усамотението, на което не съм много навикнал, но и то ще дойде на реда си. А летос с голямата работа по полето ще се загуби.

В самото стопанство има хубави постройки и обширна градина, която ще бъде чудо напролет. Тук дохожда генерал Нерезов и като ме видя, каза ми, че навярно по грешка са ме изпратили за тая работа! Ана и малкия Стоян оставих в Карлово, но имам намерение да ги пр[и]влека насам, защото виждам, че тук ще им е по-добре. Летос непременно ще ги изпратя в Плевен, за да можеш да видиш внука си, който, мога да се похваля, че е хубаво и живо хлапе, но е страшно упорит. Ще ми се да поживее по-дълго в парка, за да се надъха от поетическото настроение на дяда си, че ни[е] наоколо сме май все с делнично настроение. Аз съм много добре и кракът ми се много поправи. Ами ти как си сега след лятната гюрултия?

Хиляди поздрави
Син ти Владко

Публикува се по оригинала. Ръкопис с лилаво мастило.
ВИМ—Плевен, ф. 4, оп. 1, а. е. 129, л. 2, Инв. № 25.

№ 9

ПИСМО ДО БАЩА МУ, С КОЕТО БЛАГОДАРИ ЗА ХУБАВИЯ КИЛИМ, КОЙТО Е ПОДАРИЛ НА СЕМЕЙСТВОТО.

София, 20 януари [1] 919 г.

Драги тате,

Стана няколко дена се каня да ти пиша, но като съм зает много както в полка, така и в къщи с нареждането ни, все отлагам. Килима, който ни подаряваш, взехме и заедно с Ана много ти благодарим. Той излезе много скъпичък, но изглежда, че поради общото поскъпване хората са повдигнали цената на всичките си артикули, та и килимите, които са тъкани у нас, заскъпнаха. В [ъв] всеки случай килим [ът] е много хубав, ако и малък, и за дълго ще ни бъде един мил спомен като твой подарък. Ни [е] всички тук, в София, сме добре. Майка мисли да поседи у нас още две седмици и след това ще дойде в Плевен.

Много поздрави от всички ни
Владьо

Публикува се по оригинала. Ръкопис с черно мастило.
ВИМ—Плевен, ф. 4, оп.1, а. е. 123, л.2, Инв. № 24.

№ 10

ПИСМО ДО МАЙКА МУ И СЕСТРА МУ, ОТ КОЕТО СЕ ВИЖДА, ЧЕ НАСЛЕДНИЦИТЕ СА ИМАЛИ НАМЕРЕНИЕ ДА ИЗДАДАТ «МИНАЛОТО» И РЪКОПИСИТЕ НА СТОЯН ЗАИМОВ

София, 13 октомври [1] 932 г.

Драга маман и Катя,

Ходих при мой познат адвокат да говоря за изданията. Посъветва ме да не ги обявяваме сега. Обявим или не, правото си е право, а ако направим това сега, ще трябва да се оценява, какво бихме получили и отсега да се плащат данъци върху блага с проблематично реализиране . . . Така, че няма да декларираме тази работа. Аз имам много свободно време и мога да се заловя с поправка на «Миналото» и подреждане на другите книжа, затова, когато Ана минава, ще и дадете книжките от «Миналото» (II издание) и ръкописите . . . Но и средства поне малко на всички ни трябват, за да си помогнем. Ето днес ме викат в банката за две неплатени ипотечни вноски и какво ще ми кажат, не зная. Но все няма да е добро. Пратете писмото до Министерството да го подпишем с Мила и хората. Какво каза Бакърджиев за искане народна пенсия за майка?

Ина[17] ще тръгне за София тази вечер или утре. Вероятно с нея ще пратим това писмо и подписаните декларации и бирнични удостоверения.

Много поздрави и целувки
Влади

Публикува се по оригинала. Ръкопис с черно мастило.
ВИМ—Плевен, ф. 4, оп.1, а. е. 159, л. 2, Инв. № 93.

№ 11

ПИСМО ДО МАЙКА МУ, В КОЕТО ИЗЯСНЯВА ОТНОШЕНИЯТА С БЛИЗКИТЕ СИ.

[София,] 23 октомври [1932 г.][18]

Маман,

Писмото за Министерството получих. Веднага го подписахме с Мила и още на следния ден го изпратих на Стоев, с молба да го предаде на Муравлиева.

Малко Ви [е] не с късмет сте, че тъкмо сега те имат колежни съвети и пр. та няма да им е много до нашите работи, но дано според обещанията си да я подхванат.

Тук всички сме добре. Чакам тази седмица Ана да се прибере, та и ни [е] да почнем по-добре да се нареждаме. Направихте ли нещо за народната пенсия?

Побързайте, да може навреме да отиде молбата ти в канцеларията на Народното събрание, та да се разгледа преди да са се изпокарали или пък да разтурят събранието.

Радвам се, че с предаването се е свършило благополучно. Дано и другите работи да се наредят, че всички да се успокоим.

Случайно четох тук една телеграма, с която се ангажираш да помогнеш временно на Ина с 1600 лв. Дано е само еднократно, а не ежемесечна помощ. В такъв голям ангажимент те съветвам да не влизаш. Общопозната ни е слабостта ти към Ина, но трябва да вземеш пред вид, че има и други внуци и нужди, които при една такава работа могат да доведат до големи недоволства и да ти развалят досегашното съгласие. Па и ти сама едва ли ще имаш тия средства, за да делиш по-странични помощи . . .

Ана, когато минава, ще се обади. Непременно да и даде [те] книжките от «Миналото» и ръкописите. Трябва да се почне веднага поправката им, сортирането им и да се дадат за печатане . . .

Моята работа сега е малко по-свободна. Имам и доста време за писмена работа и ще мога да поработя върху книгите на баща [ми]. Ана пък ще прегледа правописа, че и той е голяма беда. За писаната от Бакърджиев биография си мисля, няма ли да е добре, преди да я издава, да ни я даде да я прегледаме в ръкопис.

За четиридесетте аз щях да дойда, но сметнах, че е на 19-и, а не на 18-и. Затова се приготвих и на 18-и, след пладне, по телефона исках от полк. Петров в Плевен файтон, а той ми обади, че панахидата е била преди пладне същия ден и моето идване стана безпредметно. Много ме е яд, че пропуснах.

Катя какво мисли да прави с Кольовите заявления, че някак си да я остави да дойде в Плевен. И тоя човек не вижда ли в какво опасно положение е с тия дела, та не мирува. Ако не се съгласят да дадат и уредят нещо хубаво, тогава, щем, не щем, трябва гордо да се напусне Плевен, но не бива да се изпреварват работите, а да се почака какво ще решат. Чакам Ана и книгите. Много поздрави от всички ни. Днес в къщи са и Виктор, и Владо[19] и лудуват долу. Здрави са, добре са всички. Катя да ми пише за работите.

Владимир

Публикува се по оригинала. Ръкопис с черно мастило.
ВИМ—Плевен, ф. 4, оп. 1, а. е. 158, л. 2, Инв. № 94.

№ 12

ПИСМО ДО МАЙКА МУ, СЪДЪРЖА СВЕДЕНИЯ ЗА ФИНАНСОВИТЕ ЗАТРУДНЕНИЯ НА НЕГОВОТО СЕМЕЙСТВО

София, 17 декември, [1] 932 г.

Маман,

Писмото ти получих. Колета на Виктор предадох. Трогна ме готовността ти да ми услужиш с последните си пари, които са ти останали. Ще се възползувам от тях първо, за да се отърва от прекалемите лихви, които стигат до 14% и второ, защото искрено смятам, че у мен парите ти ще бъдат най-запазени и ще можеш да си ги получиш за свои нужди. Инак ще хвръкнат скоро като тия досега.

Отгде изкочиха тия нови дългове, които ти трябва да погасяваш, нали за Бръшлянова се взеха 2000 за обявленията от сумата за погребението. Цели 12 000 лв. са ти останали свръх слугинските.

Парите са си твои и можеш да ги дадеш, където искаш, въпреки моите съвети . . . Мъчно ми е, че когато можеш да бъдеш добре с това, което би ти останало и ще получаваш, с това раздаване винаги ще си в недоимък . . .

От парите ми трябват 9000 лв. Приемам ги с твърдо намерение къщата да продам, но да ги върна.

Чакам да се разреши един спор между община и държава за нашите места. Ще стане, щом дойде в София редовен Общински съвет, а не седмочленка. Тогава ще може да се ипотекира при добра ипотека къщата и всичките ми дългове ще се съберат, а плащането ще стане по-натам. Тогава малко ще рахатясам, че ми дотегна вече. Какво стана с Кольовата работа, няма ли известие?

Много поздрави и целувки от всички ни.

Прати ми парите тук.

Владя

Публикува се по оригинала. Ръкопис с мастило.
ВИМ—Плевен, ф.4, оп. 1, а. е. 160, л. 2, Инв. № 101.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Тодорова, Гена.* Писма на ген. Владимир Заимов от Балканските войни 1912—1913 г. — Изв. държав. архиви, №24, 1972, с. 104—119; *От същия автор*: Непубликувани писма на генерал Владимир Заимов от периода на Балканската война 1912—1913 г. — Военноисторич. сборник, 1978, №4, с. 91—100; Участието на генерал Владимир Заимов в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. — Изв. муз. Северозап. България, №3, 1979, с. 215—244; Писмата, предмет на настоящата публикация са запазени от Екатерина Стоянова — Бойчева и се съхраняват във фонда на ВИМ — Плевен от 1972 г.

[2] Екатерина (Катя) Стоянова Бойчева, — сестра на ген. Владимир Заимов, съпруга на Никола Бойчев.

[3] ЦВА — В. Търново, ф. 512, оп. 1, д. 1, л.38.

[4] Пак там, а. е. 13, л. 115.

[5] *Заимов, Стоян.* Миналото. С., 1969. (Първоначално издадено в 4 книжки от 1884 до 1888 г.)

[6] Датирано по съдържанието.

[7] Виктор е син на Екатерина Стоянова Бойчева.

[8] Датирано по съдържанието

[9] Стьопка — син на ген. Владимир Заимов.

[10] Мила — Людмила Стоянова Чемширова, сестра на ген. Владимир Заимов.

[11] Кева Йоцова е родена във Варна — сираче, което израства и се възпитава в семейсивото на Стоян Заимов.

[12] Датирано по съдържанието.

[13] Близък приятел на Стоян Заимов от учителските му години.

[14] Също.

[15] Също.

[16] Датирано по съдържанието.

[17] Ина — Валентина, дъщеря на Людмила Стоянова Чемширова и племенница на ген. Владимир Заимов.

[18] Датирано по съдържанието.

[19] Владо — Владимир Чемширов, син на сестра му Людмила Чемширова.

НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ ПИСЬМА ГЕНЕРАЛА ВЛАДИМИРА СТОЯНОВА ЗАИМОВА

Гена Тодорова

Резюме

В статье опубликованы десять писем и две телеграммы, связанные с разными периодами жизни и деятельности генерала Владимира Заимова. Они адресованы его отцу Стояну Заимову, матери — Клавдии Поликарповне Корсак, и его сестре Екатерине Бойчевой. Несмотря на подчеркнуто-личный характер писем Владимира Заимова, они бросают свет на ряд его человеческих добродетелей; он предстает перед нами как любящий супруг, сын и отец. Из них почерпнуты новые сведения о его деятельности в восьмом, малой скорострельности полку при восьмой пехотной Тунджанской дивизии; в четвертом артиллерийском полку; о ранении, полученном близ Тутракана в первой мировой войне; о его деятельности в конно-ремонтных мастерских в оккупированных зонах в Моравии, в городе Кюприя, и другие.

UNPUBLISHED LETTERS OF THE GENERAL VLADIMIR STOYANOV ZAIMOV

Gena Todorova

Summary

In the article are published ten letters and telegrams connected with different periods of the life and the activity of the general Vladimir Zaimov. The letters and the telegrams are adressed to his father Stoyan Zaimov, his mother Klavdia Polikarpovna Korsak and his sister Ekaterina Boicheva. Although their emphasised personal character, the letters throw light upon a number of human virtues of the general and present him as a loving father, son and husband. New data for Vladimir Zaimov are given concerning his activity in the 8th non quick-firing regiment at the 8th infantry division of Tundja, in the 4th artillery regiment, his wounding near Tutrakan during the First World War, his activity in a repair horse depot in the occupied territories in the district of Moravia — the town of Kupria, etc.

ИЗВЕСТИЯ НА МУЗЕИТЕ В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ, т. 8, 1983 г.

Велик Димитров

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЕКСПОЗИЦИИТЕ В ПРИРОДОНАУЧНИТЕ МУЗЕИ

Природонаучните музеи и отдели «Природа» защищават правото си на присъствие в утвърдената у нас музейна мрежа като необходимо звено и затваряне на кръга от знания за даден район по няколко начина. Най-голям е приносът в това отношение на експозициите, където се осъществява пряк контакт на посетителя с природните обекти. Поради това може да се смята, че нивото на експозиционната работа е индикатор за изпълнението на основните образователни и възпитателни задачи, стоящи пред музеите.

Много аспекти на проблема за експозицията в музея биха могли да се отнесат към две взаимно свързани групи: Какво да се представи и как да стане това? Как да се създадат обективни предпоставки и условия, за да могат посетителите да разберат експонираните теми, да ги стимулират и окуражат в интереса им към проблемите на развитието на природата и обществото? А този интерес е вроден у човека и се проявява още от рождение. Когато градското дете, оказало се за първи път в гората, започва жадно да събира всичко, което му допада (камъчета, гъби, цветя, листа, пеперуди и пр.), считаме това негово отношение за голяма любознателност. Когато по-късно то ги подреди грижливо в някой ъгъл на стаята, виждаме зародиша на музейната позиция за опознаване на света чрез събиране и експониране. А когато родителите изхвърлят тези драгоценни находки или в най-добрия случай ги подредят в друг порядък, в очите на детето откриваме голямото неудовлетворение от намесата на възрастните. В този конфликт, заложен дълбоко в природата на човека, прозира главната трудност при изграждането на музейните експозиции.

В намирането на най-оптималното съотношение от научни, художествени, естетически и емоционални позиции се съдържа действителната стойност на музейната експозиция, предназначена за едновременно обслужване на всички категории посетители.

Може да се смята, че още не е преодолян традиционализмът при изграждането на експозициите в природонаучните музеи. Пълнят се витрини със стотици образци, минерали, препарирани птици и бозайници, прекрасно хербаризирани растения и дотук се спира. И никой не може да упрекне такъв музей, че не е показал природата. Но дали се дават познания? Не. Такъв музей се ограничава само в показване на образци от тази природа, а неговата експозиция се отличава от цветните рисунки на атласа само по своята обемност. Такъв един музей в най-добрия случай е прекрасно фондохранили-

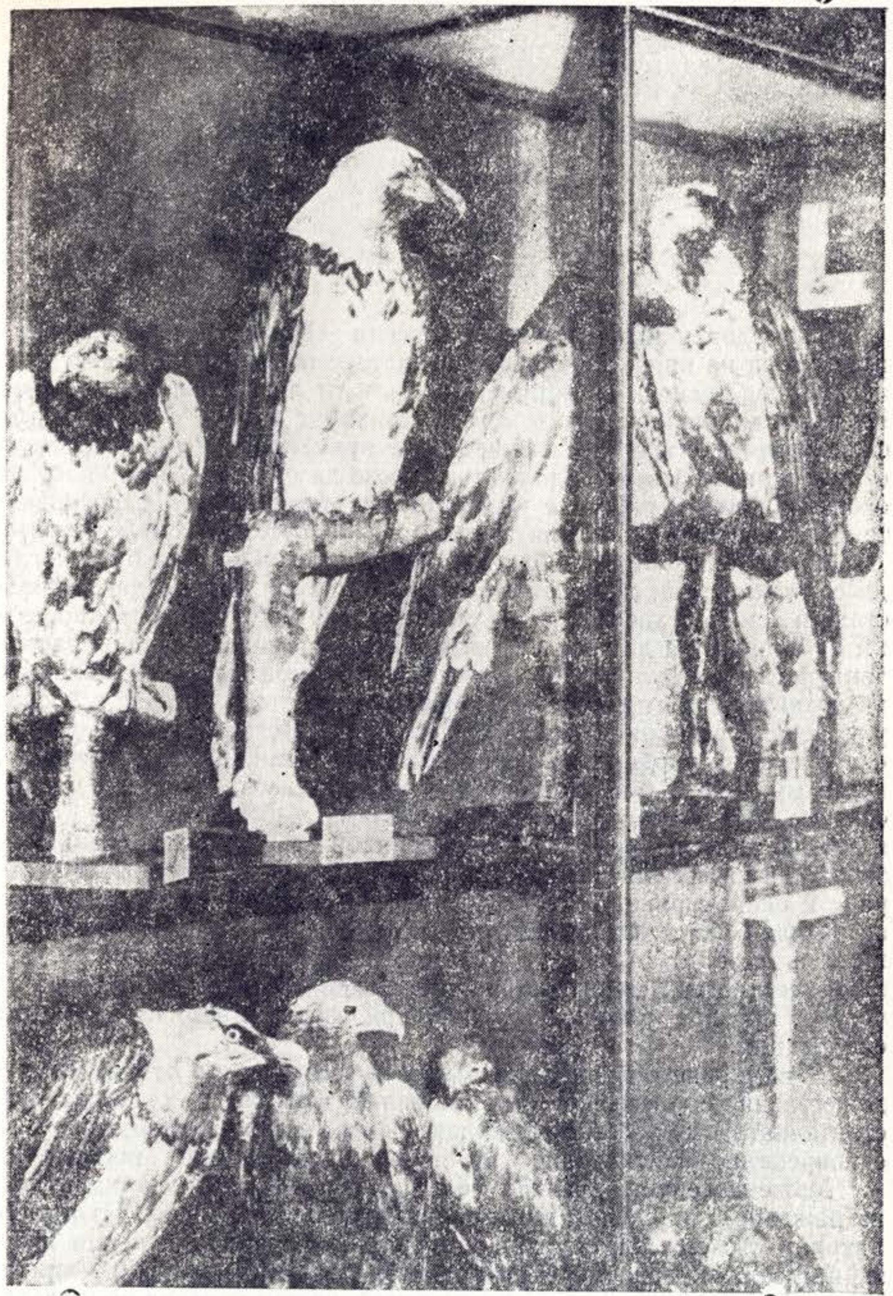

Обр. 1. Кът от старата експозиция на ловния музей в Плевен.

ще, където посетителят може да се «шашне» от видовете на показаните образци от живата и неживата природа, които все пак разглежда поради вродения интерес към природата, и да излезе от за-

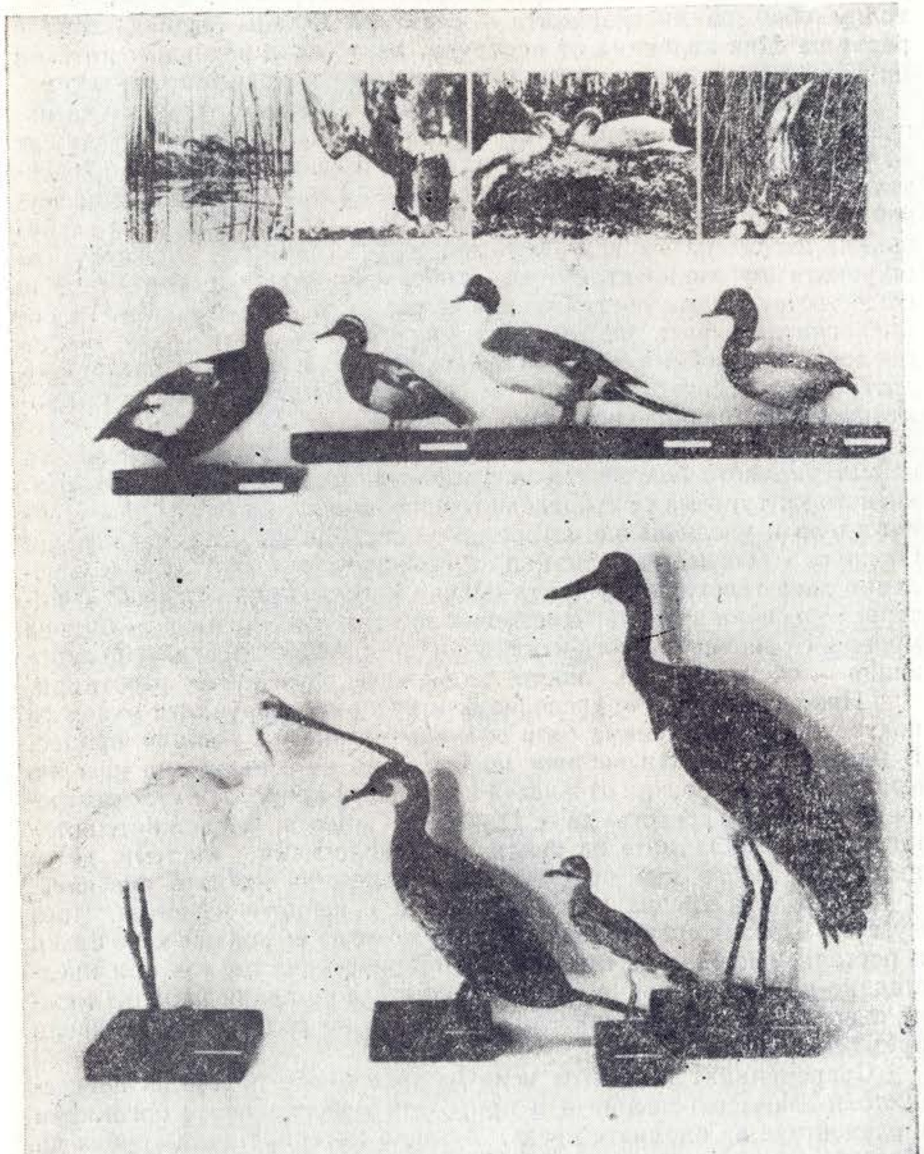

Обр. 2. Кът от експозицията на отдел „Природа" — гр. **Плевен.**

лите уморен, без да е прибавил нещо трайно в наличния фонд от знания за природата. Наистина с мисленето си човек все пак може да опознае някои неща, но емоциите са поразени от парализа, способността за естетическа наслада е унищожена. При този все още традиционен начин на подреждане напразно се търси изход с даване по-голям обем на експозицията — редът си остава същият, това е редът на една колекция от пеперуди, както една редица от аптечни шишета.

Такъв начин на експониране е приемлив за музеи, които са изградени към висши учебни заведения по естествознание и служат за учебна база при провеждане на практически занятия със студентите. Такива експозиции има във Виена, Прага, Зоологически музей в Копенхаген и други. При тях обаче е налице още една експозиция, изградена на друг тематичен принцип и предназначена за широката публика, където са съобразени главните изменения в обществото, новите постижения в областта на психологията, на социологията, новите задачи, произтичащи от бурното развитие на биологията и нейния дълг в борбата с всички намеси върху природата, където всичко зависи от всичко и които довеждат до компрометиране на биологичното равновесие.

В резултат на правилната културна политика у нас, от ръста на материалното благосъстояние, увеличеното работно време и развитието на туризма се създадоха предпоставки за разцвет на музейното дело и увеличаване на посещаемостта. Това е от една страна. От друга — богата информация за природата вън от учебните заведения дава телевизията, чиито емисии на тази тема се гледат с интерес от всички зрители. Днешният посетител на музея знае твърде много и с основание много иска да види и научи от музейната експозиция — обстоятелство, което задължава музейните работници.

Няма съмнение, че експозициите на природонаучните музеи са подходяща и незаменима база за подпомагане на учебния процес. В никакъв училищен кабинет по биология не е възможно на едно място с обемни образци от живата и неживата природа, с художествени и технически средства да се разкаже за живота, а сложните връзки между популациите на различните екологични системи, да се възпитава любов към природата и стремеж за нейното опазване.

Природата трябва да се разглежда в нейното развитие. Чрез музейни изразни средства еволюцията може да се покаже като бавен и постоянен процес на изменения. Историческият подход при представяне на организмовия свят позволява да се прави паралел между съвременните представители и древните им родственици, живели през геологични времена.

Съвременният посетител иска да знае много повече за поведението и взаимоотношенията в природата между живите организми и елементите на околната среда. Музейна интерпретация трябва да получат такива моменти от биологията на живите организми като: общуването, храненето и начин за добиване на храна, ползата и вредата, свързани с проблеми за защита на природата, полов диворфизъм и прояви на половете през брачния период и други. Не е възможно да се посочи всичко, пък и не е необходимо, което може да влезе в експозицията. Главното е да се търси връзката между всички компоненти, които ще допринесат за изграждане на екологическо мислене.

Обр. 3. Природонаучен музей — Берлин. Сърни през зимата — диорама.

У нас нито един музей не е построил своите експозиции по ланшафтния принцип и обикновено те се ограничават в показване на 2—3 ландшафта, или пък се избягват. Това има своето обяснение, но като тенденция е неправилно. Работата не е само в присъствието на диорамите, а в тяхното художествено изпълнение, което пряко влияе върху естетическите потребности и емоционалното възприемане на експозицията от посетителя.

Напоследък се заговори за нов тип музей — екомузей, разпространен предимно в скандинавските страни. В същност той е съставен от два координирани музея: един музей на пространството («открит») и един музей на времето («закрит»). Първият съдържа ансамбъл от прекъснат или непрекъснат терен, екологични единици, представители на местната околна среда, със или без постройки, запазени на място или пренесени. Музеят на времето излага в сградите колекции от мостри, предмети и модели, характерни за тази околна среда, групирани в определен ред. Стойността на един екомузей е в това, че осигурява запазването на ценни обекти от терен и архитектура, застрашени от изчезване. Той може да участвува във възпитанието и повишаване културата на една широка публика, която намира там корените на своя произход, чак до още топлия отпечатък на едно близко минало, както и до предвиждането на едно близко бъдеще.

Музейната експозиция трябва да се реализира с трайни експонати и със специфични музейни методи.

Вещите в «езика» на музея — това са имената на съществителните, а взаимната връзка между вещите — глаголите. Ролята на наречия и прилагателни изпълняват такива спомагателни средства като печат, рисунки, звук, кино и други. Експонатите в природонаучните музеи трябва да са от самата природа, а всичко останало се явява като допълнително средство за научната реализация.

Някои природонаучни музеи притежават ценни и интересни екзотични сбирки. Правилно е те да се направят достъпни на публиката, но е задължително това да стане в отделна зала, без да са тема от основната експозиция.

Напоследък в чужбина, пък и у нас в музеите се показват и живи експонати. Това се приема като положителна тенденция. Не бива обаче експозиционната зала да се превръща в зверилница или нещо от този род. Рибите например са благоприятна група, която изцяло може да се покаже в аквариум (Музей «Делтата на р. Дунав» в гр. Тулча — СРР). Така се подобрява естетическата страна на тяхното експониране и се освежава цялата експозиция. Така биха могли да се покажат миди, ракообразни, пиявици и някои водни насекоми, пред които посетителят обезателно ще се спре и които би подминал, ако са експонирани традиционно.

Важен момент в разработката на експозицията е информацията под форма на етикети, текстове, диаграми, таблици и други. Погрешно е да се мисли,че «разговор» с посетителя може да води само екскурзоводът. Това е така при водене на групи, но той нищо не може да помогне на единичните посетители,така наречения «неорганизиран посетител». Добре направеният етикетаж позволява да се избегнат много пояснителни текстове, без да се намалява научната информация.

Хиляди хора посещават с интерес хубавите музеи. За достойнствата на една експозиция трябва да се съди по броя и състава на индивидуалните посетители. Ако учениците ги организира предимно учителят, ако туристите посещават музея по силата на изпълнението на екскурзоводната програма, то отделният посетител идва по собствено желание. Посетителите не трябва да разчитат само на екскурзовода, а да се оставят на свобода, да им се позволи да скитат по своя воля в лабиринта от експонати и по своя инициатива да съберат научни и естетически възприятия. Едно посещение в музея е един разговор между зрителя и обекта. Ето защо обратната информация не само е нужна, но и задължителна, за да сме наясно доколко една експозиция е достигнала до хората.

Днес не може да се говори за съвременна експозиция, без да се използуват ефикасните методи, установени от психологията, социологията, педагогиката и модерната музеология, т.е. на музеопсихологията.» Ако действително се стремим да намерим ролята на музея в живота на съвременното общество,то сме длъжни преди всичко да се обърнем за помощ и ръководство към социологията» (Камерон).

Творческият колектив на всяка експозиция трябва да мисли не на последно място за атмосферата, която ще създаде в залата, за да може неслучайният посетител да насити «валенциите» си за знания, естетическо съвършенство и положителни емоции. Погледнато от тази позиция е очевидно, че в голямата зала, където посетителят едновременно вижда всичко, вниманието му се разсейва поради различната сила на въздействие на ескпонатите и ще бъде причина да се наруши порядъкът на разглеждане. Напротив. Начупването на ходовата линия, вътрешната архитектура и други експозиционни прийоми създават обстановка, в която посетителят «потъва» и залата престава да му действува като обем.

Насищането на експозицията с повече съвременни технически средства, от една страна, повишава научното ниво, а,от друга, я прави по-интересна за посетителя. По-смело трябва да се прилагат цветната фотография, звукозаписът, телевизионните устройства,прожекции на филми, диапозитиви и пр.

Природонаучните музеи са благодатни към създаването на места за отдих на посетителя, където прав или седнал може да послуша песента на птиците, да гледа цветни диапозитиви или научен филм.

Осъществяването на всичко казано дотук изисква подробен и добре обмислен тематико-експозиционен план. При това, взет сам за себе си, той още не може да обезпечи изграждането на експозицията. Практиката показва, че прекрасни тематико-експозиционни планове понякога си остават само планове, тъй като наличните експозиционни зали не позволяват реализацията им. Макар да е известно, че се върви от плана към експонатите, практиката у нас показва обратното.

В заключение може да се каже, че проблемите на експозициите в съвременните природонаучни музеи са големи, изискват дълбоко осмислена, целенасочена и упорита работа за тяхното решаване. От специалистите биолози се изискват знания, изследователски труд и проницателност. У нас цялостно изградени специалисти по въпросите на експозиционната работа почти няма или пък не са се явили. Явно, че е нужна постоянна грижа и изпълнение на една програма за квалификация на специалистите в природонаучните музеи и отдели. Само така нивото на експозициите от състояние на посредственост ще може да се издигне на равнището на водещите музеи в чужбина и най-добре ще отговарят на повишените изисквания на съвременния зрител.

К ВОПРОСУ ОБ ЭКСПОЗИЦИЯХ МУЗЕЕВ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Велик Димитров

Резюме

В работе рассмотрена проблема состояния и тенденций составления экспозиций в современных региональных музеях естественных наук и в отделениях «Природа» в Болгарии.

Существующий в настоящее время традиционализм может быть преодолен при помощи использования эффективных методов, установленных психологией, социологией, педагогикой и современной музеелогией, с обязательным принятием во внимание специфического характера экспонатов — образцов живой и неживой природы.

SOME MORE ABOUT THE PROBLEM OF THE EXHIBITIONS IN THE NATURAL SCIENCE MUSEUMS

by Velik Dimitrov

Summary

The author considers the problem about the condition and the trends in building an exhibition in the contemporary regional science natural museums and sections 'Nature' in our country.

The existing traditionalizm can be surmounted by using the effective methods established by the psychology, pedagogy, sociology and the modern museology, conformable to the specific character of the exponents — patterns of the animate and the unanimate nature.